

A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban

**A szocializmus valósága és fejlődése
Magyarországon • Berecz János**

**Történelmi utunk
és a közgondolkodás • Huszár István**

**Gazdasági útkeresés és megoldások
a szocialista építés
magyar gyakorlatában • Berend T. Iván**

**Társadalomkép és társadalmi
folyamatok a nyolcvanas években •
Kulcsár Kálmán**

**A politikai rendszer hatékonyságának
növelése • Lakos Sándor**

**Társadalmi folyamatok,
tudati viszonyok,
társadalompolitika • Benke Valéria**

A szocializmus fejlődésének időszerről kérdései hazánkban

A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban

Országos elméleti tanácskozás
Szeged, 1987. február 19–21.

MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya
MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága

Szerkesztette

BOROS SÁNDOR

ISBN 963 09 3141 9

(4387)

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya és az MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága 1987. február 19–21-én „A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban” címmel országos tanácskozást tartott Szegeden.

A tanácskozást a rendező szervek azzal a céllal hívták össze, hogy a társadalmi gyakorlat és az ideológiai munka tapasztalatainak elemzésével, összegezésével segítse elő tudásunk gazdagítását és mélyítését a szocializmusról, annak magyarországi valóságáról és fejlődéséről; ezzel járuljon hozzá a párt és a magyar társadalom előtt álló nagy feladatok megoldásához; adjon érdemi támogatást az ideológiai munkának a szocializmusfelfogás gazdagításához és szükséges megújításához.

A résztvevőket *Szabó Sándor*, az MSZMP Csongrád Megyei Bizottságának első titkára köszöntötte.

A tanácskozást *Lakatos Ernő*, az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője nyitotta meg.

A bevezető előadást *Berecz János*, az MSZMP Központi Bizottságának titkára tartotta „A szocializmus valósága és fejlődése Magyarországon” címmel.

A plenáris ülésen elhangzott referátumok: *Huszár István*: Történelmi utunk és a közgondolkodás; *Berend T. Iván*: Gazdasági útkeresés és megoldások a szocialista építés magyar gyakorlatában; *Kulcsár Kálmán*: Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években; *Lakos Sándor*: A politikai rendszer hatékonyságának növelése; *Benke Valéria*: Társadalmi folyamatok, tudati viszonyok, társadalompolitika.

A mintegy négyszáz meghívott – tudósok és politikusok, egyetemi oktatók és gyakorlati szakemberek, a szellemi élet különböző területeinek képviselői és tömegtájékoztatási szakemberek, párttagok és pártonkívüliek – részvételével a tanácskozás öt szekciójában széles körű eszmecsere, vita bontakozott ki. Ezt elősegítette az is, hogy

a korreferátumok szövegét a résztvevők előzetesen írásban megkapták, s ezek ismeretében fejthették ki véleményüket.

Kötetünk, elhangzásuk sorrendjében, tartalmazza a tanácskozás megnyitóját, a bevezető előadást és az öt referátumot, valamint a szekcióvezetők vitaösszefoglalóit és a zárszót.

A kiadó

Megnyitó

Mai tanácskozásunkat nagy várakozás előzte meg. Már a XIII. kongresszust megelőző időszak óta készülünk arra, hogy országos fórumon vitassuk meg a szocializmus hazai fejlődésének mai kérdéseit, hogy elméleti tanácskozáson találkozzanak a téma szakavatott tudósai, a szellemi élet jeles képviselői, a marxista oktatók, propagandisták, párttisztviselők és gyakorlati szakemberek. Azal a céllal hívtuk meg önöket, hogy széleskörűen véleményt cseréljünk, általánosítható következtetéseket vonjunk le hazánk szocialista fejlődéséről, a megtett út tapasztalatairól, a ma időszerű feladatokról.

Jelenlegi tanácskozásunk egy hosszabb folyamat sajátos része. Az eddigi elméleti konferenciáinkon a társadalmi élet egy-egy részterületével foglalkoztunk, a tudományos kutatások valamely fő irányának kiérlelt eredményeiről, illetve problémaköreiről adtunk összefoglalót. Lehetőséget teremtettünk az ezekkel összefüggő politikai-ideológiai kérdések bemutatására. Most azért hangsúlyozzuk a tanácskozás sajátos jellegét, mert egyrészt a szocialista fejlődést szélesebb összefüggésében és főbb törvényszerűségeinek feltárásával szeretnénk elemezni. Átfogó jelleggel vizsgáljuk a szocializmus magyarországi fejlődésének egyes állomásait. A történelem, a tapasztalatok felmutatásával kívánjuk jellemezni azt az utat, amit megtettünk, tanulságokat szolgáltatva a mai és a jövő feladatainak tudatos végzéséhez. Másrészt tanácskozásunk folytatása annak a „rendszervitának”, amelyet mind a nemzetközi körülmények gyors változásai, mind a szocializmus belső mozgása-változása, mind saját hazánk politikai, gazdasági folyamatai egyaránt kiváltanak és meghatároznak. Olyan új kihívások érnek bennünket, amelyekre az eddigi tapasztalatokra alapozva új válaszok is születhetnek, ha erőnket jól összpontosítjuk, ha alkotó módon ütköztetjük nézeteinket, ha a helyzetfeltárást és -elemzést megoldási javaslatok követik. A konstruktív vita, a különböző megközelítések dialógusa nem gyengíti álláspontunkat, hanem a helyesebb szemlélethez, a tör-

vényszerűségek adekvátabb feltárásához nyújthat biztosabb támpontokat a szocializmus természetét, folytonosságát és megújulását, valamint perspektíváját illetően.

Szeretnénk, ha tanácskozásunk hozzájárulna ahhoz, hogy a fiatal, az ellentmondások megoldásán és nehézségek leküzdésén keresztül fejlődő, most újabb nagy próbatételhez érkezett szocializmusnak nagyító alá vételével realisabban, a valósághoz közelebb, elméletileg megalapozottabban látnánk saját világunkat, tudatosabban végeznénk az „itt és most” mindennapi tennivalóit. Éppen ezért a tanácskozásnak elsődleges célja a már meglevő kutatási tapasztalatok szintézise és az abból levonható elméleti-ideológiai következtetések közkinccsé tétele. A tanácskozás megrendezésével egyrészt a közvéleményt felelősen formálóknak szándékozunk segítséget nyújtani, másrészt a témával összefüggő kutatásoknak ösztönzést adni.

A várakozás önmagában is bizonyítja, hogy összejövetelünk a társadalmat irányító párt belső életének, a párt ideológiai munkájának fontos eseménye. Úgy gondolom, akkor járunk el helyesen, ha számba vesszük fejlődésünk főbb folyamatait. Összefüggéseiben mutatjuk meg értékeinket, vívmányainkat, nehézségeinket, tévedéseinket, hibáinkat.

A történeti és logikai közelítés szoros egységében vizsgálva ítéltethetjük meg igazán társadalmunk különböző mozgásfolyamatait, a társadalom különböző szféráinak egymásra hatását, kölcsönös feltelezettségét és determinánsait. A társadalom nagy csoportjainak, osztályainak, rétegeinek és egyedeinek történelemalakító szerepét, az emberek társadalmi-politikai aktivitását, általános és politikai felkészültségét, cselekvésének motivációit és irányát.

A tanácskozás témája: a szocializmus fejlődésének időszerű kérdései Magyarországon. A magyarországi tapasztalatokra helyezzük a fő hangsúlyt, de ezt csak a nemzetközi folyamatok fő áramába beágyazva tehetjük. Több oldalról közelítjük meg történelmi utunkat. A történelmi útválasztástól kezdve, a szocialista építés időszakával folytatva a mély krízisen, a szocializmus megvédésén és megújításán át, majd három történelmi évtizedet bejárva jutunk el mai életünk főbb ideológiai kérdéseire, a szocializmusról alkotott fel fogások számbavételéhez, valamint a világban elfoglalt helyünk nemzetközi megítéléséhez.

Társadalmi haladásunk leglényegesebb kérdései ma a gazdasági élettel függnek össze. A népgazdaság fejlődésére együttesen ható külső és belső tényezők fényében keressük a helyes utat, a megoldásokat, a hosszabb távú stratégiai elképzeléseket. Azzal a céllal, hogy megfogalmazzuk azokat a fogódzkodókat, amelyek segítségével korszerűsíteni és fejleszteni tudjuk egész gazdaságunkat. Ter-

mészertes, hogy ebben nagy figyelmet kapnak az ipar stratégiai kérdései és a magyar agrárpolitika tanulságai.

A társadalmi viszonyok alakulását az objektív gazdasági és a szubjektív tényezőkkel összefüggésben vizsgáljuk. Bemutatjuk azokat az új folyamatokat, amelyek a társadalom szociális struktúrájában, az életviszonyokban az utóbbi időben lezajlottak. Elemeznünk kell a társadalmi folyamatokban érvényesülő spontán hatásokat és a tudatos megújulás főbb összetevőit.

A társadalmi-gazdasági viszonyokkal összefüggésben foglalkozunk politikai intézményrendszerünk működésének hatékonyságával. Egyebek között: a pártnak a társadalom irányításában betöltött szerepével, a különböző társadalmi szervezetek, mozgalmak megújulási törekvéseivel, a helyi politizálás új formáival, a demokratizmus kiszélesítésének lehetőségeivel, a szocialista öngazgatás fejlődésének módjaival.

Az ideológia és a közgondolkodás témakörében nagy jelentőséget tulajdonítunk a gazdasági érdekek és ideológiai értékek, valamint a politikai döntéshozatal kölcsönös viszonyának. Szeretnénk, ha az egyén és közösség kapcsolatát, a társadalmi szolidaritás és a közösségi viszonyok alakulását a társadalmi-gazdasági folyamatokkal összefüggésben bonthatnánk ki.

Az előadásokban, a vitákban, a hozzászólásokban minden bizonnyal különböző nézőpontok, megközelítési módok, álláspontok fogalmazódnak meg, ütköznek. Bízunk abban, hogy az eltérő álláspontok szintézisét a tárgyalta kérdések többségében meg tudjuk adni a konferencia végén, mégha nem is tételes formában. Reméljük, hogy az önök véleményének megismerése, a közös együttműködés a lényegi kérdéseket illetően – a maga sokrétűségével együtt is – egységesebb szemléletű gondolkodást indít el a résztvevőkben és gazdagítja további munkánk forrásait.

Megbecsüléssel és barátsággal, elvtársi melegséggel köszöntöm a tanácskozás résztvevőit a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztálya nevében is. Köszönöm, hogy elfogadták meghívásunkat, eljöttek ide, és kívánom, hogy ne csalatkozzanak várakozásukban.

Mindannyian tegyünk meg mindent e nagy jelentőségű tanácskozás sikeréért, a tanácskozás céljainak eléréseért.

Előadások

A szocializmus valósága és fejlődése Magyarországon

Pártunk tevékenységének középpontjában az 1985 márciusában megtartott XIII. kongresszus határozatainak végrehajtása áll. A társadalmi, gazdasági területen végbemenő változások nélkülözhetetlenné teszik az ideológiai munka megújítását. A jelenlegi helyzetben tehát sok múlik a párt elméleti munkáján, azon, hogy a társadalomtudományok hozzájáruljanak a célravezető megoldások feltárásához. Ezzel kapcsolatban a XIII. kongresszus megfogalmazta teendőinket:

„Sokrétűen és mélyebben kell elemezni társadalmi viszonyainkat, előre kell lépni a szocialista fejlődés hazai és nemzetközi tapasztalatainak marxista–leninista elméleti általánosításában.”

„A társadalomtudományok művelőinek elsőrendű feladata korunk legfontosabb kérdéseinek kellő színvonalú elméleti-ideológiai feldolgozása.”

„Az ideológiai munka reálisan mutassa be a szocialista valóságot, ... segítse elő a szocialista fejlődéssel és a világban végbemenő változásokkal összefüggésben felmerülő új kérdések marxista–leninista megválaszolását, az előrehaladást szolgáló új gondolatok befogadását.”

Ennek a munkának része mostani tanácskozásunk is.

Időszerűségét több körülmény indokolja.

A szocialista építés időszakában, de különösen az elmúlt három évtizedben Magyarországon szerzett gazdag tapasztalatokat elméletileg is fel kell dolgoznunk, általánosítanunk kell, hogy hasznosíthassuk további munkánkban, hogy átörököthessük a következő nemzedékekre.

A magyar társadalom *fontos változások korát* éli. Ennek során építünk eredményeinkre, megőrizzük vívmányainkat, és változtatunk azon, amin szükséges a szocializmus előrehaladása érdekében. Ezt követeli belső fejlődésünk és a világban végbemenő folyamatokhoz való alkalmazkodás szükségszerűsége. Megalapozottan, a reális helyzet pontos ismeretében és a várható következményeket jól fel-

mérve, felelősséggel kell döntenünk arról, mit kell megújítanunk és hogyan. Az elemzésben és az alternatívák feltárásában az elméleti munkának pótolhatatlan szerepe és elháríthatatlan társadalmi felelőssége van. Az eredményesség fontos tényezője, hogy az elméleti munka különböző műhelyei egyesítsék erőfeszítéseiket, és valóban sokoldalúan, interdiszciplináris jelleggel elemezzék fejlődésünk kérdéseit.

Változások láthatók a szocialista világrendszer számos országában. Számunkra különösen fontos a *Szovjetunióban* megkezdődött átalakulás. Országainkban a problémák jellege és a megújulás útjának keresése sok hasonló vonást mutat. Az átalakulás egyidejűsége pozitív tényezője az egyes szocialista országokban folyamatban levő változásoknak, megújulásnak, lehetővé teszi a kölcsönhatásban rejlő előnyök hasznosítását.

Az új tapasztalatok gazdagítják és mélyítik tudásunkat a szocializmus valóságáról és fejlődéséről. A közgondolkodásban azonban tovább él a korábbi tapasztalatok és a korábbi tömegpolitikai munka alapján kialakult – sok leegyszerűsítést, illúziót is magában foglaló – felfogás a szocializmusról, s ez több vonatkozásban nehezíti mai problémáink megoldását. Az ideológiai munkának elő kell segítenie, hogy a közgondolkodásban a valóságnak, a ma és a jövő követelményeinek megfelelő, reális szocializmusfelfogás alakuljon ki, szilárduljon meg.

S végül: nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az utóbbi években nemzetközi síkon is kiéleződött a „rendszervita” a szocializmusról és a kapitalizmusról. Ebben mi is részt veszünk tettel és szóval egyaránt. Valóságunk és fejlődésünk reális bemutatásával sokat tehetünk, hogy itthon és külföldön az emberek számára meggyőző legyen a szocializmus magyarországi fejlődésének útja és értelme.

Ezek a körülmények indokolják a mostani tanácskozás összehívását.

Célunk az, hogy az ideológiai munka és a társadalmi gyakorlat tapasztalatainak összegezésével segítsük elő tudásunk gazdagítását és mélyítését a szocializmusról, annak magyarországi valóságáról és fejlődéséről. Ezzel járulunk hozzá a párt és a magyar társadalom előtt álló nagy feladatok megoldásához. Tanácskozásunk adjon érdemi támogatást az ideológiai munkának a szocializmusfelfogás gazdagításához és szükséges megújításához, a szocializmus melletti meggyőződéses állásfoglalás erősítéséhez.

Tanácskozásra jöttünk össze. Jól tudjuk, hogy a témával összefüggő kérdésekről sokféle nézet és vélemény van azoknak a körében is, akik ezekkel a problémákkal érdemben és konstruktív szellemben foglalkoznak. Akarjuk, hogy őszinte és nyílt vita folyjék – elsősorban a szekciók számára megjelölt kérdésekről –, s a viták

során jussunk közelebb annak tisztázásához, hogy milyen felismeréseket érvényesítsünk és milyen értékeket hasznosítsunk további munkánkban. Tanácskozni jöttünk tehát, s nem kész és teljes igazságok kinyilatkoztatását meghallgatni. Én nem hiszek abban, hogy bárki közülünk ma birtokában lenne ezeknek az igazságoknak. Közös gondolkodásra, felelős és kitartó munkára van szükség, hogy mind többet ismerjünk meg valóságunk és fejlődésünk összefüggéseiből.

Természetesen nem táplálunk olyan illúziókat, hogy a tanácskozás végére a problémák többsége tisztázódik. Meggyőződésünk, hogy ehhez további kutatások és viták szükségesek.

A tanácskozás – neve szerint is – *elméleti*. Ez nem jelentheti a valóságtól való elszakadást és az elvont spekulációt vagy a talmudizmust. Tartalmazza azonban az általánosítás bizonyos követelményét, a lényegi összefüggések és tendenciák keresésére irányuló törekvést, a gyakorlat és az elmélet egybevetését, a vizsgálódások következtetéseinek elvi igényű mérlegelését. Célunk, hogy elemzéseink és vitáink eredményeivel a marxizmus-leninizmus pozícióit erősítsük az ideológiai életben, s országunk, pártunk tapasztalataival magunk is hozzájáruljunk a szocializmus elméletének gazdagításához.

A társadalmi fejlődés fontos kérdései szerepelnek tanácskozásunk programjában. Ezek természetesen sok szállal kötődnek a politikához, esetenként pedig konkrétan a politikának az elemzése a téma. Úgy gondolom, ezzel kapcsolatban is az elméleti igényesség követelményéhez kell tartani magunkat.

Ismételten hangsúlyozom, hogy a tanácskozás eredményei nagymértékben hozzájárulhatnak az ideológiai munka javításához; segíthetik, hogy az ideológiai munka különböző területei mozdítsák elő a szocializmus melletti cselekvő állásfoglalás kialakulását és erősödését.

A szekcióülésekre készült korreferátumokat a résztvevők előzetesen írásban megkapták. A mai plenáris ülésen öt átfogó előadást hallanak társadalmi életünk fontos területeiről. Mindez meghatározza a bevezető előadás feladatát és lehetőségeit. Tehát *nem egyetlen előadás keretében kell kifejtetni a napirenden szereplő kérdéseket*, hiszen ez *a tanácskozás egészének feladata*, beleértve a szekcióban folyó munkát, vitát is. Bevezető előadásomban ennek tudatában, a teljesség igénye nélkül szeretnék néhány fontosabb témát a tanácskozás figyelmébe ajánlani.

1. VALÓSÁGUNK ÉS A SZOCIALIZMUS

A mai magyar valóságot sokféle erő és hatás formálta. Nemzedékek hosszú sorának munkája, törekvése, harca testesül meg benne. Külön kell szólni a magyar munkásmozgalom szerepéről, azokról, akik szembefordultak a kapitalizmussal, megkezdték a harcot annak meghaladásáért, s kitűzték az új, szocialista társadalmi berendezkedés célját. Magyar földön csaknem 70 éve történt először kísérlet ennek a célnak a valóra váltására. A Tanácsköztársaság leverésével negyedszázadra háttérbe szorult a szocializmus megvalósításának lehetősége hazánkban. Az ellenforradalmi rendszer hatása szinte máig befolyásolja fejlődésünket. Mai valóságunkat meghatározó módon azonban már *a felszabadulás óta eltelt évtizedek* alakították. A közben átélt súlyos ellentmondások, hibák és tragédiák sem homályosíthatják el azt a tényt, hogy az országban gyökeres társadalmi átalakulás ment végbe. Széles körben ismert és elismert az a korszakos fejlődés, amely az utóbbi 30 évben az MSZMP vezetésével következett be.

A társadalmi átalakulás és fejlődés eredményeként – ahogyan ezt pártunk 1975-ben elfogadott programnyilatkozata is megállapítja – hazánkban véglegesen felszámoltuk a kizsákmányoló osztályok uralmát és megszilárdítottuk a nép hatalmát. A tőkés magántulajdonban levő termelési eszközök kisajátításával, majd a kisáru-termelő mezőgazdaság szocialista átszervezésével az alapvető termelőeszközök társadalmi tulajdonba kerültek. Gazdaságunk teljesítménye a tervszerű munka eredményeként sokszorosára nőtt, szerkezete változott: az ország iparosodott, a mezőgazdaság sok tekintetben felzárkózott a világ élvonalához. Átalakult a társadalom szerkezete, a társadalmi kapcsolatok, valamint a politikai intézmények rendszere. A nép érdekeit szolgáló politika talaján a szocialista demokrácia fejlődésével széles körű társadalmi összefogás, politikai egység alakult ki. Ez társadalmunk stabilitásának alapja. Történelmi fordulatot értünk el az életszínvonal, az életkörülmények javulásában, a művelődésben, a széles tömegek műveltségében, és mélyreható változások kezdődtek meg az életmódban. Kezdeményezéseink, kísérleteink, az általunk alkalmazott megoldások nagy figyelmet váltottak ki nemzetközi vonatkozásban is, s emelték az ország tekintélyét.

Mindezt joggal tartjuk az elmúlt évtizedek történelmi eredményének, elvitathatatlan vívmányának, olyan alapnak, amelyre építkezni lehet a jövőben is. Tudjuk – és a fiatal nemzedékekben is tudatosítani kell –, hogy ezeket a vívmányokat a népi hatalom, a társadalmi tulajdon talaján, a párt vezetésével, a szocialista országokkal szövetségben érte el a magyar nép.

Mai valóságunkban sok olyan jelenség és tendencia van, ami nehezíti életünket és fejlődésünket. Az utóbbi időben gyakran esik szó – és joggal – gazdaságunk problémáiról: a jövedelemtermelő képesség, a műszaki színvonal, az egyensúly, a szerkezetváltás kérdéseiről; s ezekkel összefüggésben az életszínvonal, a jövedelempolitika területén jelentkező problémákról. Nyugtalanító, hogy csökken az ország népessége, romlik a lakosság egészségi állapota, zavarok mutatkoznak a társadalmi beilleszkedésben, gondjaink vannak az erkölcsi normák érvényesülésével, az általános fegyelemmel, növekszik a bűnözés, elbizonytalanodás kíséri a társadalmi értékek és kapcsolatok változását. Nehéz és összetett problémákat kell tehát megoldanunk a következő években, évtizedekben is.

A négy évtized alatt lezajlott forradalmi folyamatban népünk *a szocialista fejlődés útját* választotta. Mai valóságunk a szocialista forradalom győzelmének, a szocializmus építésének eredményeként formálódott. Az építmény nyilvánvalóan nincs még kész, a magyar társadalom alapvető jelentőségű problémáiból több is megoldásra vár. Ez azonban nem csökkenti eddigi fejlődésünk értékét, nem vonja kétségbe munkánk értelmét. Mindezt együtt kell értékelnünk. Alaposan megtanultuk: súlyos hibák forrása lehet, ha csak a megtett út eredményeit, az alig túlértékelhető vívmányokat vesszük számba, s elfordítjuk a figyelmünket a történelem által ránk hagyott, általunk sem megoldott feladatoktól. Ám az is igaz, hogy ha a feladatok súlya alatt csak a problémákat látva, hangulati nyomásnak engedve, méltatlanul leértékeljük saját több évtizedes munkánkat, harcunkat és helytállásunkat, akkor ezzel olyan értékzavart idézünk elő, amely elhomályosítja a megtett utat és a távlatokat is. Saját tapasztalataink és mások tapasztalatai is igazolják, hogy az új társadalom építése sokkal bonyolultabb, nehezebb, és ennek következtében sokkal hosszabb folyamat, mint ahogyan elképzeltük, amikor erre az útra léptünk. Ma reálisan látjuk helyzetünket, valóságunkat, utunkat. Valljuk, hogy népünk négy évtizedes munkájának, harcának eredményeiben, vívmányaiban a szocialista társadalom építésének törekvései, céljai testesülnek meg. De tudjuk, hogy nagy és nehéz feladatok állnak előttünk a szocializmus továbbfejlődésének útján. Megoldásuk csak azoknak a tapasztalatoknak a hasznosításával történhet, amelyeket pártunk és népünk az elmúlt évtizedekben olykor súlyos áron szerzett meg.

A szocialista építés mindig *történelmileg konkrét feltételek között* történik, a szocialista elvek megvalósítása felé csak *az adott nemzeti valóság talaján* lehet előrehaladni. A különféle *nemzetközi tapasztalatokat nem feledve*, megoldásainkat azokkal mindig egybevetve, a konkrét, a számunkra rendelt valóság elemzéséből kiindulva, a reális lehetőségek figyelembevételével lehet kitűzni a szocia-

lista építés során következő céljait és feladatait. Ezért a tapasztalattért súlyos árat fizettünk, s így nincs jogunk elfelejteni.

Volt idő, amikor más gondolkodás és más módszer érvényesült. A koncepció az volt, hogy a szocializmus építésének „menetrend-jét” a konkrét feltételektől függetlenül „elő lehet írni” a történelemnek; sajátos konkrét körülmények között született egyszeri megoldások változtatás nélkül átvehetők, másolhatók alapvetően más helyzetekben. Más szóval: az volt az elgondolás, hogy kész és egyetemleges receptjeink vannak a szocialista építés minden problémájának megoldására, és csak az a dolgunk, hogy ezeket megvalósítsuk, átültessük a valóságba. Valójában ez a konkrét helyzetből következő reális alternatívák figyelmen kívül hagyását jelentette. A szocialista építés első éveinek hazai tapasztalatai bizonyítják, hogy ez a gondolkodásmód és politikai szemlélet a valóságtól való elszakadáshoz, irreális célok erőltetéséhez, a valóság és a politika, valamint az elmélet kettősségéhez, a politika és az ideológia hitelvesztéséhez vezetett. Végso soron pedig a rendszer tömegbázisának, a hatalom alapjának meggyengülése, súlyos politikai, gazdasági, eszmei és morális válság volt a következmény.

Az MSZMP három évtizeddel ezelőtt levonta azt a következtetést, hogy a szocializmust a nemzetközi tapasztalatokat számon tartva, mindig mérlegelve a konkrét történelmi feltételeket, a magyar valóság talaján kell építeni. Számos fontos politikai döntés tanúsítja ennek a felismerésnek az érvényesítését. Az egyes döntéseken túlmenően ez a szellem hatja át pártunk fő politikai irányvonalát.

Ez a tanulság sajnos nem mindig érvényesült a gyakorlatban, annak ellenére, hogy *Lenin* szinte a nagy októberi szocialista forradalom másnapján (*A szovjethatalom soron levő feladatai* című cikkében) fontosnak és halaszthatatlannak tartotta arra fordítani az új társadalomba való átmenet vezetőinek és politikai bázisának figyelmét, hogy „... ennek az áttérésnek konkrét feltételei és formái elkerülhetetlenül változatosak, és ilyeneknek is kell lenniük azoktól a feltételektől függően, amelyek között a szocializmus megteremtése felé irányuló haladás megkezdődik. Mind a helyi különbségeknek, mind a gazdasági alakulat sajátosságainak, mind a lakosság életformáinak és felkészültsége fokának, mind az egyes tervek megvalósítására irányuló kísérleteknek ... vissza kell tükröződnie a szocializmus felé vezető út sajátosságában.”

Az akkori figyelmeztetést a tapasztalat sokszorosán megerősítette, és a történelem kikényszerítette, hogy komolyan vegyük a szocializmus fejlődésének ezt a követelményét. Más szocialista országokra figyelve azt látjuk, hogy az ő fejlődésük is alátámasztja ezt a tapasztalatot: a szocializmus építése akkor eredményes, ha

széles nemzetközi látókörrel élve, a másféle tapasztalatokkal folyvást egybevetve minél inkább a nemzeti valóság talajára épül. Ennek révén sok olyan tapasztalattal, eredeti megoldással gazdagodik a szocializmus gyakorlata és elmélete, amely hasznosítható más országokban is.

Mi a magunk részéről továbbra is azt a gondolkodásmódot és módszert követjük, hogy a szocializmus építésében a marxizmus-leninizmus elvei szellemében és segítségével a valóságból kiindulva keressük az előrehaladás legtöbbet ígérő reális lehetőségeit, útjait, és kísérletezzük ki a célravezető gyakorlati megoldásokat. Ebben a folyamatban meghatározó szerepe van a tudatosságnak, az elméletnek, a tudománynak. De ez a szerep nem abban áll, hogy előírja a gyakorlatnak a kész megoldásokat, recepteket, sémákat, hanem abban, hogy a valóság és a tapasztalatok elemzése révén feltárja a társadalmi cselekvés tényleges alternatíváit, elősegíti a helyes választásokat, a társadalmi programok kidolgozását és a megvalósításukat szolgáló társadalmi légkör kialakulását. Pártunknak ezt a tapasztalatát és politikai gondolkodásmódját fogalmazta meg Kádár János elvtárs, amikor néhány éve a fővárosi pártvezetőkkel találkozott; *„az elméletnek az a rendeltetése, hogy a gyakorlatot szolgálja, s az elmélet a gyakorlati tapasztalatok összegezésének útján fejlődik tovább. Ha ez nem így van, akkor csak üres filozofálgatás az, amit elméleti munka címén folytatunk.”*

2. SZOCIALISTA FEJLŐDÉSÜNK NEMZETKÖZI KÖRÜLMÉNYEI

Tanácskozásunk a szocializmus fejlődésének hazai kérdéseit tűzte napirendjére. A dolog természetéből következik azonban – különösen egy olyan ország esetében, mint a miénk –, hogy a fejlődés belső folyamatai elválaszthatatlanok a *külső feltételek* alakulásától és hatásától. Az a valóság tehát, amelyre fejlődésünk épül, szélesebb a hazai adottságoknál és viszonyoknál, konkrét nemzetközi feltételekhez is kapcsolódik. E nemzetközi feltételrendszerben számunkra a legmeghatározóbb tényező mindenkor az volt és az lesz a jövőben is, hogy létezik a *szocialista világrendszer*, s mi annak részeként fejlődünk.

Útválasztásunkat és egész fejlődésünket az elmúlt negyven évben meghatározóan befolyásolta az a tény, hogy hazánkat a Szovjetunió hadserege szabadította fel, és országaink között baráti szövetség, szoros együttműködés alakult ki minden téren. Hatást gyakorolt ránk, hogy a második világháború után a szocialista fejlődés útjára lépett országokkal létesített kapcsolatok megerősödtek, az együttműködés, a problémákkal együtt is, kiszélesedett. A szocia-

lizmus mindig nemzeti keretek között fejlődik, de egyúttal meghatározott nemzetközi feltételek és körülmények között. Történelmi tapasztalatok – mint a Magyarországi Tanácsköztársaság, a spanyol polgárháború sorsa, a chilei forradalmi kísérlet – bizonyítják, hogy a sikeres szocialista fejlődéshez kedvező nemzetközi feltételekre, nemzetközi támaszra is szükség van. A mi szempontunkból ezért kulcsfontosságú, hogy a második világháború után szövetséges kapcsolatot építettünk ki a szocialista fejlődés útjára lépett országokkal. Egész fejlődésünk szempontjából meghatározó jelentőségű, hogy hazánk tagja a Varsói Szerződés védelmi szervezetének és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának. Amint a történelmi tapasztalatok is tanúsítják, ezek a feltételek szavatolták az ország biztonságát, a szocialista építés békés lehetőségét, elősegítették a szocialista országok közötti együttműködés révén a magyar gazdaság fejlődését, módot adtak a hasonló történelmi feladatok megoldásán munkálkodó országok tapasztalatainak hasznosítására. Mindez egészében kedvező külső feltételeket teremtett a szocialista fejlődés számára.

A szocialista közösség többi országával megvalósított szoros együttműködésnek a legfontosabb eredménye, hogy a nemzetközi környezet másik döntő eleme, az imperializmus nem gyakorolhatott meghatározó befolyást fejlődésünkre. *A tőkés világ* ugyanakkor sokféle ellenhatásával nagymértékben nehezíti fejlődésünket, mindenekelőtt imperialista politikájával, azzal, hogy nemzetközi feszültségeket szít, növeli a háborús veszélyt, fokozza a fegyverkezési versenyt. Tetemes kárt okoz, hogy a fejlett tőkés országok a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat hatalmi-politikai eszközökkel befolyásoló, sok vonatkozásban diszkriminatív magatartást tanúsítanak velünk szemben. Ellenfeleink az ideológiai harcban „az eszmék szabad áramlásának” meggátolásával vádolják a szocialista országokat, a nemzetek közötti kapcsolatokban azonban ők azok, akik adminisztratív-hatalmi intézményrendszerrel megakadályozzák „a technológiák szabad áramlását”, a tudományos és technikai fejlődés legújabb eredményeinek nemzetközi méretű alkalmazását. A nemzetközi imperializmus évtizedek óta megszakítás nélkül – külföldről – folytatja szocialista rendszerünk bomlasztását, megkísérli annak aláásását a rendszer belső ellenségeinek ösztönzésével és támogatásával is. Mindez megterheli fejlődésünket, korlátozza lehetőségeinket a belső problémák megoldásában.

Földrajzi helyzetünk és nyitottságunk következtében a tőkés világ létével és közelségével is hat ránk. Kapcsolataink különösen azokkal a nyugat-európai országokkal váltak széles körűvé, amelyeknek a gazdasági fejlettsége és fogyasztási szintje jelentősen meghaladja a miénket. Ezek a kapcsolatok – különösen a gazdasá-

gi kapcsolatok – meghatározott pozitív szerepet játszanak hazánk életében; jól illeszkednek a nemzetközi enyhülés, együttműködés folyamatába. Kétségtelen azonban, hogy vannak árnyoldalak is. Így pl. a személyes érintkezés és a tömegtájékoztatás által közvetített fogyasztási és kulturális-ideológiai „minták” egyrészt az irreális igények felkeltése és kielégítetlensége révén válnak feszültség forrásává; másrészt a „minták” követése okoz zavarokat, idéz elő bizonytalanságot az értékrendszerben és a magatartásban.

A legfontosabb nemzetközi feltétel a belső építőmunka számára a szocialista világrendszer helyzete és fejlődése. Óriási jelentőségű tény, hogy a szocialista országok a második világháború után megerősödtek, jelentős eredményeket értek el a gazdaság, a tervezés, a szociális biztonság, az oktatás, a tudomány, a kultúra terén, s megszilárdították pozícióikat nemzetközi síkon. Történelmi jelentőségű vívmányunk a katonai, hadászati erőegyensúly megteremtése a tőkés világ katonai szövetségével szemben. A szocialista világrendszer világpolitikai és világtörténelmi tényezővé vált, bebizonyította életképességét, tartósságát, azt, hogy valóságos alternatívát jelent a kapitalizmussal szemben.

A szocializmus fölényének és előnyeinek kibontakozását azonban kétségtelenül nehezíti az a körülmény, hogy a szocialista forradalmak a gyengébben fejlett országokban győztek, s a gazdaságilag legfejlettebb és leggazdagabb országok ma is a kapitalizmus pillérei és erőforrásai. Amikor *Marx* és *Engels* azt feltételezte, hogy a proletárforradalom a legfejlettebb országokban és megközelítőleg azonos időben győzhet, egyben azt is feltételezte, hogy az épülő szocializmusnak nem kell *erősen korlátozó külső környezettel* számolnia, s óriási erőket lekötnie a védelemre, valamint a gazdasági lemaradás leküzdésére. (Mellesleg: ebből a feltételezésből az is következik, hogy az új társadalom formáinak kialakításában tág kísérletezésre – és tévedések esetén korrekciókra – lehetőség lesz, s ez kizárólag a szocializmus belső kérdéseként kezelhető.)

A történelem azonban másként alakult. Így a szocialista országoknak mindig szembe kellett nézniük a katonai fenyegetéssel, a gazdasági, a politikai s újabban a tömegtájékoztatási nyomással, az ideológiai fellazítással. Óriási erőfeszítéseket kellett és kell tenniük a gazdasági lemaradás leküzdéséért. Ez leköti az erőforrások jelentős részét, elvonja a szocializmust „rendszerspecifikus” céljainak megvalósításától, s ugyanakkor sajátos versenyfutást eredményez, sürgetett fejlődést ösztönöz, annak minden következményével együtt.

A szocialista országoknak kemény próbákat kellett kiállniuk, fegyveres külső támadásokat kellett kivédeniük, az imperialista tevékenység által súlyosbított belső válságokon kellett úrrá lenniük.

Többször kerültek szembe nagy történelmi kihívásokkal, amelyekre – ha nehézségek árán is – képesek voltak válaszolni.

A szocializmus *történelmileg nézve fiatal társadalom*, amelynek lényege még nem tudott kibontakozni a maga teljességében. Ezt nem kell szégyellni. Egyrészt azért nem, mert rendkívül nehéz körülmények között, a torzulások ellenére is, nagy fejlődést értünk el ez alatt a rövid idő alatt is. A szocializmus bizonyította életképességét. Másrészt azért sem, mert egy új társadalmi-gazdasági alakulat teljes kibontakozása a történelmi tapasztalatok szerint néhány évtizednél jóval több időt igényel. Igaz, hogy a szocialista átalakulás kezdetén ezt az időt nagyon rövidnek hittük, mert még nem látszott az elvégzendő munka, a történelmi folyamat teljes bonyolultsága. Ma azonban már látjuk: még hosszú út áll a szocializmus előtt, hogy mindazt, amit nyújtani képes az embernek, a maga teljességében megmutassa, és fölényét a kapitalizmussal szemben az élet minden területén bizonyítsa.

Fiatalsága miatt még sok mindent nem tudunk a szocializmusról. A történelmi váltás sajátossága miatt az új gazdasági-társadalmi-erkölcsi viszonyok nem fejlődhettek ki a régi társadalomban. Az út kezdetén csak a fő irányok rajzolódtak ki olyan következtetések formájában, amelyeket a kapitalizmus ellentmondásaiból a történelmi fejlődés menetében lehetett levonni. *Marx* és *Engels* nem is vállalkoztak ennél többre. Következtetéseik nagy többségét igazolta a tapasztalat, néhány kérdésében viszont a megváltozott körülmények és a gyakorlat korrigálta azokat.

*

Az októberi forradalom gyökeresen új helyzetet teremtett a szocializmus történetében. Addig a szocializmus a gondolkodás, az érte folytatott küzdelem tárgya volt, attól kezdve a gyakorlati megvalósítás került napirendre, nagyon sajátos, a korábban elgondoltnál igen sok vonatkozásban eltérő körülmények között. *Lenin* elsősorban arra keresett választ, hogyan lehet elindulni a szocializmus felé az adott helyzetben. Gondolkodásában és tevékenységében az volt az elméleti, módszertani alap, hogy nem lehet doktriner módon előírni az életnek az elmélet „parancsait”, keresni-kutatni kell a történelmileg adekvát formákat, vitatkozni kell a különböző megoldásokról, s a tapasztalatok alapján bátor változtatásokat, szükség esetén váltásokat is végre kell hajtani. *Lenin* mindig úgy gondolta, hogy ezt a példátlanul nagy történelmi feladatot a tömegek öntevékenységre, aktivitására, a mozgalom életerejére kell alapozni. Ehhez megfelelő formáknak tartotta a szovjeteket, s a fejlődés ösztön-

zésében óriási jelentőséget tulajdonított az egyes közösségek és az egyének kezdeményezéseinek, versengésének.

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a szocializmus megvalósítására irányuló első gyakorlati lépések rendkívüli körülmények között történtek, amelyeknek szükségszerűen a konkrét helyzethez kellett igazodniuk, s elsősorban a szocializmust zászlajára író szovjethatalom védelmét, fennmaradását kellett szolgálniuk. A szovjet vezetés akkor még azzal számolt, hogy a háborút követő válság során a fejlett tőkés országokban is győz a proletárforradalom, világforradalom bontakozik ki, és a hosszú távú megoldáshoz a szocializmus építésében támaszkodni lehet a fejlettebb országok példájára is a saját tapasztalatok mellett. Ez azonban nem következett be, Szovjet-Oroszország magára maradt a szocializmus felé való haladás útján. *A Szovjetunió három évtizeden át az egyetlen ország volt*, amely társadalmi-állami programként vállalta a szocializmust, és ennek jegyében folytatta a társadalmi, gazdasági, kulturális építőmunkát. A körülmények rendkívüliek voltak az előbbieken vázoltak mellett azért is, mert reálisan fenyegetett – s be is következett – egy újabb külső, a rendszer megsemmisítésére irányuló fegyveres támadás, amire fel kellett készülni, és az egyes problémák megoldását ennek alá kellett rendelni. A fejlődést a nagy honvédő háború kezdetéig eltelt mintegy két évtizedben a szocializmusra való átmenet és a szocialista építés céljai vezérelték és jellemezték. Egyidejűleg azonban jellemezte a történelmileg örökölt elmaradás behozására irányuló törekvés is. S harmadik tényezőként az egész folyamatot messzemenően befolyásolták, sőt meghatározták a történelmileg örökölt adottságok és keretek – a gazdasági, társadalmi, politikai struktúrák, a nemzeti és nemzetiségi viszonyok, a nagyon is eltérő fejlettségi fokok, a különböző hagyományok és szokások – és az ezek talaján kialakult nemzeti sajátosságok. Így létrejött egy történelmi fejlődési út, amelynek elemzése és tapasztalatainak felhasználása során egyaránt hiba bármelyik tényező figyelmen kívül hagyása vagy abszolutizálása. Vagyis téves azt állítani, hogy ami a kétségtelen és óriási fejlődés eredményeként ez idő alatt létrejött, az csak a történelmi lemaradás behozásában elért előrehaladás, vagy csak a nemzeti fejlődés sajátos vonala, de ugyanúgy téves azt mondani, hogy ez a szocializmus egyetlen lehetséges útja és „tisztá” valósága.

*

Kétségtelen, hogy a népi demokráciáknak a második világháborút követő kialakulásáig ez volt *az egyetlen gyakorlati tapasztalat* a szocializmus útján fejlődő társadalom valóságáról. Ez a helyzet objek-

tíve előidézte azt a veszélyt, ami később be is következett, hogy ez a történelmileg konkrét út – és a konkrét megoldások is – a szocializmus modelljeként, sőt egyetlen lehetséges modelljeként jelent meg az elméleti értelmezésben és a közfelfogásban. A kialakult körülmények háttérbe szorították azt a lenini szemléletet, hogy *„csak egy csomó kísérlet eredményeképpen – amelyek közül mindegyik, önmagában véve, egyoldalú, bizonyos mértékig diszharmonikus lesz – jön létre a teljes szocializmus az egész világ proletárjainak forradalmi együttműködéséből”*. Az említett időszakról szólva nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ez ellentmondásos kor volt a szocializmus történelmi fejlődésében. Miközben a Szovjetunió óriási eredményeket ért el a szocializmus építésében és megvédésében, a vezetésben súlyos hibák, bűnök is történtek, amelyek nyomán torzulások következtek be. Ezek nagyon sajátos, adott történelmi s személyi feltételek között keletkeztek, és, természetesen, nem szükségszerű velejárói a szocializmus építésének, idegenek elveitől és lényegétől. Súlyosbította a károkat, hogy a torzulások is összekapcsolódtak a szocializmusról alkotott nézetekkel.

A szocializmus fejlődése szempontjából a második világháború utáni években világtörténelmileg új helyzet jött létre. Európában, majd Ázsiában – később pedig az amerikai és az afrikai földrészen is – országok egész sora választotta a szocialista fejlődés útját. Ennek révén most már gazdag nemzetközi tapasztalat alakult ki. Ez lehetővé teszi, hogy *több ország* történelmi útjából tanulságokat szűrjünk le a szocializmus építésére és a szocialista társadalomra vonatkozólag. Az egyes országok tapasztalatai módot adnak a kölcsönös tanulmányozásra, hasznosításra, az egyoldalúságok megszüntetésére, az elsietett elméleti következtetések elkerülésére vagy kijavítására. Ez új és nagy lehetőség az elmélet számára, hogy sokféle tapasztalat elemzéséből világosabban megmutassa, mi a közös a fejlődésben, mi az általános a szocialista építésben, és mi a sajátos. Lehetőség ez arra is, hogy az egyre gazdagodó tapasztalatok és ismeretek birtokában korrigáljuk a korlátozott tapasztalat által kiváltott egyszerűsítést és tévedést a szocializmusfelfogásban is.

A szocialista utat választott országok fejlődése szempontjából különösen nagy jelentősége volt a szovjet tapasztalatoknak, a hozzájuk való viszonynak. A korábban mondottakat abban foglalhatjuk röviden össze, hogy a szovjet tapasztalatoknak múlhatatlan jelentőségük és pótolhatatlan szerepük van a szocializmus fejlődésében. A szovjet fejlődés volt az első – és hosszú ideig egyetlen – gyakorlat, amelyben a szocializmus megvalósítására irányuló társadalomátalakító munka megtestesült. Tanulságait egyetlen szocialista utat választó ország sem nélkülözheti. A szovjet tapasztalatok kétségtelenül tartalmazzák a szocialista építés általános, lényegi

vonásait, amelyek más országok számára is hasznosíthatók. Az is kétségtelen azonban, hogy a konkrét történelmi helyzet sajátos megoldásokat eredményezett, s ezeket a szubjektív tényezők még sajátosabbá tették, sőt jelentős mértékben negatív vonásokkal is megterhelték. A szovjet tapasztalat tehát a szocialista mozgalom maradandó és pótolhatatlan értéke, de a történelmi fejlemények fényében nyilvánvaló, hogy nem lehet – minthogy ilyen nincs is – a szocializmusnak valamiféle örök érvényű vegytiszta képlete, amelyet bármely országba, bármikor át lehet ültetni.

Természetes, hogy a szocialista útra lépő további országok – így hazánk is – támaszkodtak a szovjet tapasztalatokra az új társadalom építésében. Az ismert körülmények miatt azonban ezek nem tudták elkerülni a mechanikus átvétel, a másolás hibáját. Ebben szerepet játszott az is, hogy a körülményekben ugyancsak voltak bizonyos hasonló vonások. Szinte valamennyi ország szembekerült a történelmi lemaradás behozásának feladatával. Fennállt a külső fenyegetettség, a világháborús veszély, amire fel kellett készülni. Így a társadalmi átalakulásnak velejárója volt bizonyos sürgetettség, siettettség, aminek következtében lépések történtek olyan helyzetekben is, amikor a belső fejlődésben még nem érlelődtek meg az ország adottságainak leginkább megfelelő konkrét megoldások. A másolás, az általános érvényű tapasztalatok hasznosítása mellett, olykor együtt járt a sajátosságok pusztá utánzásával, s a jó tapasztalatokon kívül a tévedések és a torzulások átvételével is. Ez hozzájárult különböző feszültségek kialakulásához.

A hamis tekintélyekkel, a régi dogmákkal és gyakorlattal való szakítás, a megújulás törekvése nagy erővel nyilvánult meg az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusán, amely ösztönző hatást gyakorolt más szocialista országokra is. Lehetőséget nyitott a szocializmus gyakorlatának szorosabb, szervezettebb kapcsolatára az egyes országok konkrét adottságaival, a sajátosságok figyelembevételére, végső soron: sokszínűbb, gazdagabb szocialista tapasztalat kibontására.

Bár elvileg, deklaráltan megszűnt az „egyetlen modell” teóriája, s helyreállt az egyensúly az általános érvényű törvényszerűségek és a nemzeti sajátosságok figyelembevétele között, ez a gyakorlatban – különféle okok miatt – mégsem érvényesült teljeskörűen. A XX. kongresszus szellemének teljesebb érvényesülését gátolta az a dogmatikus, régi típusú válasz, amit a nemzetközi helyzetben, a nemzetközi kommunista mozgalomban, a nemzeti felszabadító mozgalmakban kialakult új helyzetekre adtunk. Ez a válasz egyébként nemcsak nem enyhítette a problémákat, hanem élezte azokat. Ilyen probléma volt a Szovjetunió Kommunista Pártja és a Kínai Kommunista Párt, majd a két ország közötti kapcsolatok súlyos meg-

romlása; a nemzetközi munkásmozgalomban bekövetkezett szakadás. A dogmatikus válasz torzította még az olyan pozitív eredményeket is, mint pl. a Szovjetunió politikai súlyának nagymérvű növekedése, az a szerepe, amelyet a hatvanas évek elejétől a világforradalmi folyamatban, a volt gyarmati országokban végbemenő nemzeti felszabadító mozgalmak támogatásában betöltött. Számos korábbi beidegződés élt tovább a Szovjetunió és más szocialista országok kapcsolatában és fékezte együttműködésük előnyeinek kibontakozását. A XX. kongresszus szelleme csak ellentmondásosan és részlegesen érvényesült.

*

Most egy *újabb nagy történelmi kihívással* kell a szocialista világrendszernek szembenéznie. A tudományos-műszaki fejlődés új minőséget ért el, ami óriási hatással van a világgazdasági viszonyok alakulására és társadalmi következményeire. Ennek előnyeit egyelőre nagyobbbrészt a legfejlettebb tőkés országok használják ki, bár számos területen korszakos eredményeket értek el a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió, így például az űrkutatásban, a rakétatechnikában, a nukleáris energia hasznosításában. Ugyanakkor a történelmileg kialakult helyzet miatt és szubjektív okokból is megkésték gazdaságuk szerkezeti átalakításával, intenzív pályára állításával, nem tudtak idejében és kellő lendülettel együttes technológiai áttörést végrehajtani. A hetvenes évek második felében és a nyolcvanas évek elején a szocialista világrendszer fejlődése lelassult. Számos nehézség és kedvezőtlen tendencia mutatkozott a gazdaságban. Ez megnehezítette a belső társadalmi-politikai helyzetet is, társadalmi feszültségekhez vezetett. A szocialista országok fejlődésének lassulása és tudományos-műszaki lemaradása nemzetközi téren is érzékeltette hatását: a világméretű történelmi reváns lehetőségét csillantotta fel az imperializmus vezető körei előtt, és a kemény irányvonal felé térítette őket. Erre a kihívásra megfelelően reagálni a szocializmus sorsát érintő létkérdés.

Ebben az összefüggésben meghatározó jelentőségű *az SZKP politikájában* bekövetkezett változás. Az SZKP vezetése az átalakítás gyorsítása révén az elmaradás okainak megszüntetését, a szocializmus belső viszonyainak olyan megújítását tűzte ki célul, amely biztosítja az eredményes választ a kihívásra. Világpolitikai jelentőségű XXVII. kongresszusán az SZKP tanúbizonyságát adta, hogy vállalja az újabb történelmi kihívást, kész szembenézni a realitásokkal, új módon megközelíteni és megoldani a felhalmozódott problémákat, megtisztítani a jövő útját, eltávolítani mindazt, ami akadályozza a belső és a nemzetközi problémák megoldását.

A társadalmi és gazdasági fejlesztés meggyorsításának stratégiai irányvonala a lenini út egyenes folytatásának tekinthető. A munka középpontjában a gazdaság modernizálása, teljesítőképességének növelése áll, amelyet széles körű társadalmi feltételek biztosításával lehet megvalósítani.

A fejlődés minőségileg új szintjének elérésében kiemelkedő szerep jut a tudományos-technikai forradalomnak. A társadalmi élet minden területének mélyreható megújításához – amely az átalakítás célja – a párt és a nép közös cselekvése, a szocializmus és a demokrácia elválaszthatatlan kapcsolatának érvényre juttatása nyújt garanciát. Az átalakítás a szocialista demokrácia elmélyítését, a marxi értelemben vett öngazgatás fejlesztését jelenti; olyan társadalmi körülmények létrehozását feltételezi, amelyben az egyén, minden egyes ember a társadalom gazdájának és alkotójának érezheti magát. A szavak és a tettek egysége azt is jelenti, hogy a párt képes kritikusan elemezni, megújítani saját tevékenységét, és a társadalom fejlődésének perspektíváját tudományos elméleti igényességgel meghatározva, képes az országot a megújulás reformprogramjának megvalósításában vezetni.

Ahogy az SZKP Központi Bizottságának januári ülésén Mihail Gorbacsov főtitkár fogalmazott: *„Lényegében forradalmi jellegű fordulatról és intézkedésekről van szó . . . Erre a gyökeres fordulatra szükség van, mert más utunk egyszerűen nincs. Nem hátrálhatunk meg és nincs hova meghátrálnunk.”* Az SZKP-nak a szocialista világrendszerben kialakult helyét figyelembe véve, az átalakulás és a megújulás politikájának eredményessége valóban meghatározó jelentőségű a szocializmus és a béke további sorsa szempontjából.

*

Természetesen a történelmi kihívás érinti valamennyi szocialista országot, és mindegyiküknek megvan a maga felelőssége és része a megfelelő válaszhoz szükséges tennivalók kimunkálásában és elvégzésében. S végeredményben döntő szerepe van a szocialista országok összefogásának és együttműködésének. Ennek keretei az elmúlt évtizedekben kialakultak, azonban a helyzet szükségessé teszi az együttműködés hatékonyabb formáinak feltárását és működtetését. A KGST-ben létrejött sokoldalú kapcsolatok eddig is jelentősen hozzájárultak valamennyi tagország gazdaságának fejlődéséhez, s a szocialista közösség együttes gazdasági erejének növeléséhez. A tagországok által jogosan bírált hiányosságok kiküszöbölésével, a lehetőségek jobb kihasználásával, ösztönzőbb feltételek megteremtésével, a szervezet racionálisabb működtetésével hatékonysága lényegesen növelhető. A sokoldalú együttműködés ki-

munkálásában kiemelkedő jelentősége van a szorosan együttműködő szocialista országok pártfőtitkárai gyakoribb és alkotóbb munkatálalkozóinak, közöttük a legutóbbi moszkvai találkozóinak.

Testvérpártjaink munkája azt mutatja, hogy – természetesen eltérő ütemben és mélységben – fokozatosan tudatosul az új gondolkodásmód és a problémák új megközelítésének, illetve megoldásának szükségessége, és ennek nyomán megindulhat az ilyen irányú munka. Tudatában kell lennünk, hogy ennek során bonyolult problémákkal és nagy nehézségekkel kell szembenézni, kitartást és bátorságot kell tanúsítani, de ezt a munkát el kell végezni, hogy megtartsuk, megújítsuk és megerősítsük a szocializmust, fejlődésében megteremtsük a feltételeket egy minőségileg új színvonal eléréséhez, amikor is teljesebben kibontakozhatnak előnyei.

Rendkívül nagy a jelentősége, hogy a Kínai Népköztársaságban pozitív felismerések érlelődtek meg, s ezek nyomán széles körű reformfolyamatok indultak meg, amelyek eredményeket hoztak a gazdaság fejlődésében. A legutóbbi események arra engednek következtetni, hogy az ország vezetése ellenőrzése alatt tartja ezeket a folyamatokat, és energiáikat a szocializmus erősítésére kívánja hasznosítani.

A szocializmus fejlődésének mostani – mondhatni történelmi – fordulópontján érdemes emlékeztetni arra a tényre, hogy éppen a formációváltás sajátossága és a körülmények különleges volta miatt a szocializmus építése nem kezdődhetett – és jó ideig nem is folyhatott – saját bázison. Ebben az időszakban a kapitalizmustól – sőt esetenként a feudalizmustól – örökölt bázison kellett az új társadalmat építeni, s ez messzemenően kihatott a lehetséges társadalmi-gazdasági megoldásokra. A szocialista forradalom győzelme a hatalom átvételét jelentette. A gazdasági alap, a termelőerők minősége, s főleg a társadalom szerkezete és az emberek tudata azonban még hosszú ideig az előző társadalom nyomait hordozta magán. Ebben az időben a szocializmus *még nem saját talaján* fejlődött. A társadalmi tulajdonba vett termelőeszközök még sok tekintetben a tőkés termelésnek adekvát módon működtek. Csak óriási munkával lehet ebben a folyamatban létrehozni a szocializmus *saját bázisát*, amelyen specifikus fejlődési tendenciái, törvényszerűségei érvényesülhetnek. Érdemes lenne megvitatni, hogy miben különbözik a „saját” és az „idegen” bázis, valamint azt is, hogy az egyes szocialista országokban – elsősorban nálunk – jelenleg mi a helyzet ezzel kapcsolatban. Úgy gondolom, hogy ez a „saját” bázis több, mint a termelőerők és a termelési viszonyok fejlettségi foka, feltét-

lenül magában foglalja a társadalmi viszonyok érettségét, a demokráciát, a politikai intézményrendszer működését, a szocializmus tömegbázisának szilárdságát is. Természetesnek tartom, hogy ez a „saját” bázis ma nem minden szocialista országban azonos mértékben fejlődött ki, sőt egyes országokban még csak néhány eleme jött létre.

A nemzetközi feltételekről szólva szeretném megemlíteni, hogy a szocialista országok nemcsak a kapitalizmussal folytatott verseny és harc miatt, hanem fejlődésük természeténél, a társadalmi haladásban betöltött szerepüknél fogva sem zárkozhatnak magukba. *Lenin* a fiatal szovjet államot a minden oldalról érő fegyveres támadás, majd a nemzetközi elszigetelésére törekvő tőkés összefogás idején is arra figyelmeztette a kommunistákat, hogy a szocializmus csak a *világcivilizáció „fő országútján”* fejlődhet egészségesen. A szocialista országok ma összehasonlíthatatlanul szilárdabb talajon állnak, vívmányaik, erejük és erőforrásaik jó alapot képeznek ahhoz, hogy magabiztosan vállaljanak részt a világcivilizációs fejlődésben, a világ globális problémáinak megoldásában, és saját belső kérdéseikre is ezekkel összhangban keressenek válaszokat. A szükségképpen szorosabb nemzetközi érintkezés, a nagyobb nyitottság csak teljesebb – és talán egészségesebb – kibontakoztatása annak a kölcsönhatásnak, amelyet a szocialista, a tőkés és a fejlődő világ eddig is gyakorolt egymásra. Ennek révén nemcsak a fejlett tőkés országok fogyasztási szintje, technikai, termelési vívmányai hatottak ösztönzőleg – is – a mi fejlődésünkre, hanem a szocializmus gazdasági és társadalomtervezési, szociális és jóléti, tudományos és kulturális vívmányai is vitathatatlan hatást gyakoroltak a modern tőkés rendszerek formálódására.

A nemzetközi körülményekről összegezve azt mondhatjuk, hogy sokban nehezítették a szocializmus fejlődését, korlátozták a lényegéből következő humánus és demokratikus törekvések érvényesítését, a szocializmus előnyének és társadalmi fölényének teljes mértékű és meggyőző kibontakozását. A magyarországi szocialista fejlődés számára egészében kedvező külső feltétel a Szovjetunió és a szocialista vilárendszer léte, az együttműködés és a kölcsönös segítség lehetősége, akkor is, ha az együtthaladás törekvése olykor a belső folyamatok alakításában bizonyos önfegyelmet is kíván.

Szocialista fejlődésünk nemzetközi körülményeiről azért kellett kissé bővebben szólnom, hogy ily módon is ösztönözzem ezeknek az összefüggéseknek a figyelembevételét és megvitatását. Tanácskozásunk programjában nincs erről külön szekció, előadás vagy korreferátum. Természetes azonban, hogy belső fejlődésünk szinte valamennyi kérdése így vagy úgy összefügg ezekkel a körülmé-

nyekkel. Ezért szükséges, hogy a napirenden szereplő kérdések vitájában figyelmet fordítsunk azok nemzetközi összefüggéseire is.

3. A SZOCIALIZMUS FEJLŐDÉSÉNEK TAPASZTALATAI ÉS MAI KÉRDÉSEI HAZÁNKBAN

Ebben a körben ismert a szocialista építés első éveinek története hazánkban, és ismertek azok a következtetések, amelyeket az MSZMP ebből levont. A politikában és a társadalmi építés gyakorlatában *tényleges megújulás* ment végbe az elmúlt harminc év alatt. Korszakos eredményei mellett természetesen ez sem kerülhette el az ellentmondásokat, egyenlenségeket, hullámvázokat.

A társadalomtudományokban, az ideológiai munkában késik a szocialista fejlődés hazai tapasztalatainak marxista-leninista elméleti általánosítása. Ez hátráltatja az ideológiai munka egészét, a nevelést, a szocializmusról egy mélyebb és realisabb felfogás széleskörű meggyökereztetését. Ezzel összefüggésben elsődleges feladat a szocializmusról való gondolkodás realizmusának, a mai valósággal való kapcsolatának erősítése, a mai magyar társadalom mélyebb és sokoldalúbb ismeretének megalapozása. Egyrészt szélesebb körben kell tudatosítanunk tiszta és világos álláspontunkat, azt, hogy *nálunk a szocializmus épül, és ez történelmi folyamat*, s ebben a formációban még tartósan fogunk építkezni. Ebből az is következik, hogy mai életünkben és viszonyainkban együtt vannak jelen szocialista és nem szocialista vonások, s várhatóan ez még hosszú ideig így lesz. Nem szabad, hogy ennek tudata lefegyverezzen a vitában, vagy bénítson a cselekvésben, de szükséges, hogy tanítson bennünket ezeknek a viszonyoknak a helyes értelmezésére. Többek között úgy is, hogy nem lehet mindent a szocializmus kritériumaival mérni, s nem megfelelés esetén mint oda nem való elemet kiküszöbölni életünkből. A szocializmus, a mi szocializmusunk is a történelemben született, s a történelmet úgy is magában hordozza, hogy megtartja azt, ami a viszonyok által még nem meghaladható. Vannak dolgok, tevékenységek, sőt intézmények is, amelyek nem a szocializmus programja szerint jöttek létre, de szükség van rájuk, történelmileg megvan a létjogosultságuk.

Közvéleményünk rendkívül érzékeny a problémákra. Sajnos nem eléggé segítünk abban, hogy különbséget tudjon tenni a különböző súlyú és a különféle okokban gyökerező problémák között. Így egyformán türelmetlenséget vált ki a mulasztásból, a lelkiismeretlenségből, a rendetlenségből származó kár és a megfelelő megoldás érdekében kihordást igénylő probléma. Sokaknak tűnik úgy, hogy egy-egy bonyolult probléma megoldása csak elhatározás

kérdése. Nagy figyelmet érdemel az is, hogy széles körök gondolkodásában a mai gondjaink megoldására irányuló munkánk és a szocializmus építése nem kapcsolódik össze szervesen.

Ezért tudatosítanunk kell, hogy a társadalmilag racionális cselekvés itt és most egybeesik a szocializmus elveivel és céljaival. Nincs tehát valamiféle külön, elvont társadalmi racionalitás és külön a szocializmus. Polemizálnunk kell az elvszerűség és a racionalitás szembeállításával.

Ilyen megközelítésben érintem a szocializmus fejlődésének tapasztalatait, és vetek fel néhány fontos mai kérdést.

*

Ma belpolitikánkban rendkívül fontos *a stabilitás és a fejlődés egy-
sége*. A stabilitás azért meghatározó fontosságú, mert kell, hogy egy nép nyugalomban éljen, bízson önmagában és a jövőben, de ugyanakkor tudja, hogy az élet által megkövetelt minden változást vállalnia kell saját jövője érdekében, s tudatosan kell megvalósítania.

A történelmi példák azt mutatják, hogy a legkisebb árat azok az országok fizetik az elkerülhetetlen változások bevezetéséért, a fejlődés által felvetett kérdések megválaszolásáért, amelyek problémáikat képesek nagyobb megrázkódtatás nélkül, *szerves reformok* segítségével megoldani. Éppen ezért a reformanarchizmussal és a begyepesedett konzervativizmussal egyaránt vitázva a valóságtól diktált szerves reformokat kell következetesen előrevinnünk.

Nálunk most egyszerre érvényesül a társadalmi stabilitás, a politikai kiegyensúlyozottság és a politikai élénkség, készség a változtatásra, a változások pozitív fogadására. Vagyis egyidejűleg és egyszerre hat a politikai stabilitás és a politikai élet megélénkülése.

Azt is mondhatom, hogy *a folytonosság és a megújulás* eleme szocialista fejlődésünk „békés” korszakában – de legalábbis a hatvanas évektől – ilyen dialektikus, egymásra ösztönzően és kiegyensúlyozóan ható egységben még soha nem volt. Kétségtelen, van kísértés arra is, hogy ez az egység valamilyen irányban megbomoljék. Vannak, akik a stabilitást abszolutizálva idegenkednek az elkerülhetetlen változásoktól, mások éppen a változtatások szükségességét hangoztatva hajlamosak arra, hogy elszakadjanak a realitások talajától.

Nemcsak a régi formákhoz való görcsös ragaszkodás jelent veszélyt, hanem a régi formák differenciálatlan tagadása, az új formákra való áttérés mértéktelen eltúlzása is . . . „*Csak egy kis lépéssel kell tovább menni* – figyelmeztetett Lenin –, *az ember azt hinné, hogy a lépés ugyanabban az irányban történt – és az igazság tévedéssé válik.*”

Történelmi tapasztalataink azt bizonyítják, hogy a politika kulcskérdése a szocializmus fejlődése során is változatlanul *a hatalom*. A marxisták kezdettől fogva nyíltan beszélnek a hatalomról mint a politikai tevékenység központi kérdéséről. A néphatalom ma feltétel és eszköz a szocialista társadalom építéséhez.

A hatalom fő forrása a dolgozó tömegeknek a hatalomhoz való viszonya: milyen a magatartásuk, milyen mértékben vesznek részt a hatalom gyakorlásában, tudjuk-e mozgósítani őket céljaink megvalósítására? Ebből a szempontból két tényezőt emelek ki. Az egyik, hogy milyen a politika; a másik, hogy milyen a politikai hatalom gyakorlásának módja.

A történelmi tapasztalatok azt mutatják: a népi hatalom legfontosabb feltétele, hogy a párt és a tömegek kapcsolata szoros és bizalomteli, élő, eleven legyen. A párt csak akkor és úgy tudja mozgósítani a tömegeket a szocializmus objektíve soron levő és felismert feladatainak megoldására, ha a felelős útkeresés során képes a külső és a belső feltételeinkkel számoló, egységet teremtő programot adni, amit az emberek elfogadnak, támogatnak, sajátjuknak érznek.

Fontos tanulság az is, hogy a párt politikája mindenkor *reális, elvi politika* legyen, amely szembeszáll mindenfajta kényelmességgel, a megszokotthoz való ragaszkodással, a sematikus rutincselekvéssel, de ugyanakkor nem enged utat semmiféle szubjektivizmusnak, felelőtlen kísérleteknek, mert ezek zavart okoznak, felesleges terhet raknak a dolgozókra, és súlyos társadalmi konfliktusokhoz vezethetnek.

Az elmúlt évtizedek politikai történései azt tanúsították, hogy a politikai hatalom tartalma mellett rendkívül nagy jelentősége van a hatalomgyakorlás módjának és stílusának. A szocializmus – lényegéből következően – *demokratikus hatalom*. S ha ez sérelmet szenved, akkor a szocializmus építése látja kárát. Ezért a demokrácia fejlesztése a szocializmus építésének törvényszerűsége.

Régóta hangoztatunk egy lényegében igaz, de bizonyos fokig lefegyverző tételt, ami úgy szól, hogy a szocialista hatalom eleve demokratikusabb minden más hatalomnál. Korábban ez nemcsak nálunk, másutt is megnyugtatta a vezetőket. Az intézményrendszerre kevesebb gondot fordítottunk, úgy tűnt, mintha az egyszer s mindenkorra adott lenne. Tapasztalhattuk, hogy ha az intézményrendszer megcsontosodik, vagy esetleg hibásan épül fel, akkor ez létrehozhat olyan helyzetet, amikor a politikai hatalom alapvető bázisa nem érti meg a pártot, és szervezett ellenséges erők a szocializmus-sal szemben kihasználhatják a tömegek mozgását. Ma is sokféle nézet kap hangot, mert sokféle érdek fűződik a demokráciához. Egyesek igyekeznek szembeállítani a hatalom és a demokrácia fo-

galmát, intézményeit. Világosan kell tehát szólni erről a témáról is. Stabil hatalom nélkül nincs fejlődő-működő demokrácia. A demokrácia a néphatalom érvényesülésének legfontosabb formája. Ilyen körülmények között a társadalmi egyensúly valamiféle megbomlása nem a demokrácia fejlettségét, hanem az intézmények nem kielégítő működését, a politikai harc kiéleződését jelenti. A politikai harc kiéleződésének idején mindig veszélyeztetett helyzetbe kerülnek a demokrácia intézményei. Hiszen a népi hatalom stabilitása, gyakorlásának korszerűsége, módja, stílusa az intézményrendszerben testesül meg, míg intézményeink demokratizmus és működőképessége a hatalom bázisát erősíti. Persze konfliktusok nélkül, a különböző érdekek kifejezése és szembesítése nélkül elképzelhetetlen a fejlődés. A demokráciát vállalva szükséges vállalni a konfliktusokat is, de nem öncélúan és nem önmagukért, hanem mindig a megoldás érdekében és reményében. A konfliktusok megfogalmazása és a feloldásukra való törekvés elválaszthatatlanul össze kell hogy tartozzék.

A politikai feszültségek megoldásának módja jellemzi a demokrácia érettségét. Arra törekszünk, hogy a szocialista demokrácia intézmény- és eszközrendszere, működése legyen összhangban a társadalom fejlettségével, segítse a társadalom előtt álló feladatok megoldását. Keressük ennek biztosítékait, perspektíváit, mai gyakorlati feladatait és a hatékonyabb formákat. Továbbra sem lehet minta vagy mérce a polgári demokrácia. A továbbfejlesztés iránya: a marxi értelemben vett társadalmi öngazgatás.

A szocialista fejlődés fokozatosan létrehozza azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók mind szélesebb köre vegyen részt nemcsak a feladatok közös megvalósításában, hanem a közösséget érintő ügyek eldöntésében is. Így például a társadalmi tulajdon lehetővé teszi, hogy a vállalatok és a szövetkezetek vezetését a dolgozók által választott tisztségviselők, testületek végezzék.

A társadalmi öngazgatás olyan perspektíva, amely nemcsak történelmi utunk végső eszményeként jelenik meg. Fejlődésünk minden szakaszán efelé kell megtennünk azokat a lépéseket, amelyeknek feltételei megérlelődtek, illetve megteremtődtek. Ezért világos, hogy az öngazgatást nem lehet egyetlen törvényhozási akttal bevezetni. De az elsietett kísérletek kedvezőtlen tapasztalatai sem tántoríthatnak bennünket el, hogy ezen az úton haladjunk előre. Az előrehaladás útja a szocialista demokrácia fejlesztése, kiterjesztése és elmélyítése. Az elmúlt harminc év tapasztalatai sokoldalúan bizonyítják, hogy következetesen haladunk ezen az úton. Az MSZMP mindenkor kezdeményezője volt azoknak a lépéseknek, amelyek a szocialista demokrácia fejlesztését szolgálják.

A demokrácia mindenekelőtt a népi hatalom szerveinek, szervezeteinek az egész közösség érdekeit szem előtt tartó működését jelenti. Olyan természetes, ugyanakkor állandó mozgásban, fejlődésben lévő, egyre hatékonyabban funkcionáló társadalmi állapotot jelent, amely egy új, szocialista minőséget képviselő népi, nemzeti közösség kialakítását is célozza. Demokráciánk szerves részévé kell tennünk a véleménycserét, a polémiát, mert ez az érdekek feltárásának, szembesítésének, prioritásai meghatározásának nélkülözhetetlen eszköze; ugyanakkor a kollektív cselekvés tudati előkészítésének, megalapozásának legkézenfekvőbb formája, s egyben emelője. El kell érünk, hogy a pozitív társadalmi cselekvésre orientált vita, a pezsgő közszellem segítse a meghaladott elképzelések és gyakorlat kritikai felülvizsgálatát, szemléletünk, helyzettudatunk reális elemekkel való további gazdagítását. Fontos, hogy a közéletben, a tudományos élet fórumain, a tömegkommunikációban fejlődjön és csiszolódjon vitakultúránk, hogy a nézetek ütközéséből ne válják kicsinyes személyeskedés.

Tapasztalataink megtanítottak arra, hogy felismerjük az érdekek tényleges pluralizmusát társadalmunkban. Azáltal, hogy megszűntek az antagonisztikus osztályellentétek, s a szövetséges osztályok és rétegek legfőbb érdekei mindinkább egybeesnek, nem tűntek el az érdekkülönbségek, és újabb érdekkülönbségek és érdekellentétek is keletkeznek. Elismerjük annak jogosultságát, hogy az egyének, közösségek, csoportok kifejezzék és érvényesítsék érdekeiket. Ennek úgy kell történnie, hogy az egyéni és a csoportérdekek ne fékezék, hanem inkább segítsék az össztársadalmi érdekek érvényesülését. Politikánk kialakítása és valóra váltása során figyelembe vesszük ezt a bonyolult érdektagságot, és a közös célok megvalósítása, a társadalom stabilitásának biztosítása érdekében építünk is rá. Az érdektagság ugyanis nem zárja ki a társadalom politikai egységének lehetőségét, mindenekelőtt azért nem, mert a népi hatalom és a társadalmi tulajdon talaján az alapvető közös érdekek a meghatározók. Azt is tudjuk már, hogy ez a lehetőség nem valósul meg automatikusan. A politika és a kormányzás feladata, hogy megkeresse azokat a találkozási pontokat, amelyeken a különböző érdekek közös erőfeszítésekké egyesülhetnek. Pártunk az elmúlt évtizedekben következetesen és nagy érzékenységgel valósította meg szövetségi politikáját, és ennek eredményeként sikerült széles körű népi összefogást kikovácsolni a szocialista célok jegyében. Az a folyamatosan megújuló közmegegyezés, amely a párt és a nép közötti bizalomra épül, a magyar társadalom stabilitásának és fejlődőképességének legfőbb alapja és biztosítója.

A szocializmus magyarországi fejlődésének kulcskérdése ma: a *gazdaság*. Létkérdés számunkra, hogyan felelünk meg a gazdasági kihívásoknak, milyen mértékben tudjuk ellensúlyozni a gazdaságunkat ért negatív hatásokat és azokat a nehézségeket, amelyek fejlődésünk során keletkeztek, és abban törést, megtorpanást okoztak. Előrehaladásunk, fejlődésünk döntő feltétele lett a hatékonyság és a minőség, a versenyképes termelés, a nemzetközi munkamegosztásban az adottságainkra épülő eredményesebb részvétel. A gazdaság fejlődésének nélkülözhetetlen feltétele a tudomány, a műveltség, és az ideológiai környezet megfelelő színvonala is.

Sorsdöntő számunkra, hogy áttérjünk az intenzív növekedési pályára, hogy a meglevő objektív és szubjektív erőforrásokat maximálisan kihasználjuk. Országunkban ehhez a lépésváltáshoz megvan a kezdeményezőkézség, a szellemi kapacitás és a fogékonyság a rugalmas irányításra. Legfontosabb gazdaságpolitikai célunk, s egyben nemzeti programunk lett a társadalmi termelés egészének és minden elemének *intenzifikálása*. Elengedhetetlen a folytonosan változó külső és belső feltételekhez igazodó, legjobb megoldásokat felkutató és alkalmazó reagálóképességünk növelése.

Az előrehaladástól nem tántoríthat el minket, hogy láthatóbbá lettek még meglevő, történelmi eredetű elmaradásaink, társadalmunk ellentmondásai és feszültségei. Ezeket mint realitásokat súlyuk, valóságos természetük szerint, erőforrásaink, eszközeink s lehetőségeink arányában kezeljük.

Ellentmondásainkat csakis komplex látásmóddal érdemes megközelíteni. A komplexitásra nem azért van szükségünk, hogy az „igen, de” fordulatokkal a felelősség súlyán könnyítsünk, hanem azért, hogy valós ok-okozati felismerésekre juthassunk, és megvalósítható alternatívákra találjunk. Csakis a jelenségek komplexitásában érdemes értelmezni mai valóságunk egyik legszembevetőbb ellentmondását: miközben hazánk minden korábbi szakaszhoz képest a legmagasabb gazdasági fejlettségi színvonalat érte el, gazdasági nehézségeink feszítőek. Miközben termelőerőink színvonala bármelyik előző időszak színvonalát felülmúlja, a gondjaink, a konfliktusaink a gazdasági szférában nagyobbak tűnnek a megelőző időszakénál. Iparunk, gazdaságunk szerkezetét, külgazdasági kapcsolatrendszerünket, gazdaságunk és társadalmunk alapvető fejlődési tendenciáit, tehát a nemzeti sajátosságaink talaján kibontakozó szocializmusunk fejlődését komplexen kell vizsgálnunk és értelmeznünk.

Egyetlen példát szeretnék említeni ennek fontosságára. Gazdaságunk ma nagymértékben kötődik a világgazdasághoz. Ezen keresztül a tőkés gazdaság komplexitásához: válságának következmé-

nyeihez is, és fejlődési tendenciáihoz is. Ezzel a meglehetősen meghatározó jellegű ténnyel szembe kell néznünk, különben a gazdasági, de még a politikai torzulás veszélyeit sem tudjuk kikerülni.

Mindezt megfogalmazhatom a politikai gazdaságtan klasszikus fogalmaival is: az elérhető legteljesebb *összhangba kell hogy kerüljenek a termelőerők és a termelési viszonyok*. Ez az összhang azonban a szocializmusban sem teljes, abszolút. Itt is természetszerűek az ellentmondások, sőt konfliktusok. Például a társadalmi viszonyok nem serkentik a termelőerők fejlődését, ha különböző objektív vagy szubjektív okok – bürokratikus nehézkesség, szervezetlenség, anyagi érdekeltség hiánya stb. – miatt viszonylag alacsony a termelés hatékonysága.

A lehetséges összhang helyreállása a szocializmusban nem automatikus folyamat. A mi társadalmunkban a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang biztosítása *politikai feladat*. Az összhang attól függ, hogy a politika milyen mértékben képes feltárni, kifejezni és megoldani – hajtóerőként, emelőként felhasználni – a két oldal közti ellentmondásokat.

Ugyanakkor a gazdaság is nagymértékben meghatározza a politikát: azzal, hogy bővebb vagy szűkebb forrást biztosít a társadalom tagjainak alacsonyabb vagy magasabb életszínvonalához, a termelés bővítéséhez, az ország védelméhez – egyúttal a politika mozgásterét, cselekvési lehetőségét is megszabja.

A fejlődés hajtóerőit tehát a politika és a gazdaság szoros összefüggésben, kölcsönös meghatározottságban hozzák mozgásba, és növelik hatását. Mégis a kettő közül a politikáé az elsődleges szerep, a gazdaságpolitika mindenkor alá van rendelve az általános társadalompolitikai céloknak. Mindez szocialista viszonyokra alkalmazva, *Lenin* szavával így fogalmazható meg: „*Ha politikailag nem nyúlunk helyesen a kérdéshez, akkor a szóban forgó osztály nem fogja megtartani uralmát, ennél fogva nem oldhatja meg termelési feladatát sem.*”

Legfontosabb gazdaságpolitikai célunk, hogy növekedjék a nép-gazdaság teljesítőképessége, fokozódjék nemzetközi versenyképességünk, és jobban használjuk ki belső erőforrásainkat. A gazdasági feladatokhoz való társadalmi viszony javításával tudjuk igazán emelni a társadalmi-gazdasági tevékenységünk minőségi színvonalát, javítani szerkezetét, szervezettségét. Gazdasági előrehaladásunk meggyorsítását csak a termelés további intenzifikálásával, a termelékenység növelésével, a versenyképesség fokozásával, a világpiaci követelményekhez való gyorsabb, rugalmasabb igazodással tudjuk elérni.

Céljaink érdekében az elmúlt két évtizedben át kellett gondolnunk a gazdaságunk fejlődését ösztönző viszonyokat.

A szocialista építés társadalmi alapjai lehetővé teszik a tervszerűség érvényesülését. A tapasztalatok alapján azonban azt is fel kellett ismernünk, hogy a szocializmusban árutermelés folyik, hatnak a piac törvényszerűségei, érvényesül az értéktörvény.

Az egyik legfontosabb kérdés – az is lehet, hogy napjaink szocialista közgazdaságtanának éppen ez az egyik *elméleti és gyakorlati* alapkérdése –, hogyan lehet összekapcsolni: a tervszerűséget, az árutermelést, az értéktörvényt. Nagyon sok kérdés mögött az húzódik meg, hogy az árutermelés spontán folyamatait miként tudjuk bekapcsolni a szocialista építés tudatos folyamatába.

Ezekre és a velük összefüggő számos más kérdésre kellett választ keresnünk a hatvanas évektől, amikor felismertük, hogy gazdasági fejlődésünk ösztönzéséhez új eszközöket és módszereket kell alkalmaznunk. Ez összegeződött a gazdaságirányítás mechanizmusának 1968-as reformjában, amelynek az alapelve a terv és a szabályozott piac szerves összekapcsolása volt.

Az eltelt csaknem két évtized tapasztalatai igazolják *a gazdaságirányítás, a gazdaság folyamatos reformjának* szükségességét és létjogosultságát. Gazdaságunk fejlődése összességében tervszerűvé vált, és a szükségletek kielégítéséhez rugalmasabban igazodott. A fejlődéssel együtt azonban további fontos problémák – egyensúlyhiány, strukturális átalakulás, innováció – kerültek az elméleti és a gyakorlati munka napirendjére.

Világossá vált, hogy a tulajdon- és elosztási viszonyok sem lehetnek a szocialista építés menetében változatlanok. Ösztönző hatásuk optimális kiteljesedése érdekében keresni kell és meg kell találni a megfelelő formákat, megoldásokat. Ennek jegyében számos változtatást kezdeményeztünk az elmúlt években. Ezek összességükben kedvezően hatottak a társadalmi termelés fejlődésére, egyúttal azonban új ellentmondásokat is életre hívtak. A pozitív hatásokkal együttjártak kedvezőtlen jelenségek is. Szükségessé váltak korrekciók, és voltak megtorpanások is. A tapasztalatok elemzése alapján a párt az évtizedek óta megvalósított *reformfolyamatnak* a nyolcvanas években *új lendületet* adott.

*

A gazdasági fejlődés talaján érzékelhető mértékben emelkedett *a nép életszínvonala*, növekedett a lakosság fogyasztása, bővült *az áruellátás*, javultak *az életkörülmények*. Társadalompolitikai és szociális céljainknak megfelelően az elmúlt évtizedek során jelentősen mérséklődtek a kapitalizmustól örökölt társadalmi egyenlőtlenségek, széles tömegek számára teremtdött meg a létbiztonság. Ugyanakkor érzékelhetővé váltak a problémák ezen a téren is. Az

utóbbi évek gazdasági gondjai miatt megtorpanás tapasztalható az életszínvonalban. A foglalkoztatás teljes, de nem elég hatékony. A bérek és a jövedelmek nem tükrözik – és ezért nem is ösztönzik – eléggé a teljesítményeket. Ezért ma előtérbe került a teljesítményelv, a színvonalasabb munka jobb anyagi és erkölcsi megbecsülése, a vállalkozóbb gondolkodásmód, a felelősebb magatartás, az önállóbb, rugalmasabb munkaszervezés.

Fejlődésünk következménye, s egyben egyik hatékony eszköze, emelője, hajtóereje is a jövedelmek differenciálódása, amit tudatosan vállalunk, mert arra törekszünk, hogy érvényre jussanak jövedelempolitikánk elvei: a munkabér fedezete csak az elvégzett munka, a tényleges teljesítmény lehet. Erre építve a szociálpolitikában a rászorultság, a közteherviselésben pedig a társadalmi igazságosság elvének kell érvényesülnie. Ezeknek az elveknek a következetes betartása is hozzájárul politikai stabilitásunk erősítéséhez, demokráciánk fejlődéséhez, a nyílt, őszinte, a valóságos értékeket becsülő közszellem és közgondolkodás kiteljesedéséhez. Ugyanakkor azt is vállalnunk kell, hogy a teljesítményekkel arányos értékrend a társadalmi struktúrában differenciálódást eredményez.

A differenciálódás elfogadása azonban nem megy vita nélkül. A munka szerinti elosztás elvének általános elfogadása mellett egyaránt jelentkezik a differenciálódás illuzórikus felértékelése, illetve túlhangsúlyozottságának bírálata is. Az emberek jelentős számban utasítják el a *differenciálás* konkrét megvalósítását, annak mértékét. Szinte mindenki elfogadja a kiemelkedő teljesítmények magas szintű honorálását. A nagy jövedelmek keletkezése lehetőséget teremt viszonylag jelentős vagyonok felhalmozódásához, esetenként hivalkodó-pazarló életvitel meghonosodásához. Emellett az ilyen életformák sajnos sokakat arra ösztönöznek, hogy akár a törvények kijátszásával vagy megsértésével mielőbb maguk is vagyonhoz jussanak.

Felvetődik mindezzel összefüggésben a kérdés: milyen *motivációk, késztetések* hatnak ma nálunk a dolgozó, alkotó emberre, hogy valóban képességeinek legjavát nyújtsa munkájában?

A motivációnak van természetes *politikai-erkölcsi* oldala: az emberi öntudat, a tudatosság, annak felismerése, hogy az egyén a maga boldogulását hosszú távon csakis a társadalom közös boldogulásának keretében remélheti és találhatja meg. De van egy másik oldala is: az egyéni anyagi érdekeltség, az a tisztességes törekvés, hogy az ember valóban munkája értékének arányában részesüljön a javakból; s az annak meggátlására való törekvés, hogy viszont munkája értékén felül bárki is részesülhessen a javakból, mert a spontán piaci törvények ezt is lehetővé teszik.

Ahol és amikor az *anyagi* érdekeltséget valamiféle gyanús és rosszul értelmezett „anyagiasságnak” fogták és fogják fel, ahol nem értik, hogy éppenséggel ez felel meg a szocialista elosztás alapelveinek, ahol a képességek szerinti munkát csak egyoldalúan a lelkesedésre és öntudatra próbálták és próbálják alapozni, ott mérhetetlen károkat okoznak a szocialista építés ügyének, mert legfőbb emberi energiaforrásától, mozgatóerejétől fosztják meg azt.

A tervszerűség és az árutermelés, a piac törvényszerűségeinek egybekapcsolása, a szocialista elosztási alapelv és az egyéni anyagi érdekesség találkoztatása igen bonyolult kérdés, amire elméletileg és mindennapi gyakorlati munkánk során kell választ adni.

Abból kell kiindulnunk, hogy a szocialista társadalomban minden fejlődés forrása a *munka*, s egyben ez a legfontosabb eszköze a személyiség fejlesztésének is. Természetesen ez a törvényszerűség is ellentmondásokon keresztül érvényesül. Ilyen ellentmondás forrása itt is, hogy a szocializmusban a munka, a munkaképes emberre szabott teljesítmény szerinti elosztás érvényesül. Ellentmondásforrás, mert egyenlőtlenségeket termel újjá, bár alapvetően ezek társadalmi kezelésére a szocialista társadalomirányítás feltételei megvannak. A primitív egyenlőség és a társadalmilag elviselhetetlen különbségek között meg lehet találni azt az átmenetet, egyensúlyt, amikor a munkateljesítmény alapján történő javadalmazás eléggé ösztönző, de társadalmi méretekben nem teremt túlzott, elviselhetetlen egyenlőtlenségeket. Ezt az egyensúlyt társadalmi céljainknak megfelelően minden történelmi szakaszban folyamatosan kell újra és újra megteremteni.

A szocializmus természetes velejárója és követelménye a versengés a jobb teljesítményekért. A javakban és a jogokban való részvétel alapja csak a teljesítmény lehet. Ma ezt módosítja pl. az állampolgári jogon általánossá tett juttatás. A munka szerinti elosztás elve társadalmi átlagban és tendenciaként érvényesül. A jelenlegi problémánk az, hogy a tendencia nem tükrözi eléggé ezt az elvet. Fejlődésünkben volt egy olyan időszak, amikor a gyakorlatban eluralkodott az egyenlődsdi, s ezt az ideológia, a közgondolkodás hibásan társadalmi egyenlőségként értelmezve, szocialista elvvé emelte. Az elosztásban a társadalmi alapokból történő részesedés és az ingyenes ellátás növelését tekintettük a szocializmus előrehaladása mércéjének, ily módon akarva-akaratlan a fogyasztást, s nem pedig a munkát ösztönöztük.

A munka elismerése, bár társadalmunk jellegéből adódik, a társadalom különböző rétegeiben mégsem azonos, ezért meg kell erősíteni, vissza kell adni a munka, a teljesítmény becsületét, beleértve a tudás minden formáját: a szaktudás, a mesterség, a hozzáértés becsületét is.

A munka arányában való elosztás elve nem változott. Ennek a gyakorlatban kell következetesen érvényt szerezni. Megvalósításához az lehet a legjobb módszer, ha az ösztönzés mellett szükség szerint kényszert is alkalmazunk. Vagyis ha az ellenőrzés, a normatívák, a fegyelem és a szervezettség minden szinten való megvalósítása mellett a „neopatriarchátus”, az „uram-bátyám” kapcsolatok, a „szocialista összeköttetés” megszüntetését, a korrupció, az egyéb törvénytelenések felszámolását biztosítjuk.

Ezzel összefüggésben folynak ma viták a tulajdonosi tudatról is. Azt mindenki elismeri, hogy *a tulajdonosi tudat* a társadalmi fejlődés nélkülözhetetlen feltétele. Ugyanakkor értelmezése során politikai, ideológiai tévedések, félreértések is táptalajra lelnek. Egyesek a tulajdonosi tudatot azonosítják a magántulajdonosi tudattal.

Kisebb szerepet kap viszonyaink megítélésében az elmúlt években oly sok vitát kiváltott, a nagyüzemekhez kötődő *kiegészítő tevékenység* kérdése.

A kisüzemi szervezetek, a kisvállalkozások csak folyamatosan, sok szabályozómódosítással találják meg helyüket gazdasági rendszerünkben. A változásokat a közvélemény is érzékeli és értékeli. Példázza ezt az is, hogy egyes formákkal kapcsolatban – gondoljunk csak a vgm-ekre – már nem adminisztratív intézkedéseket sürgetnek, sokkal inkább azt vetik fel, hogy az ott tapasztalható munkaszervezést, munkaintenzitást és keresetet főmunkaidőben is meg lehessen valósítani, el lehessen érni. Ilyen körülmények között derülhet ki igazán, mely területeken és milyen formákban van szükség a kiegészítő szervezetekre, tevékenységeikre. De addig se felejtjük: e szervezetek is részt vesznek az értéktermelésben, túlnyomó többségük a szabályoknak megfelelően működik, s több közülük – különösen a már említett vgm – a nagyüzemi munkásságnak teremt szervezett foglalkoztatási és keresetkiegészítési lehetőséget.

A tulajdonnal kapcsolatban persze mélyebben rejlő problémák is megoldásra várnak. Ilyen például, hogy a társadalom általános gyarapodásával szinte szükségszerűen vetődik fel az, hogy a személyi tulajdon, az így felhalmozódott vagyon egy része termelési (szolgáltatási) célú hasznosításra kerüljön. Ennek eszközeit részben megteremtettük, de a lakossági megtakarítás ösztönzésére, a pazarló fogyasztás mérséklése érdekében az ilyen célú hasznosulás további lehetőségeit is keressük.

Gondolkodni kell *a munkavállalói tulajdonosi vagyongerdekesség* erősítésének lehetőségein, például azon, hogy érdemes volna-e valamiféle tulajdonosi részvényjegyzérendszert teremteni az állami vállalatok, az állami tulajdon körében. Ennek célja a dolgozók tulajdonosi tudatának, kötődésének, érdekességének erősítésével az ál-

lami tulajdon hatékonyabb – s ami ennek előfeltétele: ésszerűbb és felelősebb – működtetésének biztosítása lenne. A hazai szövetkezeti tapasztalatok, az új kisüzemi szervezetek, amelyek dolgoznak ilyen érdekeltségi eszközökkel, szintén felvetik a bevált, működőképesnek bizonyult megoldások alkalmazását vállalati körben is. Ezzel nemcsak a termelési tapasztalatok szervezett átadásának lehetőségét teremtenénk meg a különféle tulajdon- és szervezettípusok között, hanem azt is bizonyíthatnánk, hogy a hatékonyabb működés sem kizárólag egyes tulajdon- vagy szervezeti formák sajátja.

Mit mutat a mai, az 1987-es magyarországi jövőképünk a fejlett szocialista társadalom tulajdonviszonyairól? A negyven-ötven évvel ezelőtti, a kommunizmussal összemosódó szocializmusképből – mert nélkülözte a realitásokat – sok vonás elhalványult, elmosódott már, de az össznépi tulajdon rajzolata nemigen változott.

Mit tegyünk most? Adjuk föl az ideológiában a „mindenki munkája szerint” elvet? Vagy a mai, az 1987-es útkereső lépéseinkből konstruáljunk jövőképet? Mondjuk azt, hogy akkor lesz igazán szocializmus, ha mindenkinek munkavállalói tulajdonrészjegye lesz?

Nyilvánvalóan egyiket sem tesszük. Ám meg kell találnunk a jelenségeknek és a társadalomban végbemenő folyamatoknak azt a körét, amely hat, illetve amelynek hatnia kell az ideológiára, s amelyet nekünk, a mi korunk marxistáinak az elmélet szintjén is fel kell dolgoznunk. A lényegi jelenségeket és folyamatokat el kell választanunk azoktól a gazdasági döntésektől, azoktól a megoldásoktól vagy megoldási kísérletektől, amelyek csak annyiban kapcsolódnak az ideológiához vagy a politikához, hogy eredményességük, gazdasági mutatókkal mérhető hasznuk erősíti politikánkat, és anyagi, politikai gyarapodásunk révén az ideológiánkban megfogalmazott céljainkhoz is közelebb visznek bennünket.

A gazdasági fejlődés a feltétele annak, hogy érzékelhető mértékben emelkedhessen a nép életszínvonala, növekedhessen fogyasztása, bővíthessen az áruellátás. Ezáltal javulhatnak az életkörülmények, és jobban érvényesülhet a társadalmi igazságosság.

Politikánk alapvető célja továbbra is, hogy fennmaradjon *a létbiztonság*, és *mérséklődjene a társadalmi egyenlőtlenségek*. Ugyanakkor ez a célunk most a gyakorlatban nagy teherpróbának van kitéve, és feszültségekkel terhes. Akár történelmi, akár közép-európai mércével mérjük is, életszínvonalunk elismerésre méltó. Létbiztonság van, de azt is tudjuk, hogy egyes rétegek, lakossági csoportok életszínvonala az utóbbi években csökkent, életkörülményeik romlottak. Társadalmunkban pedig sokan érzik úgy, hogy a jövőben az életszínvonal az eddiginél szélesebb körben csökkenhet, s a

létbiztonság garanciái gyöngülhetnek. Ez aggodalommal tölt el sokakat.

Ennek is tudati tükröződése, hogy helyenként újra felbukkan az „egyenlősi” szemlélet. A jövedelmek differenciálódását azonban tudatosan vállaljuk, mert arra törekszünk, hogy a munkabér fedezete csak az elvégzett munka, a tényleges teljesítmény legyen.

A szocializmusban tendenciaszerűen minden cselekvés kiindulópontja és célja az ember. Vagyis a szocializmusban megvalósul a reális humanizmus kibontakozásának történelmi folyamata.

A *szocialista humanizmus* döntően abban különbözik minden más korszak humanizmusától, hogy a humanizmus érvényesülése elé tornyosuló tényleges akadályokat számolja fel lépésről lépésre, fokról fokra. Az ember középpontba kerülése itt nem redukálódik többé filozófiai iskolákra, művészeti csoportosulásokra, nem áll meg a történelem eddigi részleges és ellentmondásos eredményeinél, hanem átfogja az egész életet, beleértve a nép szolgálatára rendelt hatalomgyakorlást is. A szocializmusnak ez az emberi lényege teszi, hogy rögtön azonosítási kételyek merülnek fel vele szemben, ha antihumánus, embertelen jelenségek fordulnak elő a gyakorlatban.

A szocializmus közösségi elvű társadalom, de nem falanszter. Azon munkálkodik, hogy létrehozza a feltételeket az ember személyiségének a kibontakoztatásához. A közösség a személyiségek sokféleségéből, az önálló gondolkodású és cselekvőképeségű egyének egymás közti alkotó versenyéből formálódik.

A szocializmus az emberek életesélyei fokozatos közeledésének, kiegyenlítődésének történelmi folyamata is. Ebben nagy szerepet játszik a *szocialista életmód* formálódása, amelynek része a szükségletek fejlődésével, tendenciájával lépést tartó életszínvonal, az életkörülmények alakulása. A szocializmus fejlődésével a társadalom és az egyén életmódjának, kultúrájának, erkölcsének minőségi átalakulását tapasztaljuk. Ez az átalakulás nem zökkenőmentes. A nehézségek részben az erkölcsi örökség ellentmondásos jellegéből, illetve abból adódnak, hogy a szocialista erkölcsi értékrend lassan alakul, és lassan egységesül. Nagy még a tehetetlenségi erő az öröklött viselkedési mintákban, mélyen beivódtak az emberekbe antihumánus reflexek, és lassan megy végbe az igazi erkölcsi értékek kiteljesedése.

Előtérbe kerülnek az *értékviszonyok* problémái. Az értékkváltást sokan értékválságként élik át. Tapasztalható a szavak és tettek egységének hiánya, a munka becsületének csökkenése, a felelősség, a szolidaritás háttérbe szorulása, az erkölcsi normák fellazulása, társadalomellenes magatartás, a törvények és a törvényesség megsértése. Nehezen tör magának utat a felelős, aktív közösségi magatartás.

tás. Ebből a szempontból nagy szerepe van a kultúra fejlődésének. Persze a kultúra ügyét a legsúlyosabb hiba lenne leegyszerűsíteni. Sokfajta szükségletet elégít ki. Sokfajta kulturális rétegzettséget, igényszintet kell figyelembe venni. Gazdag, összetett, sokszínű kulturális kínálatra van szükség. De ezen belül a szocializmus igénye bizonyos hangsúlyokat mégis erőteljesebbé tesz. Innen szemlélve a nép érdekeltségére, aktivitására jobban építő, szélesebben kibontakozó kultúrára van szükség, amely értékkel bír, és demokratikus, termékenyítően hat a társadalmi-gazdasági fejlődésre, lehetőséget biztosít a kulturális egyenlőtlenség felszámolására, s amely egésze-
sebb és szocialista közvéleményt formál.

*

A szocializmus fejlődésében meghatározó szerepe van a *pártnak*. A kommunisták pártja csaknem hét évtizedes útja során gazdag tapasztalatokra tett szert. Jó tapasztalatokra, amelyek tevékenységének tartós alapjává, a mozgalom és az elmélet értékeivé váltak. És keserű tapasztalatokra is, amelyek megtanítottak arra, hogy bizonyos elgondolások, utak és módszerek nem követhetők. Történelmi útja során pártunknak többször kellett alkalmazkodnia gyökeresen megváltozott helyzetekhez, kritikusan szembenéznie a saját korábbi tevékenységében bekövetkezett tévedésekkel, hibákkal és torzulásokkal. A kritikus pontokon képes volt megújulni, és minőségi változásokat végrehajtani saját tevékenységében. Különösen emlékeztet ebből a szempontból a negyvennégy–negyvenötben kibontakozott legális és az egész nemzeti fejlődésre döntő befolyást gyakorló, új szellemű és stílusú pártmunka, s pártunk politikájának és egész munkájának harminc év előtti megújulása.

A tapasztalatok alapot adnak néhány olyan tanulság levonására, amely ma is időszerű munkánkban. A legfontosabb ezek közül az, hogy a szocializmus fejlődése meghatározóan függ a párt politikájától, állapotától, egységétől, cselekvőképességétől, tömegkapcsolataitól. Akkor, amikor a párt reális marxista–leninista politikát folytatott, egységes és cselekvőképes volt, mindenkor – bonyolult helyzetekben is – eredményesen tudta megoldani a szocialista építés feladatait. Amikor azonban letért erről a lenini útról, vagy gyengültek munkájának ezek a vonásai, akkor egyre súlyosabb nehézségekbe keveredett, elszigetelődött, cselekvőképtelenné vált, és ez súlyos válságba sodorta a szocialista építés, a nemzeti felemelkedés ügyét.

Ezzel szorosan összefüggő tapasztalatunk, hogy a párt akkor képes eredményesen betölteni vezető szerepét a szocializmus építésében, ha *reális és elvi politikát* folytat. A realizmus a politikában az

eredményes munka döntő feltétele. Nem kis árat fizettünk azért a fundamentális tanulságért, hogy a politikának mindenkor az adott konkrét valóságra, a nemzeti talajra kell alapozódnia. A marxizmus-leninizmus elveinek és módszerének szellemében, a nemzetközi tapasztalatokat figyelembe véve ezen a talajon kell keresni és megtalálni a szocializmus útján előrevivő megoldásokat.

Az MSZMP tevékenységének maradandó tanulsága és értéke, hogy a valósághoz nem lehet doktriner módon, előre kigondolt sémákkal, receptekkel közeledni. Pártunk saját tapasztalataiból tanulta meg, hogy nincsenek egyszer s mindenkorra szóló, végérvényes megoldások a szocializmus építésére. Alkotó módon kell gondolkodni, megoldásokat találni minden helyzetben. Figyelembe kell venni a konkrét körülményeket, feltételeket, a bekövetkezett változásokat, a feltáruló új lehetőségeket, s a várható hatásokkal is számolva lehet a szocialista célokat jól szolgáló döntéseket hozni.

Pártunk saját szerepét úgy értelmezi, hogy annak lényege *a magyar nép és a szocializmus ügyének szolgálata*, és nem az uralkodás. A szocialista társadalom a magyar nép számára épül az egész nép közös munkájával, alkotó részvételével. Ez az alkotó részvétel a politika alakítására is vonatkozik. Fontos döntésekhez a párt széles körből igényli a véleményeket, az elgondolásokat, amelyek formálják a kialakuló megoldásokat. Az így létrejött széles politikai szövetség óriási energiaforrás a szocialista építés számára, s egyben a rendszer tömegbázisának, stabilitásának egyik meghatározó tényezője. Megtanultuk, hogy a szocialista építés során nem elég a pártnak a nép – valós vagy vélt – érdekeit szem előtt tartania; az is kell, hogy a nép nagy többsége sajátjaként fogadja el a politika helyesen megfogalmazott fő céljait, törekvéseit. A szocializmus erejének legfőbb forrása a széles körű népi támogatás.

Ennek nélkülözhetetlen feltétele a nyílt és őszinte politizálás, a mindenkori helyzet reális feltárása, a döntések nyilvánossága, a tájékoztatás őszintesége. Ezt akkor is vállalni kell, ha a helyzet nem kedvező, vagy a döntések nem népszerűek. Természetes, hogy ez elkerülhetetlenül véleménykülönbségekkel, vitákkal jár együtt. Ezek azonban nem gyengítik az egységet és az összefogást, ha a kommunisták képesek meggyőzni a más véleményen levőket a döntésekben foglalt megoldások célszerűségéről, előnyeiről. Érdemes ezt a mozzanatot „kinagyítani”, mert úgy gondolom, hogy az MSZMP politikai gondolkodásának és stílusának egy nagyon lényeges kérdéséről van szó. Kádár János így szólt erről a XII. kongresszuson: *„ma is érvényes tapasztalat . . . , hogy igazán, szívből teljes erejével az van velünk, akit meggyőztünk. Azt, amit egy meggyőződéses ember a jó ügy érdekében teljesíteni tud, ugyanazt semmiféle parancsszóra, el-*

igazításra, még kevésbé fenyegetésre nem fogja teljesíteni. Politikánk megvalósítását továbbra is építsük az emberek meggyőzésére."

A párt álláspontjának meggyőzés útján történő érvényesítése természetesen a politikai irányvonalon és a döntéseken múlik. A politikai vezetésnek ez a módszere azonban csak a párt egészének aktivitása révén lehet eredményes, s így feltételezi a pártszervezetek és a kommunisták folyamatos és a közvéleményre érzékeny tömegpolitikai munkáját, a világos állásfoglalást, a vitakészséget. És ami ehhez nélkülözhetetlen: a párttagok marxista-leninista meggyőződésének szilárd megalapozását, politikai tisztánlátásának fejlesztését, a párt egységének erősítését.

Nagy tanulsága megtett utunknak, hogy a párt csak akkor tudja szerepét eredményesen betölteni, ha képes politikáját megóvni az egyoldalúságtól, a szélsőségektől. Ilyen kísértések minden bonyolult helyzetben jelentkeznek, rendszerint felnagyítva, abszolutizálva a valós tényezők, oldalak, veszélyek egyikét vagy másikat, s nem számolva másokkal. Az eredményes munka fontos összetevőjének bizonyult az elmúlt harminc év során, hogy képesek voltunk két fronton is harcolni, vitázni, s ma is ilyen kétoldalú, *kétfrontos érzékenységet* tanúsítunk. A reformfolyamat legfőbb vonása, lényege szinte ez a kétoldalú érzékenység. Ennek hiányában mindig megjelenik a két hamis véglet: egyfelől a konzervativizmus, másfelől pedig a parttalan radikalizmus.

Pártunk reálisan látja és érvényesíti szerepét a politikai rendszerben. Vállalja és megvalósítja a politikai központ szerepét. Ugyanakkor tudja, hogy nem helyettesítheti az egész politikai rendszert, annak hatékony munkáját csak valamennyi elemének, intézményének rendeltetésszerű, önálló és felelős működése biztosíthatja.

Mindez olyan tapasztalat és tanulság, amely nemcsak pártunk történetének része, hanem mai tevékenységének is meghatározó elve. Ezért a mai kérdésekről mindenekelőtt azt mondhatjuk el, hogy folytatjuk az eddigi bevált gyakorlatot, építünk a tapasztalatokra.

Ennek során azonban tudatában vagyunk, hogy pártunk élő, eleven szervezet, amely maga is fejlődik, változik. Képesnek kell lennünk a pártot és tevékenységét történelmileg, a maga fejlődésében látni, kritikusan elemezni a kialakult állapotokat, munkaformákat, munkamódszereket; s késznek kell lennünk a szükséges változtatásra, megújulásra. A párt helyzetének és munkájának elemzése a XIII. kongresszuson ezt a készséget tanúsította. Ezzel összefüggésben szeretném a jelenlegi helyzet néhány kérdését érinteni.

A párt vezető szerepének érvényesülése ma is a szocialista építés nélkülözhetetlen feltétele. Ennek lényegét változatlanul abban látjuk, hogy a párt politikája érvényesüljön, s a marxizmus-leninizmus hegemon szerepet töltsön be a társadalomban. A politika és az

eszmei hatás révén a vezető szerep érvényesül a társadalmi élet minden területén: a politikában, a gazdaságban, a kultúrában. Természetes azonban, hogy konkrét tartalma és módja függ a szocializmus fejlődésének előrehaladásától és a konkrét területek sajátosságaitól.

Az alkotó gondolkodásnak ma a szocialista fejlődés konkrét és távlati kérdéseinek megoldásában kell megnyilvánulnia. Az eddigiekben ezekről a kérdésekről szoltam. Szeretném azonban külön is elmondani a véleményemet egy kérdésről, amely ma különösen fontos a politikai és ideológiai állásfoglalás szempontjából. Ez a szocializmus fejlődésének kérdése, vagy másképpen megfogalmazva: *a szocializmusban megvalósuló fejlődésnek a kérdése.*

Talán nem felesleges emlékeztetni, hogy erre vonatkozó álláspontunkban korábban jócskán voltak illúziók is, amelyeket a történelmi tapasztalat korrigált, megcáfolt, kiszorított. Ma már eléggé világos, hogy a szocializmus a történelmi fejlődés viszonylag hosszú szakasza, melynek során maga a szocializmus is jelentős változáson, fejlődésen megy keresztül. Ennek forrása és hajtóereje – mint a történelemben mindig – az ellentmondásokban, azok keletkezésében és megoldásában található meg. Előrehaladás a szocializmusban sincs ellentmondások nélkül. Fontos azonban, hogy az ellentmondások a fejlődést előrelendítő vagy fékező szerepet töltenek-e be. Ez döntően attól függ, hogy a társadalom vezető ereje a tudomány segítségére és a tömegek tapasztalataira támaszkodva képes-e felismerni és kezelni ezeket az ellentmondásokat. Ennek hiányában felhalmozódnak a problémák, a feszültségek, és végső soron a fejlődés lelassulását, pangást, sőt válságokat vagy megrázkódtatásokat idézhetnek elő, amelyek jelentősen visszavetik a szocializmus fejlődését. Megfelelő kezelés esetén – tudom, hogy ez nagyon bonyolult dolog, de most nem akarok ennél időzni –, nemcsak ez a fékező vagy romboló hatás kerülhető el, hanem az ellentmondások megoldása újabb és újabb minőségi előrelépést eredményez. Fontos annak felismerése, hogy a szocializmusban is minőségek váltják egymást, s a fejlődés nem egyszerűen lineáris emelkedés, evolúció, hanem olyan folyamat, amelyben csomósodási pontok, kritikus szakaszok, minőségváltások vannak.

Meghatározó szerepe van a szocializmus fejlődésében annak, hogy a szükséges minőségi *megújulások* idejében és tudatosan valósuljanak meg. Természetesen nem minden egyes változás megújulás. Időnként azonban szükségszerűvé válik a kialakult ellentmondások komplex, átfogó rendszerben történő megoldása a szocialista építés egy-egy területén vagy összekapcsolódva több területen. Ez elől nem lehet kitérni, mert különben a szocializmus építése komoly károkat szenved.

Az MSZMP felismerte a megújulás szerepét a szocializmusban, és többször bizonyította, hogy képes azt gyakorlatilag is megvalósítani. A párt, a politika és az egész társadalom működésének mélyreható megújítása történt meg 1956 után. Új módon oldotta meg az MSZMP a mezőgazdaság szocialista átalakítását. Felismerve a gazdasági fejlődés ellentmondásait és fékjeit, a párt indította útjára húsz évvel ezelőtt a gazdaságirányítási mechanizmus átfogó reformját, és gyorsította meg a reform továbbvitelét a nyolcvanas években. Folyamatosan történnek lépések más területeken is – így a politikai rendszerben – a problémák újító szellemű, átfogó, reformjellegű megoldására. Utalhatok például ezzel kapcsolatban a választási rendszerre, a közigazgatási rendszerre, a társadalmi szervezetek szerepére.

A megújító reformok *szerves részei* a szocializmus fejlődésének, formái, módjai a szocializmusban megvalósuló fejlődésnek. Lehetőséget teremtenek új utak és megoldások keresésére és megvalósítására, meghaladott állapotok korrekciójára, a szocializmusban rejlő előnyök kiaknázására. Ezért az MSZMP – mint eddig, úgy ezután is – a szocializmusban és a szocializmusért megvalósuló reformok pártján áll. Ezen az alapon természetesen szemben áll egyfelől minden olyan törekvéssel, amely az újításoktól félve a reformmunkálatokat megnehezíti, hátráltatja; másfelől pedig szemben áll minden olyan törekvéssel, amely a reformokat kalózzlobogónak felhasználva a szocialista rendszer gyengítésére irányul.

Örömmel üdvözljük, hogy a szocializmus megújulására vonatkozó felismerés és elhatározás más szocialista országokban is utat tör magának, bármilyen legyen is az elnevezése. Ez kedvezőbb feltételeket teremt számunkra is eddigi utunk folytatásához.

*

S végül szólnom kell még egy kérdésről: *a szocializmus legitimációjáról* hazánkban.

Rendszerünk fejlődésének és stabilitásának fontos tényezője – ahogyan a tudósok fogalmaznak – a szocializmus legitimációja. Az, hogy a társadalom alapvető osztályai és rétegei elfogadják-e törvényesnek, igazságosnak, értük valónak tartják-e, és azonosulnak-e vele. A legitimáció megléte vagy hiánya, illetve foka nagy szerepet játszik a szocializmus folyamatos fejlődőképességének biztosításában, a rendszer stabilitásának fenntartásában, a válságveszélyek megelőzésében és elhárításában éppúgy, mint a fejlődéshez szükséges belső energiák újratermelésében, az emberek felelősségének és kezdeményezőkézségének ösztönzésében.

A szocialista forradalmi átalakulásban létrejövő társadalmi-po-

litikai berendezkedést *maga a forradalom* legitimálja. A forradalom országunkban történelmi igazságot szolgáltatott, megváltoztatta a hatalom és a tulajdonviszonyok jellegét, s nyomában a dolgozó osztályok és rétegek életében mélyreható változás, minőségi javulás következett be. Az akkor végbement változások azonban nem oldják meg egyszer s mindenkorra a szocializmus legitimációjának kérdését, már csak azért sem, mert az akkori gyakorlati megoldásokat sem lehet a szocializmus örök érvényű igazságainak kikiáltani.

Az itthon és más országokban szerzett tapasztalatok arra figyelmeztetnek, hogy legitimációs problémák, sőt válságok a szocialista építés során is előállhatnak, és ezek szélesebb – intézményi és politikai – válság felé vezethetnek. Számunkra még fontosabb azonban az a tapasztalat, hogy a szocializmus legitimációját biztosítani képes *közmegegyezést*, a szocialista hazával és rendszerrel való azonosulást tudatos és folyamatos munkával fenn lehet és kell tartani, változó helyzetekben újra lehet teremteni és meg lehet erősíteni. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a körülmények változásával a megegyezéseket is folyamatosan újra kell kötni a helyzetből következő kérdésekről. A szocialista berendezkedés társadalmi elfogadottságában ma alapvető szerepe van olyan kérdéseknek, mint a gazdaság fejlődése és nyomában az általános népjólét emelkedése, a társadalom kulturális és morális összetartó ereje, s különösen a közakarat képződésének demokratizmusa.

Állampolgáraink széles köre akkor fogadja el társadalmi berendezkedésünket igazságosnak, törvényesnek, ha a politika érte van, és jólétének érzékelhető növekedésével ezt a hétköznapiak is tapasztalja; ha azt tapasztalja, hogy nem marad ki a köz dolgainak meghatározásából, ha a társadalomban szilárd értékrendet, világos és követhető erkölcsi szabályokat, morális orientációt talál.

Gondolkodnunk kell a szocializmus legitimációjának jelenlegi helyzetéről és ezzel kapcsolatos tennivalóinkról. Vannak problémáink, amelyek a gazdasági fejlődés ismert nehézségeivel, szocializmusfelfogásunk módosulásával, az értékrend átalakulásának kezdetével függnek össze. Ezek elbizonytalanító hatásokat is kiváltanak. Nem állunk azonban tanácstalanul és tehetetlenül ezekkel a problémákkal szemben. Mindenekelőtt a gazdaság területén törekszünk a fejlődés előrelendítésére. Másrészt úgy gondolom, hogy a demokratizmus fejlesztésében komoly tartalékaink vannak a szocialista társadalom legitimációjának erősítésére a mai helyzetben. Éppen ezért a nehézségekre nem a demokratizmus visszafogásával, hanem ellenkezőleg, fejlesztésével és az öngazgatási elemek erősítésével reagálunk.

Sokat tehetünk ezen a téren *szocializmusfelfogásunk* mélyebb és realisabb megalapozásával is. A szocializmusról jelenleg sokféle

felfogás él és hat nálunk. A különböző felfogásoknak még árnyalataik is vannak, s ráadásul a felfogások és árnyalataik jócskán keverednek is egymással. (Nem feladatom és nincs is módom ezeknek és okaiknak kritikai elemzésére.)

Az emberek nagy többsége nem elméletileg közelít a valósághoz, hanem gyakorlatiasan. A szocializmusról is elsősorban az élet, a valóság alapján alakítja ki a véleményét, a nézeteit, nagyjából saját személyes tapasztalatai alapján. A tekintet így nemigen hatol a történelmi folyamatok mélyére, s a józan ész sem látja át az összefüggések minden ága-bogát. Tehát szinte elkerülhetetlen bizonyos egyszerűsítés. Másrészt az emberek tanulnak, nevelődnek, átvesznek véleményeket, értékeket különböző forrásokból: a családtól, az iskolán és az egész kultúrán át az ismerősökig, a tömegtájékoztatásig bezárólag. Ennek során mód van a felszínes tapasztalatok kiigazítására, a lényeges dolgok tudatosítására, de mód van a valóságtól távol álló tételek betanítására és helytelen vélemények kialakítására is. Végül is azonban a legtöbben egybevetik a tanultakat a tapasztalataikkal, a valósággal, s így alkotnak véleményt.

Ha tehát ma vannak hiányok és tévedések, vagy ahogy mostanában előszeretettel mondják: „zavarok” a szocializmusról alkotott véleményekben és nézetekben, akkor ennek okát a valóságban, az elméleti és a nevelő munkában, s a kettő viszonyában kell keresnünk.

Közzgondolkodásunkba, sőt éppen a kommunisták egy részének felfogásába eléggé mélyen beleivódott az a régi utópisztikus kép, hogy van a kristálytisztta, mindenkorra és mindenhová érvényes elmélet, amely tévedhetetlen pontossággal jelöli ki a nyílegyenes utat; van a mozgalom, amely legfeljebb időlegesen és csak egy kicsit térhet le erről az útról, s ha ez megtörténik, akkor oda mintegy automatikusan visszatalál; s van a párt meg a szocialista állam, amely, megtestesítve a kollektív bölcsességet, részletekig terjedően megmondja a mindenkori „mi a teendő”-t. Ezek után az egyén szerepe már csak az, hogy képességeivel és szívével a lehető legteljesebben megvalósítsa a feladatokat, hozzátegye mindazt a többletet, ami tőle telik, de a dolgok nélkül is mennek előre. Ez a felfogás a fejlődésbeli zökkenőket, a megtorpanásokat, a súlyos gondokat is csak időleges zavaroknak tekinti, amelyeknek megoldása után a felépült szocializmushoz vezető lineáris fejlődés útján majd tovább megyünk előre. Azt hiszem, az „olajozott működésben” való hitnek, az egyenesvonalú, töretlen fejlődésben való őszinte hitnek őríási jelentősége volt a marxizmus, a szocializmus eszméjének a széles tömegekben való meggyökerezésében. Ennek a hitnek ideológiai és materiális alapja is volt: egyfelől a történelmi fejlődés alapvető tendenciájának, az osztály nélküli társadalom felé való hala-

dásnak a felismerése; másfelől a szocialista forradalmak győzelme után kibontakozott, ezen a tájon soha nem látott dinamizmusú gazdasági és társadalmi fejlődés.

Ma már azonban tudjuk, hogy az egyenletes, akadályozatlan fejlődés teóriája a múltban is téves volt, s különösen nyilvánvalóan az a tudományos-technikai forradalom újabb fordulójának idején, amikor elképesztően rövid időre szűkült le a legkorszerűbb termékek, eljárások, sőt gazdálkodási formák élettartama, s amikor a folytonos megújítás az élet legfontosabb kényszere lett. Ma a siker záloga nem feltétlenül a meggyökereztetés, hanem a rugalmasság, a rendkívül gyors változtatás képessége. Elmúltak már, s lehet, hogy soha nem jönnek vissza a szocializmus építésének azok a „régí szép békeidői”, amelyek ugyan se nem régiiek, se nem egyértelműen szépek, főleg pedig nem békeidők voltak, amikor – idézőjelben mondván – „csak” az imperializmus fölgöngyölési, visszaszorítási törekvéseivel, a belső osztályellenség ellenforradalmi szervezkedésével és aknamunkájával, valamint az elmaradottság kínzó terheivel kellett megküzdeni, de a gazdaságban világos, egyértelmű volt a teendő: „termelj többet, még többet, na még egy kicsit többet, s ha az erődből az is futja, hát talán egy kicsit jobban is”. Önmagunk fejlődéséért és a világban, a világpiacon megszerzett helyünkért, sőt a világpiaci helyezesünk javításáért le kell számolnunk azokkal a még meglévő illúziókkal, hogy a szocializmus valamiféle egyenletes és problémamentes menetelés az osztály nélküli társadalomhoz. Nem kell feladni meggyőződésünket, hogy a szocialista társadalmi rendszer a maga talaján megérleli a továbblépés, az új és újabb növekedési szakaszok emberi és gazdasági feltételeit. S ha változó dinamizmussal is, de az anyagi javak termelésében és a lakosság életkörülményeinek minden oldalú javításával is bizonyítja fölényét a fejlett tőkés országok társadalmi rendszerével szemben; azokkal az államokkal szemben, amelyek negyven esztendővel ezelőtt az anyagi és a munkakultúra történelmi léptékű előnyével kezdték meg a velünk való versengést.

Minden alkalommal elmondjuk, hogy mostani gazdasági nehézségeink a világgazdasági változásokból és saját fejlődésünk lelassulásából származnak. Úgy érzem, a „saját készítésű” gondokból is át szoktak tenni az első „dobozba”. Ez pedig két okból is veszélyes művelet. Egyrészt azért, mert ha az eredetet külső okokra vezetjük vissza, akkor hajlamosak lehetünk arra is, hogy a megoldást is a külső körülményektől, a kiváltó okok megszűnésétől várjuk; másrészt pedig a téves skatulyázással annak lehetőségétől is megfosztjuk magunkat, hogy választ találjunk a belső okok természetére. Például arra, hogy vajon egyszerűen az emberi tényezőkben van-e a bajok forrása – szervezettségünk fogyatékosságában, nem kielégí-

tő munkakultúránkban, munkafegyelmünkben, életfelfogásunkban –, vagy általánosabb feltételeinkben. Úgy gondolom, nem vagy-
vagról van szó.

Azt se feledjük, hogy a minősítő jelzők meggondolatlan, hibás
használatával a szocialista fejlődést előmozdító tényezők is beleke-
rülhetnek a „szocializmustól idegen” dobozba. Ez azzal a veszély-
lyel is jár, hogy ilyen szemlélet alapján számottevő csoportok pá-
nikszerű türelmetlenséggel reagálhatnak *mindenfajta* ellentmon-
dásra és feszültségre. S ha ennek jegyében nyomást gyakorolnak a
politikára, akkor nagyon beszűkülhet a vezetés mozgástere a lehet-
séges alternatívák felderítésében és a racionális társadalmi megol-
dások feltételeinek előkészítésében.

*

Úgy vélem, hogy tapasztalataink, eredményeink és gondjaink fel-
gyülemlett mennyisége, valamint a változások minősége egy komp-
lexebb látásmódot tesz szükségessé. Az eddiginél *jobban össze kell*
kapcsolnunk az ellentmondások megoldására és a feszültségek fel-
oldására irányuló törekvéseinket a szocializmus továbbfejlődésé-
nek reális lehetőségeivel és távlataival. Egy reálisabb szocializmus-
szemlélet csak a mai magyar társadalom viszonyainak reálisabb
ismeretén és a problémák megoldásában való cselekvőbb és felelő-
sebb szerepvállaláson alapulhat. Mindkettőt nagymértékben előse-
gítené egyrészt az elmúlt harminc év során az MSZMP és a magyar
társadalom gyakorlatában kialakult és támogatást kapott értékek
elméleti általánosítása és erőteljesebb tudatosítása a közgondolko-
dásban; másrészt a mai társadalmi folyamatok, ellentmondások és
feszültségek konkrét elemzése, az útkeresés és a választott megol-
dás, a gyakorlati megvalósítás útjának megvilágítása. Jobban kell
érvényesítenünk a társadalmilag racionális cselekvés és a szocializ-
mus elveinek, céljainak egységét a szocializmus építésének további
útján.

Tapasztalataink, népünk boldogulása a bizonyítéka, hogy a szo-
cializmus hazánkban valóság, de nem befejezett mű. Eddigi fejlő-
désünk vívmányai és gyötrelmei támasztják alá, hogy *a szocializ-
mus a legjobb lehetőség* a magyar nemzet számára a további kibon-
takozáshoz. Céljaink ennek megfelelően szocialista távlatot vetite-
nek elénk. A lehetőségek és a célok összekapcsolására pedig pár-
tunknak – a néppel való közmegegyezésben – megfelelő programja
van.

Történelmi utunk és a közgondolkodás

A szocialista átalakulás a dolog természetéből következően nem lehet egyenes vonalú fejlődés eredménye, nem lehet (és egyetlen országban sem volt) buktatóktól, hibáktól, nehézségektől mentes. Ez könnyen belátható, ha csupán két körülményt veszünk figyelembe: a szocialista társadalmi formáció mint világrendszer csak néhány évtizedes múltra tekinthet vissza, s a Szovjetunió közel hét évtizedes léte ellenére is több vonatkozásban első, kialakuló szakaszában van. Másrészt az a tény is ismert, hogy az új társadalmi rendszer nagyobb részét elmaradott, sőt igen elmaradott régiókban került hatalomra, ami számos történeti, s végső soron mai problémáknak is gyökere. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a szocializmus létrejöttétől fogva a nála erősebb, nagy gazdasági és katonai potenciálú tőkés világ környezetében fejlődhetett, állandó háborús fenyegetettség, gazdasági, politikai, ideológiai nyomás viszonyai között, akkor az úttörés és előrehaladás nehézségei, a feladat bonyolultsága még inkább nyilvánvaló. Nem ismeretlen tényezők, körülmények ezek, de olyanok, amelyeket történelmi utunknak s általában a szocialista formáció fejlődésének tudományos értékelésekor sem veszünk kellően figyelembe, s ami még gyakoribb, a közgondolkodás sem értékeli, mérlegeli eléggé ezeket.

Mindezek előrebocsátásával nem az elért eredményeket kívánjuk túlhangsúlyozni, s nem is a tényleges hibák tagadása a cél. Különben sem hisszük, hogy történelmi utunk egyfajta mérlegkészítéssel értékelhető, oly módon, hogy az egyik serpenyőbe helyezzük az eredményeket, a másikba a hibákat, azután a mérleg mutatójára nézve végleges és pontos értékítéletet mondhatunk. A fejlődés nem volt egyenes vonalú, a társadalomátalakítás során alkalmazott módszerek és formák nemcsak az eredmények nagyságát, de időállóságát, maradandóságát, értékét is befolyásolják. A szocializmus fejlődésének, az elért eredményeknek és hibáknak az objektív vizsgálata követeli meg a történeti összefüggések, körülmények gondos számbavételét, a történetiség elvének szigorú érvényesítését.

A magyarországi szocialista átalakulást befolyásoló tényezők közül elsőként arra kívánunk rámutatni, hogy a Szovjetunió kiemelkedő szerepe a fasizmus leverésében, valamint a demokratikus erők világméretű előretörése nagymértékben kedvezett a társadalom forradalmi átalakításának. Nem csupán arra gondolunk, hogy a forradalom erői gyorsan megszerveződtek, és a kiharcolt vívmányok túlmutattak a polgári demokratikus átalakulás keretein, hanem arra is, hogy a társadalom szocialista átformálása előtt is új utak nyíltak. Az antifasiszta háború nemzeti felszabadító jellege, a demokratikus nagyhatalmak koalíciója, a népfrontpolitika eszméinek térhódítása kedvezett a munkásosztály által vezetett széles szövetségi rendszer kialakulásának, a polgárháború elkerülésének. Számos országban a többpártrendszeren alapuló, s a népfront szervein nyugvó népi hatalom szilárdult meg, más szóval: nemcsak a nemzeti, demokratikus feladatok, hanem a szocialista célok széles szövetségi alapokon nyugvó, békés és fokozatos megvalósítására is lehetőség nyílt. Magyarországon azonban az a körülmény, hogy egyszer már győzött a munkáshatalom, elég ellentmondásosan hatott. Egyfelől nagy forradalmi lendítőerőt jelentett, másfelől azonban a népi radikalizmus olyan ösztönzője volt, amely a kornak és az ország akkori viszonyainak megfelelő népfrontpolitika érvényesülését, hatékonyságát esetenként korlátozta. Az átalakulás során nagy tehertétel volt az ellenforradalmi, a fasiszta rendszer szította nacionalizmus, a szovjetellenes és antikommunista attitűd továbbélése viszonylag széles rétegek tudatában, a vesztes háború terhe; az örökölt gazdasági elmaradottság, ami a háborús összeomlással, a gazdasági élet szinte teljes szétesésével párosult.

A negatív tendenciákat, a visszahúzó erőket sikerült ellensúlyozni, és – ha a szomszédos országok némelyikéhez képest lassabban is – megkezdődött és sikeresen haladt országunkban a népi demokratikus átalakulás. Mintegy hároméves, gyakran éles politikai küzdelem eredményeként gyökeres változások következtek be: sokszor idézett, de történelmi jelentősége szempontjából ma sem vitatható pozitív tény, hogy felszámolták a nagybirtokrendszert, állami tulajdonba vették a bankokat, az üzemek zömét, elkezdődött a kulturális forradalom, a kizsákmányoláson alapuló osztálytagozódás felszámolása, a szocializmus építése. Mindez népi demokratikus – vagyis az első győztes szocialista forradalomtól eltérő – formában ment végbe, alapvetően a kor követelményeinek és az ország adottságainak megfelelően.

1947 végére, 1948 közepére nemcsak hatalmi viszonyaink, az ország belső helyzete változott meg, hanem átalakulóban voltak azok a nemzetközi körülmények, feltételek is, melyek között a magyar társadalom forradalmi átalakulása 1944 végén megindult. A hábo-

rú befejezése után az antifasiszta koalíció hatalmai közötti ellentétek kiéleződtek, a koalíció gyakorlatilag felbomlott. A népfrontpolitika folytatásának feltételei a tőkés országokban jelentősen romlottak, a kommunista pártokat a kormánykoalícióból a nyugat-európai országokban rendre kiszorították. Megkezdődött a hidegháború, a kommunista pártok tevékenységének korlátozása, a nemzeti felszabadító mozgalmak visszaszorítása, a szocialista országok elszigetelése. A nyugati hatalmak, megszegve a Szovjetunióval kötött megállapodásokat, kettészakították Németországot; létrejött az agresszív, revansista körök által is ösztönzött katonai szövetség, a NATO. Mindez megnehezítette a szocialista útra tért országok helyzetét (politikai, diplomáciai, gazdasági téren egyaránt), fenyegette a békés fejlődést, a fokozatos, kiegyensúlyozott előrehaladást. Még 1947 végén a Tájékoztató Iroda (Kominform) – jóllehet felhívta a figyelmet az agresszív, imperialista erők szervezkedésére – óvott a háborús veszély túlbecsülésétől, 1949-ben viszont már elfogadott álláspontja volt, hogy a háború kirobbanása reális veszélylélé vált, s az emberiség újabb világháborúnak néz elébe. 1950 nyarán kitört a háború Koreában, s ez a két rendszer olyan katonai összeütközése volt, amelynek során amerikai részről az atomfegyver bevetésének gondolata is felmerült. Az a tény, hogy a világháború nem tört ki (nem utolsósorban a szocialista országok állhatatos ellenállása következtében), nem ok arra, hogy a nemzetközi helyzet 1949–1950-es kiéleződését utólag kétségbe vonjuk, vagy kisebbítsük a háborús veszélyt. A nemzetközi küzdőtéren a viszonyok öt év alatt (1945-höz képest) mondhatni gyökeresen megváltoztak.

A helyzet ilyen alakulása a kommunista pártokat politikájuk módosítására készítette. Érthető módon előtérbe került az egység megszilárdítása, a gazdasági fejlődés meggyorsítása, a honvédelem erősítése, az új rendszer erejének, ütőképességének fokozása. A probléma tehát összetettebb annál, mint hogy 1949–1950-ben az MDP bel- és gazdaságpolitikájában változások következtek be. Ismert tény, hogy a kezdeti szerény fejlesztés helyett az iparosítás gyorsabb ütemét irányozták elő, s a honvédelem erősítésére, egyáltalán a hadsereg kiépítésére fokozottabb figyelmet fordítottak, s ezzel egyidejűleg a párt egységét, vezető irányító szerepét növelni kívánták.

A valódi kérdés az, hogy a gazdaságpolitikában s az egyéb területeken a változások megfeleltek-e a követelményeknek, helyesen tükrözték-e az új viszonyokat. A problémát éppen abban látjuk, hogy a politika változása csak látszólag volt összhangban az új követelményekkel, végső soron nem erősítette, hanem gyengítette a rendszert, a társadalom ellenállóképességét. Az irreális tervek (a

nehézipar túlfeszített fejlesztése, a mezőgazdaság átszervezésének módja és üteme stb.), a nem vagy alig teljesíthető feladatok végrehajtásának erőltetése szükségképpen (!) együtt jártak az adminisztratív módszerek terjedésével, a szövetségi politika szempontjainak mellőzésével, a politikai mechanizmus eltorzulásával, a szocialista törvényesség súlyos megsértésével.

Természetesen tudjuk, hogy a hibák és a bűnök nemcsak az irreális tervekből, hanem egyéb forrásokból is táplálkoztak, elméleti, politikai és kifejezetten szubjektív tényezők is megtalálhatók az okok között. Röviden szólva: a párt vezetősége, pontosabban a vezetést egyre inkább kisajátító Rákosi–Gerő-csoport nem megalapozott történelmi analógiákban gondolkodott, amikor a második világháború előtti fejlemények megismétlődésével számolt, s az általuk interpretált szovjet út és forma másolását tartotta célravezetőnek. A népfrontpolitikát csupán történelmi kitérőnek tekintette, amely az új helyzetben és a hatalom birtokában egyfajta elvetendő jobboldali, opportunista politika. A hibák és a valóságos helyzet feltárása, az új politikai irányvonal kidolgozása a politikai gondolkodásmód gyökeres megváltoztatását kívánta volna, ennek feltételei azonban a magyar pártban akkor hiányoztak. A hibák, a nehézségek Magyarországon mind súlyosabbá váltak, de azok egy része – különböző okok miatt – még rejtve maradt. Az eredmények (még ha súlyos ellentmondásokat hordoztak is magukban) bizonyos fókig elfedték, „ellensúlyozták” a hibákat.

Ismert, hogy először az 1953-as év eseményei kényszerítették ki a hibák feltárását és a politikai irányvonal módosítását. A koreai fegyverszünet, a nemzetközi feszültség átmeneti csökkenése, Sztálin halála, a berlini események s az SZKP politikájának mindezzel összefüggő módosulása elvezetett az 1953. júniusi határozathoz, amely a hibák nagyobb részét kendőzetlenül feltárta, és számos területen kijelölte felszámolásuk módját is. Ismeretes, hogy a határozat után jelentős változások következtek be, nem kevés eredmény is született a gazdaságban és az élet más területein. A válság leküzdésének nagy történelmi lehetőségét azonban nem sikerült megragadni, sőt a válság elmélyült, majd ellenforradalmi felkelés bontakozott ki. Ennek okai is ismertek: a pártvezetőség egységének megbomlása, a huzavona, a politikai irányvonal ingadozása, a jobb-, majd a baloldali elhajlás térnyerése, az ellenséges szervezkedés lehetőségeinek megnövekedése.

Kevésbé ismert, azért is, mert kevésbé feltárt, hogy e folyamatok mennyire, miként függtek össze a nemzetközi kommunista mozgalom útkeresésével, a szocialista fejlődés tapasztalatainak elméleti általánosításáról folyó vitákkal, az új erőviszonyok eltérő értékelésével. Kezdetben úgy tűnt, hogy a hibák viszonylag könnyen kija-

víthatók, a mozgalom egysége a teljes egyetértés jegyében helyreállítható, a népgazdasági beruházások átcsoportosításával az élet-színvonal gyorsan emelhető, a kommunizmus építése közvetlen feladattá válhat, s az új társadalmi formáció első szakasza viszonylag gyorsan meghaladható. A ma már nyilvánvalóan túlzó várakozások részben azzal a felismeréssel magyarázhatók, hogy a háború nem végzetszerű, a világháború az új viszonyok között elkerülhető. Ez az SZKP XX. kongresszusán elhangzott megállapítás roppant nagy jelentőségű volt, új horizontot tárt a mozgalom elé, új irányvételt jelzett. Am hamarosan kitűnt, hogy e feladatok teljesítése nem könnyű, az előrehaladás nem lehet gyors ütemű, s egyáltalán a feladat gyakorlati megoldása új gondolkodást, új megközelítési módszereket követel. Ebben az időszakban kezdődött az ellenforradalom utáni konszolidáció Magyarországon. A párt újjászervezését, az MSZMP politikai irányvonalának fejlődését nemcsak befolyásolták e körülmények, hanem a párt tevékenységével, politikájával maga is hozzájárult az előrehaladás új formáinak, módszereinek kialakulásához.

A háború elkerülhetőségéről szóló állásfoglalás és a XX. kongresszus új stratégiai célkitűzései összhangban voltak a világban bekövetkezett új erőviszonyokkal. A világ arculatát megváltoztató, elemi erejű folyamat volt az 1950-es és az 1960-as években a hagyományos gyarmati rendszer felbomlása, új, politikailag önálló államok létrejötte, újabb szocialista, illetve szocialista orientációjú országok kiszakadása az imperialista rendszerből. A szocialista országok valóban gyors gazdasági növekedését jelzi, hogy ipari termelésük két évtized alatt mintegy megduplázódott, s a hatvanas évek végén a világ ipari termelésének közel 40 százalékát produkálták. A két vilárendszer között létrejött a katonai erőegyensúly; ez a fegyverek pusztító erejénél, a két rendszer kölcsönös pusztulásának veszélyénél fogva a világháború kirobbanását szinte kizárta. Valóban új világhelyzet jött létre; a haladás erői történelmi távlatú eredményeket értek el, de egyidejűleg megmutatkoztak a további haladás korlátai, és újabb nehézségek, ellentmondások keletkeztek. Kitűnt, hogy a fejlődés korábbi erőforrásai kimerülőben vannak, a fejlődés új forrásainak megtalálása, az úgynevezett intenzifikálás, a tudományos-technikai forradalom eredményeinek hasznosítása új kérdéseket vet fel, új módszereket követel.

E feltételek között, új utakat is keresve ért el jelentős eredményeket a magyar népgazdaság. Hadd idézzük – igaz, csak példászerűen – a legfontosabb jelzőszámokat. Az ipar termelése 1950-hez viszonyítva 1985-ben mintegy tízszeresére növekedett, a mezőgazdaság ter-

melése ugyanezen időszak alatt több mint kétszeresére, ezen belül az állattenyésztés két és félszeresére emelkedett. A reálbérek több mint a duplájára nőttek, az egy főre eső reáljövedelem három és félszerese a 1950. évinek. Több mint a felével nőtt a lakások száma, 70-ről 20 százalékra csökkent az egyszobás lakások aránya. Minden háztartásra jut egy hűtőgép, egy mosógép, több mint egy tv-készülék; az elmúlt évtizedben duplájára nőtt a gépkocsik száma, ma a háztartások egyharmadára jut egy személygépkocsi. De folytatható a felsorolás a társadalombiztosítás, az egészségügy, az oktatás és a társadalmi élet legkülönbözőbb területein. Nemcsak gazdaságilag gyarapodott az ország, hanem történelmi jelentőségű társadalmi átrétegződés is végbement, új társadalmi viszonyok alakultak ki, ami akkor is korszakos esemény, ha általa új problémák, új ellentmondások is keletkeztek.

Meg kell mondanunk, hogy ezek az eredmények nemcsak az ország korábbi elmaradottságához mérve jelentősek, hanem a nemzetközi összehasonlítás próbáját is kiállják, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a már jelzett kedvezőtlen körülményeket, melyek között a szocialista országok fejlődése végbement. A közvélemény egy jelentős része ugyan megfelelő módon értékeli, méltányolja ezeket az eredményeket, mégis látnunk kell, hogy az elmúlt négy évtized vívmányainak történelmi értéke nem hatja át a közgondolkodást oly mértékben, hogy az további előrehaladásunk egyik fontos hajtóereje lehetne.

Ez természetesen különböző okokkal magyarázható. A közgondolkodást igen sok tényező alakítja, s a közelmúlt történetének megítélésében is szükségszerűen nagyok a különbségek, melyek nem feltétlenül rétegspecifikusak, bár gyakran jelentős a véleményeltérés az egyes társadalmi csoportok között. A felszabadulással kezdődő történelmi változások nyilvánvalóan másképp érintették az akkori s ma is élő generációkat, mint a szocializmusba már „beleszületett” fiatalokat. De a fiatalabb generációkra is hat a családi környezet, az ismerősök, szemtanúk véleménye, s természetesen széles körben hatnak az irodalmi alkotások, filmművek is. Gyakori az is, hogy az érdeklődés fokozottabban fordul olyan korszakok eseményei felé, amelyekben nagy volt az emberi tragédiák lehetősége, illetve amelyek válságos időszakok voltak. Ezeket a kérdéseket előszeretettel exponálja, nagyítja ki a rendszerellenes propaganda is, negatív, károsan befolyásolva ezzel a közvéleményt, a közgondolkodást.

Fontos látnunk, hogy a történelmi közelmúlt felfogására nagymértékben hat a jelen is, elsősorban azok a problémák, amelyekkel ma kell megküzdeni. A nehezebb gazdasági előrehaladás időszakában, amikor kiéleződnek az ellentmondások, vagy éppen „értékza-

varok” keletkeznek, a történelmi eredmények is más megvilágítást kapnak, s az egészében sikeres fejlődés is leértékelődhet. A gazdaság stagnálása, a nyugdíjak értékvesztése, a reálbérek csökkenése, nem teljesítményalapú bérezési és jövedelemkülönbségek kialakulása, a munka nélkül szerzett jövedelmek növekedése, a felhalmozott vagyon „működtetése”, a hála- és csúszópénzek rendszerének kialakulása ismert jelenségek. Mindez nemcsak morális problémákat jelent, különféle „orientációs” zavarokat okoz, hanem a megtett történelmi út jelentőségét is csökkenti. Megkérdőjelezheti a korábbi nemzedék erőfeszítéseinek, küzdelmének értelmét, növelheti a történelmi látásmód zavarait, s szinte szükségszerű, hogy elhomályosítsa a szocialista rend kialakulásának jelentőségét s e formáció történelmi érdemeit és előnyeit. E hibás szemlélet fordítottjára is lehet azonban példát találni, amikor a múlt történelmileg meghaladott értékei „magasztosulnak” fel, amikor a szükségből erény lesz, s például az „egyenlődsdi” értékelődik fel, ami egyáltalán nem segíti elő a jelenlegi fejlődési szakasz problémáinak megoldását.

E körülményeket ismerve, hangsúlyoznunk kell a társadalomtudományok, s különösen a történelemtudomány fontos szerepét a közgondolkodás fejlődésében, alakításában. Erről szólva elsőként az elmúlt négy évtized kutatásának eredményeit, illetve az egyes periódusok feltárásának, feldolgozottságának hiányosságait kell szemügyre vennünk.

Úgy vélem, teljesen érthető, hogy a korszak első éveinek története a leginkább feldolgozott. Az 1944–1948 közötti időszak eseményeinek feltárása már az 50-es években megindult, s különösen a 60-as években bontakozott ki. Ennek során a tudomány nemcsak a korábbi eredményeket hasznosította, hanem nagy forrásanyag alapján a kezdeti eredményeket kritikailag felül is vizsgálta. A felszabadulásról, az új rendszer kialakulásáról, a politikai pártokról és küzdelmeikről, a gazdasági és kulturális fejlődésről számos monográfia, terjedelmes tanulmány, dokumentum és tanulmánykötet látott napvilágot, tudományos vitaüléseken csaptak össze a nézetek, s haladt előre a vitás kérdések tisztázása. Azt természetesen nem állítjuk, hogy e periódust tekintve nincsenek még „fehér foltok”, hogy minden vitakérdés tisztázódott volna, de azt igen, hogy az időszak oktatásához nagy mennyiségű, zömében megalapozott feldolgozás és korabeli dokumentumanyag áll rendelkezésre. Gondot gyakran éppen a „túlkínálat” okoz, mert nem könnyű áttekinteni a tudományos irodalmat, az egyes kérdésekben mutatkozó nézetkülönbségeket. Néha az oktatás szempontjából lényeges problé-

mák kiemelése is bonyolult, s még nehezebb eligazodni az egyre szaporodó memoárirodalomban, amely jellegéből adódóan szubjektív, s számos vonatkozásában egyoldalú, ellentmondásos is lehet. A marxista történetírás fejlődése gyakran egyes események átértékelésével is jár, de az objektivizmus térnyerése is zavarokat okozhat, ha az „igazság”, a „teljesség” tőgájában a már megalapozott marxista értékelések revízióját vonja maga után.

A vázolt helyzetből adódnak a marxista történetírás feladatai. A korszak még kellően fel nem tárt folyamatai, eseményei monografikus feldolgozásának folytatása mellett, egyre fontosabb feladat a gazdag s gyarapodó történeti irodalom igényes áttekintése, a historiográfiai és a forráskritikai munkák számának növelése, ami támpontul szolgálhat az eddigi eredmények, a maradandó értékek összegezéséhez s ezzel az oktatás színvonalának, céltudatosságának növelését is segítheti. Ezzel egyidejűleg halaszthatatlanná vált egy összefoglaló mű elkészítése is: nevezetesen a *Magyarország története* sorozat IX. kötetének mielőbbi megjelentetése, ami nemcsak tudományos, oktatási, hanem politikai szempontból is fontos vállalkozás.

Négy évtizedes fejlődésünk következő nagy szakaszáról szólva ugyanis már kevesebb eredményről adhatunk számot. Az „ötvenes éveket” is magában foglaló 1948–1962-es történelmi periódusról készült feldolgozások száma kisebb, és az egyes időszakok, kérdések feltárása egyenetlenebb is. Viszont megkockáztatható az a megállapítás, hogy ami rendelkezésre áll, annak zöme nagy és megbízható forrásanyagra támaszkodik, ezért jól hasznosítható egy-egy összefoglaló munka megírásakor.

Jelentős, átfogó művek készültek a gazdaságtörténet, az agrárfejlődés, az irodalomtörténet és a politikatörténet tárgykörében. Viszont több vonatkozásban még feldolgozásra vár a társadalom- és kultúrtörténet, a külpolitika vagy például a konszolidáció időszaka. Biztatónak mondható a korszak történetének feltárása szempontjából, hogy felhasználhatók az MSZMP határozatai, és befejezés előtt áll az MDP határozatainak és dokumentumainak gyűjteményes kötete is. Nem kevés a korszakra vonatkozó memoárirodalom sem, amelynek kritikai értékelése fontos feladat. Az eredmények között kell számon tartanunk, hogy más társadalomtudományi diszciplínák (közgazdaságtudomány, jogtudomány) jelentősen hozzájárultak a különböző kérdések bemutatásához. Hátrányt jelent viszont, hogy több szocialista országban kevésbé haladt előre e korszak kérdéseinek feldolgozása, kritikai értékelése.

Ugyancsak eredményes volt az utóbbi évtized munkája, amelyben sajátos helyet kapott szemléletformáló hatásával a Lukács- és a Kun-évforduló, a felszabadulás 40. évfordulójára rendezett tudo-

mányos ülésszak, valamint az ellenforradalom elleni harc tanulságaira, az MSZMP 1957. júniusi országos értekezletéről való megemlékezés, és más fontos, a kutatók jelentős részét mozgósító rendezvény. Jelen feladatunk, hogy a még feltárássra, kutatásra váró témaköröket gondosan számba vegyük annak érdekében, hogy a korszak történetének összefoglalását a IX. kötet keretében 1962-ig, a szocializmus alapjai lerakásának időszakáig elvégezhessek. Hogy ez reális és közeli célkitűzés lehet, azt mutatja az a tény is, hogy már megjelent két nagyobb lélegzetű összefoglaló kézikönyv, amely 1962-ig tudományos igénnyel mutatja be a négy évtizedes fejlődés első csaknem két évtizedét.

Áttérve az utóbbi két, két és fél évtized történetére, azt kell konstatálnunk, hogy a történeti feldolgozás eredményeit és részben lehetőségeit tekintve is, a helyzet elég aggasztó. A történettudomány csak kezdeti, részleges eredményeket tud felmutatni, ami természetesen azzal is összefügg, hogy ezek az évek már szorosan kapcsolódnak a napi politikához is. Szerencsére sokkal kedvezőbb a helyzet a társadalomtudományok más területein, amelyeknek eredményeire (itt a közgazdaságtudományra, a szociológiára, a jog- és politikatudományra gondolunk) a történettudomány építhet, azokat felhasználhatja, jóllehet ezek nem helyettesítik a történettudományi munkákat. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a hazai történet kutatása a Magyarországon folyó egyetemes történeti kutatásokhoz képest is elmaradt (különösen, ha a gyarmati sorból felszabadult világ történetének feltárását vagy a jelenkori szociáldemokrata irányzatok kutatási eredményeit nézzük). Itt az ideje, hogy közelmúltunk történetének feldolgozására különleges gondot fordítsunk, megteremtjük e munka káder- és anyagi feltételeit, s tisztázzuk a kutatással összefüggő sajátos módszerbeli problémákat, illetve a munkával szemben támasztható igényeket. E problémakör fontosságát jelzi, hogy a felszabadulás óta megtett út több mint feléről van szó, s mivel kutatási eredmények csak évek múlva várhatók, az oktatás már mintegy három évtizedről nem tud tudományosan megalapozott képet adni. Ez pedig nagy hátrányt jelent a közgondolkodás formálásában, egyáltalán a felnövekvő nemzedék világnézeti, politikai nevelése szempontjából.

Külön kell szólni a történeti kutatómunka, a történetírás néhány módszertani problémájáról. A történetiség elvének fontosságára már korábban utaltunk. Az elmondottakhoz még hozzátehetjük, a történeti igazság, valamint a történetszemlélet és a közgondolkodás alakítása egyaránt megköveteli, hogy a szocializmus fejlődésének egyes szakaszait, eredményeit és hibáit mindig az adott kor viszonyaihoz, tényleges körülményeihez mérjük, azzal szoros összefüggésben vizsgáljuk. Különösen égető kérdés ez napjainkban, amikor

a korábbi szocializmuskép változóban vagy éppen „válságban” van, az új pedig még nem alakult ki. A történetiség elvének szigorú érvényesítése ugyanis megóvhat bennünket attól, hogy a korábbi formák, megoldási módok egykori létjogosultságát indokolatlanul tagadjuk, s a korábbi erőfeszítések értelmét s ezáltal a korábbi nemzedékek érdemeit elvitassuk vagy éppen felmagasztaljuk. (Közbevetőleg jegyzem meg: érdemes lenne elgondolkodni azon is, hogy a NEP-politika kibontakozásának feltételei korszakonként hogyan változtak, figyelembe véve a klasszikus elképzeléseket – illetve azok „hiányát” –, majd a polgárháború időszakát, később a háborúra való felkészülést és az elmaradottság gyors leküzdésének kényszerét. Nem állíthatjuk, hogy a NEP-politika felszámolása terén nem voltak súlyos, szubjektív természetű hibák, de léteztek olyan objektív körülmények is, amelyek egyes időszakokban nem éppen kedveztek a NEP-politika alkalmazásának, kifejlődésének.)

A történetírás valóban nem lehet a mindenkori politika „szolgálóleánya”, nem lehet „érdeklíra”. Az objektív megközelítés jogos igénye azonban nem vezethet az objektivizmus útjára. A valóság, a történelmi folyamatok objektív bemutatása változatlanul és csakis a munkásosztály, a társadalmi haladás pozíciójából történhet. Hogy ezt ne tévesszük szem elől, az a történettudománynak és a tudatformálásnak is létérdeke, mert ellenkező esetben négy évtizedes történelmi utunk igencsak felszínes és leegyszerűsített megvilágítást kaphat. Mi több – mint ennek esetenként tanúi lehetünk –, általában csak a kommunista párt, a baloldal érdemei homályosulnak el, egyes polgári irányzatok pedig valósággal felmagasztosulnak, vagy legalábbis indokolatlanul felértékelődve, újabb illúziókkal terhelik a közgondolkodást. E jelenség egyébként nemcsak az elmúlt négy évtized, hanem a felszabadulást megelőző korszak ábrázolására, értékelésére is vonatkozik.

Fontos szempont az is, hogy a szocializmus hazai történetét vizsgálva figyelembe vegyük, hogy országunk a szocialista világrendszer része. Fejlődésünket, eredményeinket, egyáltalán a megtett utat mérve nemcsak korábbi önmagunkhoz kell viszonyítanunk, nemcsak a hasonló adottságú vagy éppen a legfejlettebb országok eredményeit kell számításba vennünk, hanem azt a világtörténelmi folyamatot is, ami a felszabadulás után végbement és végbemegy. Hisz fejlődésünk, erőfeszítéseink értelme nemcsak országunk, népünk sorsának jobbra fordulásában, gyarapodásában, hanem a nemzetközi erőviszonyok kedvező alakításában, a béke és a szocializmus erőinek világméretű növekedésében van. E szemléleti váltás is feltétele annak, hogy történelmünket a progressziónak, a társadalom forradalmi átalakításának pozíciójából elkötelezetten értékeljük, elkerüljük a „divatos” irányzatok csapdáit, a köldöknézés megannyi buktatóját.

A módszertani kérdésekről szólva, említést kell tenni a történelmi tapasztalatok tárgyalásának, feldolgozásának fontosságáról, a jelenkor szempontjából is. A történelmi események feltárása, leírása természetesen alapvető, enélkül nincs történeti ismeret, egyáltalán történelemtudomány. Ám önmagában az események rekonstrukciója nem elégíthet ki bennünket. A történelem nem egyszerűen események halmaza, hanem fontos tanulságok tárháza, amely nélkülözhetetlen a jelen és a jövő formálásához, a továbbhaladás tendenciáinak, útjainak kifürkészéséhez. A múlt kutatásának feladatát ezért szervesen egyesíteni kell azzal a szándékkal, törekvéssel, hogy a tudományág a maga eszközeivel hozzájáruljon a jelen kérdéseinek megválaszolásához, segítsen a megtett történelmi út, a gyakorlat elméleti általánosításában, hogy a történelmi tapasztalatot közvetítve a „múlt tudománya” elkötelezett és tudatos módon részt vállaljon a jövő formálásában is.

Ez az igény természetesen feltételezi a sokoldalú véleménycserét, a vitát, amelynek formáit, kereteit célszerű gondosan megválasztani. Előfordulhat ugyanis, hogy egy-egy vita nem segíti a közgondolkodás egészséges formálását, sőt újabb zavarok forrásává válik. Nemcsak új és bátor következtetésekre van szükség, hanem arra is, hogy a korábbi, már meghaladott álláspontokat tételesen, konstruktívan bíráljuk. Tehát ne csak deklaráljuk, kinyilatkoztassuk az eddigiektől eltérő nézeteinket, következtetéseinket, hanem igyekezzünk meggyőző módon el is fogadtatni azokat.

Végül ki kell térni a történelemoktatás néhány kérdésére is. Az oktatás, különösen az általános és középiskolai oktatás közismerten meghatározó tényező a fiatalabb generáció történelemszemléletének alakulásában, s ezen keresztül fontos szerepe van a közgondolkodás fejlődésében. A történelemtudomány felelőssége természetesen igen nagy az oktatásért, amennyiben az a tudományos kutatás eredményeire épül. De az oktatás nem egyenlő s nem is lehet egyenlő a tudománnyal, mivel az oktatás csak a leglényegesebb ismereteket nyújthatja a hallgatóknak. Kíváncsos természetesen, hogy a tudományos kutatások újabb eredményeit is felhasználják az oktatómunkában, de gondosan ügyelni kell arra, hogy az iskola csak a megalapozott, kimerített új ismereteket közvetítse a fiatal nemzedékhez, s egyúttal segítse annak mérlegelését, hogy a kutatásnak mely területeken kell továbblépnie.

Mint utaltunk rá, a történelmi látásmód zavarai nagymértékben összefüggnek történelmi utunk ellentmondásosságával, kitérőivel, s a felnőtt generáció ezekre való „többosztályú” emlékezéseivel, az iro-

dalmi és más művészi feldolgozások gyakori egyoldalúságával. Ezért különösen nagy kárt, nehezen feloldható konfliktust okozhat, ha az iskola is eszerint változó, az alapkérdésekben is eltérő ismereteket nyújtana (egyfajta értékítéletet például az általános, s mást a középiskolában).

Természetesen nem arról van szó, hogy a különféle iskolatípusokban teljesen egyformán lehet és kell a történelmi ismereteket tanítani. Nyilvánvaló, hogy másként, a korosztály sajátosságaihoz mérten kell oktatni az általános iskolában, s másként a középiskolában vagy az egyetemen. Itt a fő folyamatok egységes, egymásra épülő oktatásáról van szó. Ugyanakkor az iskolai oktatásban különösen fontos a történelem élményszerű elsajátítására való törekvés; a történelmi ismeret nem állhat csupán tudományos történeti alapfogalmak, dátumok, tények halmazának elsajátításából. Figyelembe kell venni, hogy különösen a fiatalabb nemzedék megnövekedett történelmi érdeklődése összefügg azzal is, hogy nehezen tud eligazodni a jelen problémáiban, s így gyakran a múltban keres mintákat, magatartásformákat vagy éppen analógiákat, amelyek segítik eligazodását a mai viszonyok között. Amikor ezt hangsúlyozzuk, természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a közgondolkodás „zavarait”, az e téren tapasztalható problémákat elsősorban a jelen feladatainak megoldása, a most jelentkező ellentmondásoknak a feloldása csökkentheti. A történettudomány, az oktatás azonban segítheti ezt a folyamatot, mindenekelőtt négy évtizedes történeti utunk reális, objektív s így elkötelezett értékelése, valamint – amennyire lehet – élményszerű megismertetése révén.

Ebből a szempontból kell értékelnünk a történelemoktatásban most napirendre került változást is. A munkásmozgalom története helyett a Magyarország XX. századi történetének oktatása kétségkívül bizonyos előnyöket jelent, komplexebb ismereteket nyújthat, talán nagyobb érdeklődésre is tarthat számot (éppen a közgondolkodás mai állapotából következően), de veszélyeket is hordoz magában. Háttérbe szorulhat, elhomályosulhat a forradalmi munkásmozgalom történelemformáló szerepe, a párt vezető szerepének jelentősége a haladásért, a nemzeti függetlenségért, a demokratikus és szocialista átalakulásért vívott harcban, amint az a történetírásban és a publicisztikában már egy ideje tapasztalható. Nem téveszthetjük szem elől, hogy a forradalmi munkásmozgalom nemcsak a magyar nemzet történetének, hanem a nemzetközi munkás- és kommunista mozgalomnak is szerves része; az MSZMP tevékenysége, szerepe ezer szállal kötődik a nemzetközi forradalmi mozgalomhoz. Fontos feladat, hogy a történelmi út tapasztalatainak elméleti általánosítása változatlanul megfelelő helyet kapjon

oktatásunkban, értékeink megbecsülése növekedjék, és internacionalista szemlélettel párosuljon. Mindezt akkor is hangsúlyozni kellene, ha az oktatás nem állna az ismert változások előtt. A tudomány, a publicisztika, valamint a történelemszemlélet és a közgondolkodás állapota erre önmagában is okot ad.

Gazdasági útkeresés és megoldások a szocialista építés magyar gyakorlatában

Az alábbiakban nem a téma gazdaságtörténeti kifejtésére vállalkozom, hanem a három évtized gazdaságtörténetéből levonható néhány elvi tanulság összegezésére. Erre, úgy vélem, rendkívül nagy szükség van, hiszen az elmélet nem áll készen, alkalmazásra várva (mint korábban hirdettük), hanem csakis a gyakorlatból bontható ki.

Elmúlt három évtizedünk gazdasági reálfolyamatai két fő forrásból táplálkoztak: bizonyos elméleti előfeltételezésekből, ideologikus alapelvekből egyrészt, és a gyakorlatban jelentkező kérdések – ha úgy tetszik – pragmatikus megoldási lépéseiből másrészt.

A mindennapi cselekvés folyamán, a már történeti mércével is számottevő időszak során sok ilyen kiinduló előfeltételezést, ideológiai alapelvet felülvizsgáltunk, korrigáltunk. Sok azonban változatlanul érvényes – vagy annak hisszük. A gyakorlat próbájával történő szembesítést azonban nem végeztük következetesen el.

S ugyanígy: a nemegyszer pragmatikus megoldásokat, sőt sokszor úgy hittük, elveinkkel ellentétes kényszerű lépéseket sem igyekeztünk elemezni, s az elméleti eszköztárhoz való hozzájárulásunkat megvizsgálni.

A gyakorlati folyamatok elvi elemzése pedig időről időre nélkülözhetetlen, hogy megállapíthassuk és tudatosítsuk: pragmatikus lépéseinkből vajon épült, épül-e általánosítható *elmélet*, ideológiai-lag is megfogalmazható következtetés.

A rendelkezésre álló idő, illetve terjedelmi keretek között a továbbiakban mindössze két – legfontosabbnak tartott – kérdéskört emelek ki gazdasági utunk ma már igen gazdag, elméletbe építhető tanulságai köréből: a gazdaságfejlesztési stratégiát és a hozzá kapcsolódó tervezési-irányítási rendszert, valamint a tulajdonviszonyokbeli modellérvényű változásokat.

A GAZDASÁGFEJLESZTÉS ÚJ STRATÉGIÁJÁNAK ÉS A TERVEZÉS ÚJ MODELLJÉNEK KIBONTAKOZÁSA

Új iparosítási stratégiai alternatíva

A szocialista átalakulás konkrét történeti menetében a Szovjetunió, majd a kelet-európai szocialista országok gyakorlatában az októberi forradalmat követő mintegy fél évszázadban eleinte heves elméleti viták, majd rendkívüli gyakorlati erőfeszítések – és ez utóbbi erősítését-szentesítését szolgáló elméleti-ideológiai általánosítások – kialakították a szocialista gazdaságfejlesztés iparosítási stratégiájának több évtizeden át követett útját és elméletét. Ehhez szorosan kapcsolódott, mintegy vele konzisztens eszköztárat nyújtott a tervgazdaság erősen központosított és kötelező tervutasításokra alapozott rendszere. Anélkül, hogy ennek leírására vállalkoznék, s jól ismert történeti menetét felidézném, szeretném kiemelni legfőbb jellegzetességeit.

Első mozzanatként az iparosítási stratégiát szeretném említeni, melyet a történelmi elmaradottságból való gyors kitörés, a fejlett országokhoz való gyors felzárkózás törekvése motivált. Szükség volt erre a háborús-hidegháborús közegben a fenyegettetés elhárítására. A szocialista rendszer önvédelmének gazdasági megalapozása mellett azonban hasonlóan fontos cél volt a megfelelő magas fejlettségi szint kibontakoztatása a szocializmus értékelveinek érvényesítése érdekében. Miután az elmaradottság súlyos, a fenyegetettség pedig erőteljes volt, kezdettől fogva különleges érdekek fűződtek a felzárkózás *gyorsaságához*, feszített üteméhez. Miután pedig az iparosítási stratégia a tőkés világgal konfrontálva érvényesült, e stratégia elengedhetetlen részévé vált a belső erőforrásokra történő úgyszólván kizárólagos támaszkodás. A feszített ütemű, önellátási törekvésű fejlesztési politika egyben az ipar hangsúlyozottan egyoldalú preferálásával volt csak lehetséges. Ezért jellemzővé vált, az iparosítási stratégia szerves részeként, a mezőgazdaság és a szolgáltatási szektor forrásainak maximális igénybevétele és átszivattyúzása, illetve fejlesztési szükségleteinek történelmi elnapolása. Így kapcsolódott össze hosszú történelmi korszakon keresztül az iparosítási stratégia az agráröllő alkalmazásával, az agrárszektorban megtermelt nemzeti jövedelem jelentős részének elvonásával és a munkaerő radikálisan gyors átcsoportosításával. Így került sor az iparosítási stratégia részeként az infrastrukturális ágazatok beruházásának és munkaerő-szükségletének erőteljes, e szektorok 20. századi világgazdasági előretörésével ellentétben álló visszafogására. Részben ezen áttételes formákban – az élelmiszerellátás és a szolgáltatások alacsony színvonalával –, részben közvet-

lenül – az ár- és bérpolitika útján – az iparosítási stratégia a lakosság életszínvonalát is alárendelte a feszített fejlesztés céljainak.

A stratégiában elsőrendű értékke váltak az erőteljesen izolációs-autark tendenciák, az ellentétes célok hangoztatása ellenére a gyakorlat a szolid minőséggel szemben a nagyobb mennyiséget, az alacsonyabb előállítási költséggel és a korszerűbb műszaki-technikai és minőségi paraméterekkel szemben a hazai gyártást preferálta.

Jól ismert, hogy a szocialista átalakulás útjára lépett országokban az iparosítás e stratégiája kisebb-nagyobb különbségekkel és eltérésekkel az elmúlt időszakig, sőt sok vonatkozásban, illetve esetben napjainkig érvényes. Ugyancsak köztudott, hogy ez a stratégia érvényesült hazánk iparosítása megindításának a felszabadulást követő évtizedében is. Éppen ezért tekinthetjük különleges tapasztalati és elméleti értéknek az iparosítási stratégia hazánkban bekövetkezett – s az alábbiakban legfőbb vonásaiban összegezni kívánt –, immár három évtizede folyamatban lévő átalakulását.

A megváltozott történeti helyzetben és az ötvenes évek első fele tragédiába torkolló folyamatainak tapasztalatait értékesítve az MSZMP, első hivatalos állásfoglalásától, az Ideiglenes Központi Bizottság 1956. decemberi határozatától, elvben és gyakorlatban következetesen érvényesítette, hogy az iparosítás nem a mezőgazdaság és más szektorok, valamint a lakosság életszínvonala rovására, hanem azokkal összhangban kell hogy előrehaladjon. Ez természetesen követelte meg az iparosítási ütem lefékezését, a felhalmozás mértékének csökkentését, s a beruházás korábbi egyoldalúságának felszámolását. Miközben az ipar fejlesztése továbbra is preferenciát kapott, az ütem és az arányok racionalizálása 1956 után tartósan biztosította a mezőgazdaság fejlődését és az életszínvonal, valamint a fogyasztás kiegyensúlyozott-tartós emelkedését.

Az iparosítási stratégia jellegzetes változására és új vonására utal, hogy negyedszázados távlatban és átlagban az ipar 7–8 százalékos évi növekedését a mezőgazdaság 3–4 százalékos növekedése kísérte (és ez utóbbi már kétszerese volt a világ agrárnövekedési ütemének, szemben a megelőző periódussal, az 1960-as évek elejéig tartó időszakkal, amikor az agrárfejlődés évi üteme 0,7 százalékos átlagával a világ agrárfejlődésének csak egyharmadát érte el). Hasonlóképpen új vonás, hogy az így is gyors és tartós növekedés (melyet változatlanul magas, a nemzeti jövedelem 25–27 százalék körül mozgó felhalmozása alapozott meg) nem vált az életszínvonal fejlődésének akadályává, sőt lehetővé tette az egy főre jutó reáljövedelmek évi 2–4 százalékos növekedését is. Negyedszázad távlatában a lakosság egy főre jutó reáljövedelme és fogyasztása kerekén megháromszorozódott.

Az iparosítási stratégia ezen jellegzetesen új, a növekedés har-

monikusabb jellegét mutató vonásai sem feledtethetik azonban, hogy a növekedés arányosságának biztosítása terén nem következett be maradéktalan fordulat. Az infrastrukturális és szolgáltatási területeket ugyanis e politika változatlan egyoldalúsággal alárendelte az ipari növekedés mennyiségi preferenciájának, és elnapolta fejlesztésüket. A meghirdetett elvek ellenére ugyancsak fennmaradt az importkiszorító iparosítás autark tendenciája is. A vitathatatlan és érdemleges iparszerkezeti átalakulások, melyek lényeges változásokat hoztak a negyvenes-ötvenes évek fordulójától érvényesített szerkezeti preferenciákhoz képest, a fejlesztés alapvető tendenciáiban nem hoztak fordulatot. Az importot pótló fejlesztés gyakorlata, belső logikájából és követelményeiből következően ezért úgyszólván automatikusan fenntartotta a fejlesztés egyoldalúan extenzív jellegét és a korszerű technikai és minőségi, hatékonysági és versenyképességi követelmények gyakorlati – a jelszavakban és törekvésekben oly sokszor kifejezett célok ellenére is fennmaradó – mellőzését.

Az iparosítási stratégia azonban az elmúlt három évtizeden belül is lényeges átalakuláson ment keresztül. Külön figyelmet érdemel éppen ezért, hogy a hatvanas évek közepén, második felében – ekkor már nemcsak az ötvenes, de a hatvanas évek tapasztalatai alapján is – újabb felismerések történtek, és átalakulásokat kezdeményeztek. Ebben a vonatkozásban hangsúlyozni szeretném az MSZMP tevékenységének azt az értékét, hogy a gyakorlatban jelentkező követelmények konkrét vizsgálata vezérelte útkeresésében. Így születhettek olyan újraorientációs felismerések a hatvanas évek közepén, illetve második felében, hogy a magyar adottságokat figyelembe véve a belső fejlesztésnek a legszorosabban össze kell kapcsolódnia a külgazdasági tényezőkkel, s ezért az önellátási és importpótló vonásokat tudatosan kell felcserélni a külgazdasági orientáció beépítésével az iparosítási stratégiába. Ez az átalakulás és ártértékelés azonban maga is lassú és fokozatos volt. Már 1964 és 1968 között megfogalmazták annak követelményét, hogy a növekedés extenzív, mennyiségi törekvéseit fel kell cserélni az exportképesség és korszerű technikai, minőségi igények érvényesítésével. Az 1966. tavaszi reformdöntés pedig tudatosan és kifejezetten a világgazdasági folyamatokhoz igazodó szerkezeti és technikai megújuláshoz kívánt eszköztárat teremteni. A beépített fékek működése következtében azonban ez nem vezetett valóságos fordulatra. Az 1973 után kialakult új helyzet és az új követelményekre való késedelmes reagálás negatív következményei végül csak ez utóbbi évtized végén vezettek el a nyilvános elvi ártértékeléshez. 1977 októberében született meg a Központi Bizottság nagy értékű határozata a hosszú távú külgazdasági és gazdaságszerkezeti stratégiáról, amely

az iparosítási politika hagyományos koncepciójának fontos átértékelését jelentette. Amíg a megelőző fél évszázadban a szocialista útra lépett országokban maradéktalanul és töretlenül az importpótlás és önellátás törekvései érvényesültek, ez a határozat elsőként állította előtérbe az exportorientáció követelményét, vagyis a gazdaság húzó szektorainak és az ipar húzó ágazatainak exportorientált fejlesztését. Mindez a korábbi preferenciák automatikus felcserélésére vezetett: a legfőbb értéket már nem a hazai gyártás tényében, hanem a korszerű technológia, minőség és versenyképesség nemzetközi paramétereiben jelölték meg. Az iparosítási stratégia teoretikus újraértékelése ellenére az exportorientált fejlesztési út azonban az elmúlt évtizedben sem bontakozott ki. A követett kényszerpályák a régi reflexek és hagyományos importpótló megoldások fenntartását segítették. Mindez jelenünk egyik súlyos gyakorlati gondjára, a felismert, szükséges lépések elvi, politikai megfogalmazása és gyakorlati megvalósítása között nemegyszer tátongó szakadékra utal. Nyilvánvalónak tűnik, hogy mégsem a helyes döntések és az elégtelen végrehajtás sokszor és egyoldalúan emlegetett elmentmondásáról van csupán szó, hanem sokkal inkább a végrehajtáshoz és cselekvéshez szükséges feltételek hiányáról. (S a feltételeket széles értelemben kell felfogni: a gazdaságpolitikai cselekvés nyilvánossága és kontrollja, illetve ennek hiánya éppen úgy szerepet játszik benne, mint a személyi kiválasztás rossz gyakorlata, a műveltségi, képzettségi szint, valamint a megfelelő intézményes közeg gyengesége, a valódi érdekeltség és a valódi piac hiánya.)

A magyar tapasztalatok – a folyamat még jócskán fellelhető elmentmondása és befejezetlensége ellenére – mégis lehetővé teszik a gazdaság (viszonylagos elmaradottsági közegben alkalmazható) szocialista fejlesztési stratégiájának, iparosítási politikájának elméleti újrafogalmazását, illetve legalábbis: egy alternatív stratégiai változat modelljének leírását.

A tervgazdaság új, szabályozott piaci modellje

A gazdaságfejlesztés stratégiájához kapcsolódó, annak szerves részét alkotó központi, utasításos tervezési rendszer a korábbiakban felvázolt fejlesztési célok megvalósítását, megfelelő eszközrendszer biztosítását szolgálta.

Kialakulása történetileg a legszorosabban összekapcsolódott a gyors iparosítási politika elvének középpontba állításával. A húszas évek szovjet iparosítási vitája keretében a különböző fejlesztési stratégiák egyben a tervezési rendszerre vonatkozó koncepciókat is tartalmazták. Az arányos fejlesztés mellett érvelők a piaci kapcsolatok és árak felhasználását tekintették kiindulásnak, míg a feszített ütem és egyoldalú ipari áttörés álláspontjának képviselői a

piac és piaci árak kikapcsolásával létrehozott központosított, utasításos tervezés hívei voltak.

A tervgazdálkodásról folytatott viták és első kezdeti tervkísérletek után, az 1920-as, harmincas évek fordulójára alakult ki a tervgazdálkodás azon modellje, amely kötelező utasításokkal és a piac, valamint a piaci árak kikapcsolásával, maximális centralizációval és ennek megfelelő intézményrendszerrel kívánt konzisztens eszköztárat biztosítani a gazdaságpolitika központi céljának megvalósításához. Ez a gazdaságpolitikai modell országos anyagmérleg-rendszerre épülő, az egyes ágazatok közötti kapcsolatokat központilag tervező és a népgazdaság egészének ötéves fejlesztési előirányzatait évekre, negyedévekre, ágazatokra, iparágakra és vállalatokra lebontó részletes tervezés útján kívánta a tervutasítások egymásba kapcsolódó fogaskerék-rendszerének mechanizmusát megteremteni. A piacot és piaci érdekeltséget a kötelező tervutasítások teljesítésében való érdekeltség és az erre való kényszerítés váltotta fel. A tervgazdaság jól ismert módon Magyarországon is a tervutasításos rendszer klasszikus formájában épült ki. E tervezés előnyei, a mennyiségi növekedésre gyakorolt különleges ösztönző hatása és az erők egyoldalú ágazati koncentrálásának (és ezzel az iparosításnak) lehetősége, vagyis a feszített mértékű felhalmozás és egyoldalú iparosítás stratégiájának kivitelezésében játszott meghatározó szerepe hazánkban is jól ismert. (Bár nem tartozik közvetlen vizsgálati célunkhoz, mégis szükséges megjegyezni, hogy a szovjet tervezés elvi és gyakorlati sikerei a tőkés gazdaság hagyományos rendjét is befolyásolták, és a különböző jellegű tervezési elemek, sőt ötéves tervek széles körű bevezetésére vezettek. Ám ugyan csak közismertek az utasításos tervezésnek a műszaki fejlődésre, érdekeltségre és hatékonyságra, valamint a minőségi paraméterek teljesítésére gyakorolt negatív hatásai. Sokat tárgyalt és dokumentált a gazdálkodás és fejlesztés pazarló jellege, amely a megtermelt nemzeti jövedelem jelentékeny részének (Magyarországon az első ötéves terv időszakában a nagy áldozatokkal elért nemzetijövedelem-növekmény egynegyedének) elpazarlásával járt. Ez korántsem csak az ötvenes évek elejének jelensége volt. A vállalatok piaci érdektelensége, az ösztönzés és a megfelelő érdekeltség hiánya még az 1960-as évek közepén is a nemzeti jövedelem mintegy 7 százalékát elérő eladhatatlan készletek és „befagyott” beruházásállomány felhalmozódásához vezetett. Bár a tervezés körüli elvi viták már korán felvázolták a tervezés más módszereinek és elsősorban a piaci tényezők, a piaci árak felhasználásának lehetőségét is, a gyakorlatban az ilyen típusú modellek legfeljebb elgondolások maradtak. A jugoszláv kísérlet viszont, amely megvalósult, lényegében a tervgazdaság elhagyását jelentette.

Éppen ezért nagy jelentőségű, sőt túlzás nélkül állítható, történelmi horderejű, hogy az elmúlt három évtizedben Magyarországon a tervezés rendszerének fokozatos átalakítása, majd radikális reformja – bár még jelenleg is formálódó és a jelenben is befejezetlen – új tervezési modell kialakulására utal. E folyamat kezdetei, a szellemi előzményekkel, a közgazdasági vitákkal és új koncepciók születésével, 1953-ra nyúlnak vissza. Már ezekben az években tanúi lehettünk az első gyakorlati ésszerűsítési kísérletnek is, amely azonban még szigorúan az utasításos tervezés keretei között kívánta a legkirívóbb túlzásokat lenyesegetni. A kötelező tervutasítások számának csökkentésével, a túlzott bürokrácia és centralizáció létszámcsökkentéssel való leépítésével a kötelező tervutasításos rendszert igyekezett ésszerűbbé tenni. A valóságos, bár még nagyon szerény átalakulás 1956 novemberétől a magyar gazdaság egyetlen szektorában, a mezőgazdaságban indult meg. E politikai megújulásra alapozott és politikai indítékoktól vezérelt intézkedés a mezőgazdaságban ledöntötte a kötelező tervutasításos rendszer pilléreit (a kötelező beszolgáltatás és kötelező vetéstervek rendszerét). Ezzel, a szocialista gazdaságok történetében először, a tervgazdaság intézményében a piac is szerepet kapott. A mezőgazdaság tervezése ugyanis ez időtől kezdve csupán a piac bekapcsolásával történhetett. Az állam, mely ez időtől a piacon vásárolta meg a mezőgazdasági termékeket, a termelésre többé nem elsősorban kötelező előírásokkal, hanem közvetett, gazdasági szabályozórendszerrel gyakorolt hatást. Legfőbb eszköze az árak és az adózás szabályozása volt. (Hozzá kell tenni, hogy e rendszer kiépülése maga is fokozatos volt, hiszen a kötelező beszolgáltatás eltörlése ellenére eleinte, leginkább burkolt formákban, még újra és újra megjelentek a hagyományos megoldások a tanácsok informális, direkt beavatkozása formájában.) Mégis, ellentmondásoktól korántsem mentesen és egyetlen szektorra korlátozódva, kibontakozóban volt a szabályozókkal történő, a piaci működést felhasználó tervezés. A felhalmozódó tapasztalatok azonban általános érvénnyel is bebizonyították az indirekt eszközöket felhasználó, szabályozókkal működő tervezés lehetőségét, eredményességét.

Történelmi távlatból vizsgálva e tényeket azonban az is nyilvánvaló, hogy az utasításos tervezés 1957-ben bevezetett, önmagukban szerény és majdnem hatástalan, részleges korrekciói is fontos következményekkel jártak. A legfőbb lépések: a központi utasítások számának, esetenként – mint például a könnyűiparban, ahol mindössze öt kötelező tervutasítás maradt – radikális csökkentése, a nyereségrészesedési rendszer vagy az eszközkötési járulék bevezetése, valamint a néhány legnagyobb gépgyárnak kísérleti formában nyújtott közvetlen exportjog, a működés egész mechanizmusá-

nak változatlansága következtében, nem járhattak valóságos eredményekkel. Mégis hozzájárultak fontos tilalomfák ledöntéséhez, annak széles körű felismeréséhez, hogy a „klasszikus” tervezési-irányítási típus nem elengedhetetlen attribútuma és kizárólagos formája a szocialista gazdasági rendszernek. Hozzásegítettek annak felismeréséhez is, hogy az irányítási rendszer egyes fogaskerekeinek kicserélése az *átfogó* átalakítás nélkül hatástalan marad.

Ezek az előzmények vezettek 1964-től az utasításos tervezési rendszer addigi tapasztalatainak beható elemzésére, és ennek alapján az új tervezési, irányítási mechanizmus koncepciójának kialakítására, amelyet a Központi Bizottság 1966 májusában fogadott el. Az ezt követően bevezetett új gazdasági mechanizmus igen jól ismert. E keretek között elegendő csupán arra utalni, hogy leglényegesebb vonása a kötelező tervutasítások megszüntetése volt. A kidolgozott ötéves, illetve éves tervek ezt követően már csak a kormány és nem a vállalatok számára voltak kötelezőek. Ez utóbbiak saját terveik és piaci érdekeltségük alapján tevékenykedtek, de a kormányzat ötéves terve és az önálló vállalati tevékenység között a sokrétű állami szabályozás rendszere összekötő kapcsot teremtett. A reform középpontjában az 1968 januárjában bevezetett árreform állott, amely megszüntette az addigi kötött árak, valamint a termelői és fogyasztói árak egymástól független mozgásának szisztémáját. Az új árrendszer a terv és piac kombinációjához igyekezett biztosítékot teremteni. Elsősorban azért, hogy a nyersanyagok, energiahordozók és alapvető élelmiszerek esetében fenntartotta a központi megállapított fix árak rendszerét. A fix árszférán keresztül az ármozgások befolyásolásának és szabályozásának bőséges lehetősége maradt fenn. Egyúttal a piaci hatások érvényesítését célozta, hogy a termelői árszférában az árak mintegy kétharmada szabadpiaci árrá változott.

Az új irányítási mechanizmus ugyancsak meghatározó elemének tekinthető, hogy lényegében megszűnt a beruházások addigi költségvetési finanszírozása a vállalati szférában, a forrásokat ez időtől a piacon elért nyereségből képzett vállalati felhalmozási alap biztosította. Elvileg a vállalati beruházási tevékenység a vállalat eredményességének függvényévé vált. Hozzá kell tenni, hogy e rendszer még korántsem működik következetesen. Ennek okai között az elmúlt évtizedben szerepet játszott a világgazdasági megrázkódtatások nyomán bekövetkezett egyensúlyzavar. A kényszerpályán mozgó kormányzati politika a szubvencionálás bonyolult rendszerével, a nyereségelvonással, a felhalmozási alapok adóztatásával végül is megakadályozza a reform elveinek érvényesítését.

Az is nyilvánvaló, hogy a szabályozórendszer gyakori változtatása, s a szabályozók normatív érvényének hiánya, a tömeges kivéte-

lek az elmúlt 15–20 év folyamán burkoltan fenntartották a tervezés központi rendszerének számos jól ismert elemét, a direkt állami beavatkozás intézkedéseit és hatását. Egyes periódusokban e kombinált rendszer belső ellentmondásai lehetőséget adtak és adnak a – hadd nevezzem így – „szabályozókkal működtetett utasításos tervezés” sajátos hibrid-típusának kialakulására.

Ismételten hangsúlyozni kell azonban, hogy a tervezés új magyarországi modellje – gazdasági, társadalmi és politikai, belső és nemzetközi hatásokra – fokozatosan és ellentmondásokkal terhelt úton bontakozik ki. Erre utal az intézményrendszer átalakításának fokozatossága is. 1968-ban az utasításos tervezés intézményrendszere még alig változott, s a kötelező tervutasítások megszüntetéséhez igazodó új intézményrendszer legfőbb vívmányait – bár bevezetésüket már 1968-ban vizsgálni kezdték és a hetvenes években realizálni tervezték – csak a nyolcvanas évek első felének reformlépései vezették be. Ilyennek tekinthető az ágazati-ipari minisztériumi rendszer megszüntetése, valamint a nagy termelő- és szolgáltatóvállalati monopóliumok széttördelése és a vállalati szerkezet egészségesebb decentralizációja, a közép- és kisebb üzemkategóriák nagyobb számának létrehozása, a vállalati vezetés rendjének átalakítása, s ebbe a sorozatba illeszkedik a bankrendszer legutóbb végrehajtott reformja is, mely a vállalatok közötti szabadabb eszközáramlás intézményes előfeltételeit hivatott erősíteni.

Bár a reform, lényegéből következően fokozatos, hazai, mintegy három évtizedes útja a szükségesnél is lassúbb, vontatottabb (1957, majd 1972 után *kétszer* is közel évtizednyi késedelmet szenvedett). Mindezek nyomán hosszabb ideig konzerválja a reformrendszer ellentmondásosságát, a régiből fennmaradt és újonnan bevezetett intézmények esetenkénti keveredését és egymás ellen ható működését, mint az elkerülhetetlen lenne. Nyilvánvaló, hogy az árrendszer továbbfejlesztésében a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján hozott újabb intézkedések, bár megindították a belföldi és világpiaci árak összekapcsolásának előkészítését, és ezt a valutaátváltási árfolyamok egységesítésének intézkedése alapozta meg, még egyáltalán nem vezettek valóban korszerű és a világpiaci hatásokat megfelelően közvetítő árrendszer kialakulásához. Hiányzik ehhez a célként már kitűzött konvertibilitás is, melynek megteremtését jelenleg az egyensúlyvesztés és a világgazdaság kedvezőtlen körülményei akadályozzák. A reformfolyamat továbbfejlesztéséről 1984 áprilisában fontos döntés született, de ennek megvalósítása az elmúlt időszakban még csak töredékes volt. Az árrendszer továbbfejlesztésének, az ösztönzés és érdekelttség jobb rendszerének, s ezen belül egy radikális bérreformnak a megvalósítása, gazdasági folyamataink erőteljesebb monetarizálása még előttünk áll.

Anélkül, hogy jelenünk sokat vitatott kérdéseit részletesebben taglalnám, ezen mozzanatok felvillantása is elegendő lehet ahhoz, hogy megvilágítsa a reformfolyamat három évtizedes útja ellenére a jelenben is fennálló befejezetlenségét. Mindezzel együtt és ezek ellenére a szabályozott piacra épített tervezési mechanizmus alapvonásai jelentős kezdeményezőerőt és alkotóképességet szabadítottak fel, és jobban szolgálják a gazdaságfejlesztés arányosságát, az egyoldalú mennyiségi növekedéssel szemben a minőségi, hatékonysági és versenyképességi követelményeket. Ma jól látjuk működésük ellentmondásos vonásait, az elvektől sok területen eltérő gyakorlat káros hatását, a még (és már nagyon) szükséges további reformlépések következő sorozatát. Érezzük a hosszú távú műszaki fejlesztésben való vállalati érdekeltség hiányát az állami szektorban, s azt, hogy nem érvényesülnek a valóságos világpiaci hatások az ár- és devizarendszer révén.

Mindezt figyelembe véve mégis elmondható, hogy az elmúlt három évtized tervezési, gazdasági gyakorlata a bevezetett és végrehajtott reform útjára indította a szocialista tervezés olyan típusát, amely sajátos kombinációt valósít meg a központi tervezés és a szabad piacgazdaság automatizmusai között. E rendszer sokszor hangoztatott filozófiája természetesen az előbbi két működési rendszer előnyös vonásainak kombinációjára és negatív hatásainak kiküszöbölésére törekedett. A valóságban ez nem mindig sikerült. (Sőt, nemegyszer éppen negatív elemeket kombináltunk, fenntartva például centralizált vállalati monopóliumokat, de bevezetve a piaci árképzés lehetőségét.)

Nyilvánvaló azonban, hogy a reform útja az állandó önkorrekció folyamata is, mely a működés gyakorlati tapasztalatai, jelentkező zavarai és azok kiküszöbölési törekvései révén juthat közelebb saját elveinek következetesebb megvalósításához. Nyilvánvaló, hogy ehhez – s ez témakörünkön túlmutat – a társadalmi-politikai és intézményrendszeri közeg megfelelő átalakulása teremthet csak kedvező feltételeket. Ez ugyanúgy érvényes volt már a reform bevezetése idején, mint amennyire elengedhetetlen kibontakoztatása, elveinek következetes érvényesítése érdekében.

Az új tervezési modell azonban már jelenlegi, kifejtetlen formájában is meggyőző alternatíva a tervezés korábbi, „klasszikus” módjához viszonyítva. Máris olyan történelmi tapasztalat, mely a gazdaság szocialista fejlesztésének nemzetközi eszköztárába került. (Hadd tegyem hozzá: elméletileg nagy lépéshátrányt okozott, hogy a reformfolyamat érdekében a politikának hosszabb ideig tagadnia kellett a reform esszenciális jellegét, az egészében sajátos-önálló modell kialakulási útját.)

A SZOCIALISTA TULAJDONVISZONYOK ÚJ VONÁSAI HAZAI GYAKORLATUNK FÉNYÉBEN

Három évtizedes történeti utunk – a gazdaságfejlesztés konkrét követelményeivel szembesülve, és azokra megfelelő gyakorlati megoldásokat keresve, a gazdaságstratégiai-tervezési-irányítási szféra mellett – a tulajdonviszonyok terén is új tapasztalatokat halmozott fel, és a „klasszikusnak” tekintett modellhez képest új megoldási utak kitaposásával elméleti érvényű következtetések levonására ad lehetőséget.

E keretek között most csupán két kérdéskört érintek: a mezőgazdasági szövetkezeti modell és a kis-magántevékenységek jelenségét.

Az új szocialista szövetkezeti modell kialakulása

A szocialista átalakítás kezdetben ebben a vonatkozásban is a történelmileg addig kialakult mintát követte. Különlegesen gyorsan, adminisztratív eszközökkel, az önálló parasztgazdaság létfeltételeinek lehetetlenítésével, az árrendszer és a kötelező beszolgáltatás nyomásával a parasztság törekvéseit és igényeit negligáló szövetkezeti modell kereteibe igyekeztek tömöríteni a szocialista mezőgazdaságot.

A megoldások készen kínálóztak: a klasszikusnak tekintett szovjet artyel típusú szövetkezet szigorú korlátozásaival az egyéni tevékenységet rendkívül szűk körre szorította, és a meglévő háztáji gazdaság révén csupán (illetve túlnyomó mértékben) a családi önellátást igyekezett biztosítani, de szigorú szabályokkal korlátozta a piaci tevékenységet. Az állam legerőteljesebb beavatkozásának intézményesítésével, a szövetkezetek gyakorlatilag teljes állami irányításával és a gépállomások útján érvényesített meghatározó befolyással a szövetkezet egyedül szocialistának tekintett modelljét alakították ki. A hazai szövetkezetesítés indításakor mi is ezt ültettük át.

A termelőszövetkezetek 1953, illetve 1956 utáni felbomlása és 1957 eleji konszolidálása, majd a kollektivizálás 1958 és 61 közötti végrehajtása egy gyökeresen új szövetkezeti modell fokozatos kialakításával ment végbe. Mindenekelőtt arra a vezéreszmére kell utalni, melyet az MSZMP agrárpolitikája – különösen az 1957 kora nyarán közzétett agrárpolitikai tézisekben megfogalmazva – kettős feladatként jelölt meg. E szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezése és a termelés állandó növelése összekapcsolódó és együtt megvalósítandó cél, vagyis a kollektivizálás nem mehet a termelés fejlesztésének rovására, nem vezethet a földek jelentékeny részének elhagyására és az állatállomány számottevő hányadának levá-

gására. Hozzá kell tenni, hogy akettős feladat mint formula korántsem volt új, hiszen úgyszólván nem létezett olyan szocialista ország, amelyben a kollektivizálás előtt és idején ezt a jelszót ne hangoztatták volna. Ami azonban az MSZMP gyakorlatában gyökeresen új volt: a politika komolyan vette e jelszó megvalósítását. Igaz ugyan, hogy ebben a folyamatban is történtek változások. 1957 tavaszán, nyarán másként értelmezték a szövetkezeti átszervezést és a kettős feladatot, mint 1958 decembere után. Az első alkalommal történelmileg hosszú periódusban elképzelt, esetleg több évtizedes távlatban végrehajtott és csupán a meglévő szövetkezetek fejlesztését, erősítését célul kitűző koncepció nyert megfogalmazást, amely azáltal szolgálta volna a kettős feladat megvalósítását, hogy az éppen meglévő szövetkezeti szektort segítette volna a legkorszerűbb gazdálkodás útjára, a magasabb technika és termelési szint elérésére, és ezzel – miközben a termelés növekedését mozdítja elő – a szövetkezeti szektor vonzerejét is növelve járult volna hozzá a szövetkezeti gazdálkodás meghonosodásához. Megragadva a szövetkezeti átalakítás politikai lehetőségét és az átalakulás gyors végrehajtásától sem visszariadva, 1958 végétől a kettős feladat már másként jelentkezett. Az ötvenes–hatvanas évek fordulójának átmeneti megtorpanását követően az erőfeszítéseket arra koncentráltuk, hogy a parasztság igényeit figyelembe vevő szövetkezeti típus kialakításával, a paraszti érdekelttség biztosításával olyan vonzó és az egyéni paraszti gazdálkodáshoz képest jelentős előnyöket biztosító, az érdekelttségben és életformában egyaránt előrelépést jelentő szövetkezet jöjjön létre Magyarországon, amely egyszerre teremti meg a korszerű és legmodernebb technikára alapozott iparszerű szervezési rendszereket befogadó mezőgazdasági nagyüzemet, és ennek keretében létrehozza az egyéni paraszti érdekelttség és tevékenység feltételeit.

A megoldások itt sem egyszerre születtek, az út ebben az esetben sem volt kanyaroktól mentes és töretlen, de a kollektivizálás befejezését követő negyedszázad folyamán végül mégis kialakult az a magyar mezőgazdasági termelőszövetkezeti modell, amely a szocialista gazdaságfejlesztés nemzetközi tapasztalataihoz érdemleges új hozzájárulásnak tekinthető.

Az első lépéseket nemegyszer a kényszer szülte, és átfogó, átgondolt, hosszú távú stratégia helyett csupán a legegésőbb napi gyakorlati feladatok, ha úgy tetszik, pragmatikus megoldását szolgálták. Bizonyos intézkedéseket a politika olykor átmeneti engedménynek tekintett, és arra gondolt (ezt ki is mondva), hogy a későbbiek során vissza lehet térni az elvileg helyesnek, szocialistának tekintett szövetkezeti megoldások útjára. Ezt leginkább a kollektivizálás idején és közvetlenül azt követően láthattuk, nem utolsósor-

ban olyan megoldások formájában, mint az állatállomány felének egyéni kézen, háztáji gazdaságban hagyása (a közös tartás feltételeinek hiányában) vagy a közös földek részesművelés formájában történő, családi gazdálkodásba adása (a közös gazdálkodás technikai-anyagi feltételeinek részleges hiányában). Talán ide sorolható az a megoldás is, amelyet elsősorban Bács-Kiskun megyében, de szórványosan az ország más, speciális mezőgazdasági kultúrákat képviselő területein is alkalmaztak, s amely a szakszövetkezetek formájában teremtett sajátos kombinációt a közös-közösségi nagyüzem és az egyéni parcella önálló (vagy félig-meddig önálló) gazdálkodása között.

Mindez talán nem is kis mértékben függött össze azzal a politikai indíttatású törekvéssel, hogy a szövetkezetek a falusi társadalom egészének közreműködésével és a birtokos parasztság legjobb gazdálkodási tapasztalatokat hordozó rétegeinek vezető közreműködésével jöjjenek létre és szilárduljanak meg. Ez nemcsak politikailag hozott gyökeres változást a korábbi időszakhoz viszonyítva, de abban a vonatkozásban is, hogy eleve sokkal erőteljesebben épített a falu erőforrásaira és társadalmára, sokkal kevésbé kívánta külső gyámkodással rákényszeríteni a megoldást az érdekeltekre és sokkal inkább integrálta az agrártársadalom legkülönbözőbb rétegeit. Valahol itt kereshetjük és találhatjuk meg az önigazgatásos szövetkezet kifejlődésének alapjait, hiszen a szövetkezetek alakulásának ezen újabb, ötvenes évek végi hullámától vált jellemzővé, hogy a falu társadalma maga kereste és választotta ki vezetőit a tekintélyes gazdák sorából, s vált e politika révén lehetővé a volt gazdag parasztok befogadása, sőt később esetleg vezető posztra állítása is a szövetkezetekben.

Ezzel a magyar szövetkezeti üzem egyik döntő sajátosságához jutottunk: az önigazgatás kérdéséhez. A magyar gazdaság egészében ugyanis éppen a mezőgazdasági szövetkezetek jelentették az első önigazgatásos szektort, a demokratikus üzemi formák kialakítását, amely a valóságos tulajdonosi tudat megalapozását segítette elő.

A szövetkezeti modell számos további fő vonását emelhetjük ki. E kérdés elmúlt negyedszázadunk fejlődési folyamataiban olyan számottevő szerepet játszott, hogy részletesebb bemutatása szükségtelen. Utalásszerűen szeretném tehát összegezni a legfontosabbakat. Ezek között is első helyen a szövetkezeten kívüli közeg jelentőségét, amely a szövetkezetek létfeltételeit, korszerű nagyüzemmé válásuk körülményeit biztosította. A kötelező beszolgáltatás 1956. novemberi eltörlése és a felvásárlási árak 1957-től megindult – bár korántsem egyenes vonalú – emelkedése, ha az agrárróló összezárulását nem is biztosította, fokozatosan javította az agrár-

termelés feltételeit. Ez különösen az 1960-as évek közepétől, a gazdasági reform árpolitikai intézkedéseinek bevezetésétől nyert újabb lendületet. A kormányzat megváltoztatott beruházási preferenciája, majd a gazdaság működési mechanizmusából következő beruházási feltételek a hatvanas évektől a beruházások viszonylag nagyobb hányadának, egyes periódusokban 20 százalék körüli arányának mezőgazdasági beruházását segítették elő. Ilyen feltételek között ment végbe a szövetkezetek valódi nagyüzemmé fejlesztése, az iparszerű termelési rendszerek meghonosítása, amely valóságos új agrárforradalom kibontakozását segítette elő. E keretek között lehetetlen olyan tényezők bemutatása, mint a bérezési rendszer, a szervezési formák, a komplex, ipari és szolgáltatási tevékenységgel kiegészített gazdálkodás, mely az előbb említett folyamatot nagyban elősegítette.

Ezek sorából mégis külön hangsúlyt és elméleti szempontból is kiemelést érdemel a mezőgazdasági és ipari tevékenységek megvalósított kombinációja.

Bár az ipari melléküzemágak útja maga is ellentmondásos, visszafordulásokkal megszakított volt, mégis egészében olyan mezőgazdasági üzemek kialakulását eredményezte, amelyben a klasszikus szántóföldi termelés és állattenyésztés a mezőgazdasági termények feldolgozásával, sőt a legkülönbözőbb – a szabad munkaerő foglalkoztatását, vagy akár csak a téli, kora tavaszi hónapokban történő lekötését biztosító – feldolgozóipari, szolgáltatási és építőipari tevékenységgel társul. E melléküzemágak legújabbban a legkorszerűbb technikai igényeket támasztó új iparágak meghonosításában is szerepet játszanak. A melléküzemi tevékenység abból a szempontból is meghatározó jelentőségűvé vált, hogy a rosszabb feltételek között gazdálkodó szövetkezetek gazdaságosságát teremtette meg, hiszen a termelést a feldolgozás magasabb fokáig vezeti el egyetlen üzemben. Napjainkban nem egy olyan termelőszövetkezetet ismerünk, melyben a termelési érték nagyobb hányadát, esetenként zömét már éppen a melléküzemi tevékenységek hozzák, egyben garantálva az alapvető agrártevékenység fenntartását is.

A magyar szövetkezeti modell legismertebb vonása az árutermelő háztáji gazdaság beépítése a nagyüzemi gazdálkodással való szoros kooperáció keretei közé. A korábbi korlátozások felszámolása elhárította az akadályt a háztáji gazdaság árutermelő tevékenységének kibontakoztatása útjából. A kicsiny, a szántóterület mintegy egytizedét elfoglaló háztáji területeken így bontakozhatott ki a nagyüzem bázisára épülő, annak takarmány-, géppark- és egyéb szolgáltatásait felhasználó, rendkívül nagy pótlólagos munkaráfordítást felszívó, intenzív háztáji gazdálkodás, amely napjainkban a magas színvonalú mezőgazdasági termelés mintegy egyharmadát

adja. A háztájinak, az árutermelésben való közvetlen szerepén túl, természetesen kiemelkedő jelentőséget kölcsönöz az egyéni érdekelttség és kezdeményezés általános fenntartásában játszott szerepe. A háztáji gazdaság úgy is kombinációja a szövetkezeti nagyüzemnek, hogy korlátlan lehetőséget ad az egyéni tevékenység és pótlólagos munkaráfordítás kiegészítő formáinak érvényesítésére, a nagyüzemtől nem elszakadó, hanem azt természetesen kiegészítő módon. Ilyen értelemben tehát a kicsiny háztáji üzem a nagyobb szövetkezeti közös gazdálkodásnak is éltető és lendületet adó forrása.

A magyar szövetkezeti modell tehát nyilvánvalóan fontos történelmi tapasztalatot hordoz, mivel megnyugtató megoldást nyújt a közösségi nagyüzemi tevékenység és az egyéni érdekelttség sokoldalú, sokirányú összekapcsolódása, a hosszú távú műszaki fejlesztési érdekelttség biztosítása tekintetében. Jól ismert, hogy ezt a kapcsolódást és hosszú távú érdekeltséget a szocialista közösségi tulajdonformák korántsem tudták automatikusan megoldani, és hogy e megoldás hiánya egyben a tulajdonosi tudat hiányával és az érdekelttség kioltásával vagy korlátozásával jár együtt napjainkig is az állami szektor legtöbb területén. Nem véletlen tehát, hogy a szövetkezeti üzem tapasztalatai termékenyítően hatottak az állami szektor érdekelttségi rendszerének nagyüzemet és magántevékenységet kombináló útkeresések legutóbbi évekre jellemző törekvéseire is.

A magántevékenység és a kistulajdon szerepének értelmezése

Kezdetben úgy tűnt, hogy a marxizmus klasszikusai a mi körülményeink között is nyilvánvaló választ adnak arra a kérdésre, hogy milyen tulajdonviszonyokat kell kialakítani a szocialista átalakítás hazai menetében. Marx és Engels már a *Kommunista Kiáltványban* egyértelműen leszögezte, hogy a tőkés viszonyok közepette, különösen az angol ipari forradalom nyomán a korábbi egyéni kistermelési formák rohamos társadalmasodása játszódik le. Ezzel szemben anakronisztikus az egyéni kisajátítás fennmaradása. A szocializmus feloldja ezt az ellentmondást, mivel a kisajátítók kisajátításával, a termelőerők társadalmi tulajdonba vételével a kisajátítást is társadalmivá teszi. Miután a kapitalizmus általános tendenciájának tekintették a koncentráció egyre nagyobb és nagyobb termelési szervezeteket létrehozó, állandóan előrehaladó folyamatát, amely a kistermelőket is felemészti, a meglévő paraszti kisárutermelő szektorban a kollektivizálás révén látszott lehetségesnek a termelési folyamatok és tulajdonviszonyok harmóniájának megteremtése. Államosítás és kollektivizálás. A szocialista tulajdonviszonyok kialakításának ez a két kulcskérdése. Hazai gyakorlatunkban a negyvenes-ötvenes évek fordulóján mindezt egy csapásra, 3–4 év alatt ki-

vánták megoldani. Az 1949. decemberi államosítás már a kisüzemek, sőt nem egy területen a családi vállalkozások szféráját is érintette; a kisárutermelő parasztságot pedig még az első ötéves terv befejezése előtt szövetkezetekbe kívánták erőszakolni. A kis-magántulajdont korlátozó rendszabályok 1951–52-re eljelentéktelennítették a magánkisipart és magán-kiskereskedelmet, a magánháztulajdont vagy magán-áruszállítást. A kis-magántevékenységek, amely néhány évvel előbb még a mezőgazdasági termelés és a szolgáltatások majdnem egészét és az ipari termelés egynegyedét, vagyis a nemzeti jövedelemnek mintegy kétharmadát állította elő, ez a politika nem szánt nagyobb teret, mint amit a foglalkoztatottak 3–4 százaléka jelentéktelen kiegészítő jelleggel végezhet.

Az természetesen nagyon hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az ötvenes évek első felének túlfeszített, valóságtól elrugaszkodó politikája a tulajdonviszonyok terén is irreális volt, és károkat okozott. A kistulajdon és magántevékenység felszámolása ugyanis a fejlettség olyan szintjén következett be, amikor a felszámolt magántevékenység helyére nem tudtak benyomulni az állami vagy szövetkezeti nagyszervezetek, s az eltűnt termelési vagy szolgáltatási tevékenységek után betöltetlen vákuum maradt. Ez a hiány azután úgyszólván napjainkig végigkísért. Vajon miért történt így? Erre részben választ találhatunk az elmaradott, közepesen fejlett közegben: a termelés nagyüzemi társadalmasodásának megfelelő közösségi (állami, szövetkezeti) tulajdon általános megvalósítása ugyanis az elmaradott viszonyok között a marxi tézisek mechanikus vulgarizálását jelentette. A marxi előfeltételezés ugyanis a *kifejlett* szocializmusra, a *magasan fejlett* gazdaságra, a végletesen előrehaladt – a kistulajdont beolvasztó, eltüntető s egyre nagyobb vállalati egységeket teremtő – koncentrációs folyamat feltételezésére épült. Nyilvánvalóan nemcsak a gyakorlat szempontjából, de elméletileg is elszigeteltnek-hibásnak tekinthető tehát, ha viszonylag alacsony fejlettség, erős, sőt túlnyomó kis-magántevékenység, alacsony fokú koncentráltság közegében is azonnal érvényesnek ítéljük egy magasabb fejlettségi szint tulajdonviszonyait. A közösségi szektor kifejlődése nyilvánvalóan a szocialista átalakulás első percétől kezdődően meghatározó jellegű az energiatermelés, a nagyipar és a szállítás, majd a mezőgazdasági termelés kulcspozícióit illetően. Egyeduralkodóvá válása azonban a szocialista átalakulás átmeneti időszakának úgyszólván egészét kitöltheti, lépésről lépésre nyomulva előre a termelőerők fejlődése és fokozódó koncentrációja objektív bázisán. S mivel a szocializmusba való átmenet a korai utópisztikus értelmezésekkel ellentétben nem 20–30 év történelmi ugrásaként valósulhat meg, hanem – az elmaradottság viszonyai közepette győztes forradalom után – a termelőerők és társadalmi

viszonyok évszázados fejlődéstávlátában válhat csak realitássá, a magánszektor, illetve magántevékenység szerepe az átalakulás hosszú időszakában is jelentős maradhat a különböző kiegészítő szektorokban, leginkább a szolgáltatások terén, egyfajta plurális szerkezetet kölcsönözve a gazdaságnak.

Hozzá kell azonban tenni, hogy nem csupán az elmaradottabb talajról történt indulás és az átmenet hosszabb folyamatai tették indokolttá e kérdés újragondolását. Hogy a felszámolt kis-magántevékenység helyén vákuum maradt, annak még egy, s talán még fontosabb oka is volt. A modern gazdaságfejlődés ugyanis a 19. század közepi vagy akár 20. század eleji előrejelzésektől eltérően nagy meglepetéssel szolgált: miközben ugyanis az előre jelzett koncentrációs folyamat valóban rendkívüli lendülettel bontakozott ki, és teremtett nemzetgazdaságnyi multinacionális óriásvállalatokat, miközben az ipari és mezőgazdasági termelés legfőbb szektoraiban egyre kevesebb lélekszámmal dolgozó, egyre nagyobb vállalatok jöttek létre, vagyis a termelés társadalmasodása az angol ipari forradalom korszakához képest mérföldes lépetekkel haladt tovább, egyúttal egy váratlan ellentétes tendencia is kibontakozott. A koncentrációs folyamat ugyanis korántsem fogta át a gazdasági szféra egészét, sőt jelentős területeken, elsősorban a szolgáltatások meghökkentően előrenyomuló, tért hódító ágazatában újratermelődött a kis-magántevékenység szerepe. Ez annál is fontosabbá vált, mivel a vezető termelő ágazatok koncentrálttsága és technikai fejlettsége egyre kevesebb munkaerő alkalmazását követeli, olyannyira, hogy a legfejlettebb gazdaságú országokban az ipari és mezőgazdasági termelés már együttesen is a foglalkoztatottak egynegyedét-egyharmadát szívja csupán fel, és még ez az arány is rohamosan tovább csökken. A foglalkoztatottak kétharmada, háromnegyede viszont a szolgáltatási szektorokba áramlott, és bár ebben az ágazatban is vannak mamutvállalatok, üzletláncok stb., itt mégis újratermelődött és tartósan fennmaradt a kis-magántevékenység. A szolgáltatási szféra széles területei technológiai követelményeinek megfelelően nem is kívánnak, sőt nem is tudnak igazán fenntartani nagyobb üzemi egységeket. Létük nem vezetett és nem vezet tehát koncentrációs folyamatra. (Illetve az egyik-másik tevékenységben lejátszódó koncentráció, s a kialakuló nagyobb üzemi egységek más, új kiegészítő területeken újratermelik az igényt a kis-magántevékenység iránt.) A „koncentráció körforgása” tehát a modern 20. századi gazdaságban szilárd szektorként rögzítette a kis-magántevékenységet. S ezen a ponton ismét emlékeztetni szeretnék rá: a közösségi tulajdon általánossá tételének marxi-engelsi gondolata azon a felismerésen nyugodott, hogy a tőkés fejlettség legmagasabb fokán, a koncentráció előrehaladása nyomán a termelés

űgyszólván *teljes* nagyüzemi társadalmasodása következik be, és ennek a tulajdonviszonyokat illetően a közösségi tulajdon felel meg. A kis-magántevékenységek kisajátítása természetesen soha nem merült fel gondolatrendszerünkben. A mezőgazdaság kollektívizálásának engelsi gondolata is azon a tételen alapult, hogy a koncentráció folyamata és a kisüzem eltűnése a mezőgazdasági termelés nagy távlatú fejlődéstendenciája, s ezért a kisparaszti gazdaság konzerválása lehetetlen. A kis-magántevékenység tartós fennmaradása a szolgáltatási szférában a kis-magántulajdon és kiegészítő magántevékenység szerepének és helyének hosszú távú újraértékelését indokolja. Úgy is fogalmazhatnám, hogy a tulajdonviszonyok szocialista fejlődési útján nem taktikai kérdésnek, hanem hosszú távú stratégiai ügynek kell tekinteni a kiegészítő magántevékenység szerepét.

Ennek fényében érdemes újragondolni három évtizedes utunkat. Az ötvenes évek elejének irreális és károkat okozó felszámolási politikáját követően éppen e történelmi tapasztalatok birtokában az utóbbi három évtizedben nyilvánvalóan ésszerűbben és realisabban jártunk el. Nem utolsósorban gyökeresen megváltozott a személyi tulajdonnal kapcsolatos politika. Az érdekeltség biztosítása és a lakosság igényeinek figyelembevétele jegyében a családi házak és hétvégi telkek, a nyaralók és a gépkocsik tulajdonának elfogadása az életszínvonal-politika szerves részévé vált. A tulajdonviszonyok fejlesztési iránya tekintetében azonban a célok és elvek nagyjából mégis változatlanok maradtak, s legfeljebb a gazdaságban és társadalomban időszakonként jelentkező feszültségek és igények nyomán került sor rugalmasabb gyakorlati lépésekre. Az 1953-ban, 57-ben vagy 68-ban hozott intézkedések kétségkívül lehetővé tették, sőt felkarolták és ösztönözték a magántevékenységet, hogy a súlyos, elsősorban szolgáltatási-ellátási hiányok kiküszöbölésében, a jobb áruellátásban és szolgáltatásban előreléphessünk. Mindez azonban nem feleltetheti el, hogy az ilyen jellegű lépések a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos elképzelésekhez képest mindig engedménynek minősültek, és éppen ezért időről időre megjelentek a nem is eredménytelen törekvések az engedmények visszavonására. Az „engedni-szorítani” felemássága végigkísérte történelmi utunkat. S ez egyaránt vezetett a kis-magántevékenységek időszakonkénti gyors burjánzásának, majd e tevékenységek ugyanolyan gyors „megrendszerbeillesztésének”, korlátozásának változásaihoz. Az 1953, illetve 1956 utáni engedményeket követően 1960 és 1966 között az önmagában is rendkívül szerény magánkisipar önállóinak száma egyhatoddal csökkent, s szerepük az ipari szolgáltatások több mint 70 százalékáról kevesebb mint felére szorult vissza. Ez a szemlélet alapján a gazdasági reform 1968-as fordulóján

sem változott. A lakosság ellátása érdekében szükséges „kiegészítő, hézagpótló” szerepét hangsúlyozva, s kiemelve, hogy ahol „nem nélkülözhető, még nagyon hosszú ideig lehetővé kell tenni” működését, hosszú távra szólóan változatlanul úgy minősítették, hogy „a szocialista termelőerők térhódítása és a szocialista tudat erősödése következtében a magánkisipar társadalmi és gazdasági súlya lassan, fokozatosan csökken”.

A tulajdonviszonyok fejlesztése az 1960–70-es években is olyan követelményként jelent meg, hogy a koncentrációs, centralizációs folyamat továbbfejlesztésével mind az ipar állami, mind a mezőgazdaság szövetkezeti szektorában nagyobb és nagyobb üzemegységeket kell létrehozni. A hetvenes évek közepének emlékezetes tulajdonviszony-vitája során olyan ideologikus érveléssel is találkozhattunk, hogy „Az állami nagyüzemek fejlesztése nem csupán gazdasági kérdés... ezzel a szocializmust építő társadalom osztálybázisának erősítését is jól szolgáljuk.” Mi több, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlesztésének útját is „a munka társadalmasításának fokozásában”, „fokozatosan magasabb formákba” vezetésében határozták meg. Ez az érvelés a szocialista tulajdonviszonyok hierarchiáját feltételezte, az állami tulajdont, össznépi jellege következtében, „a szocialista tulajdon fejlettebb formájának... a társadalmasítás magasabb fokának” minősítette. A szövetkezeti tulajdonnak az állami tulajdon szintjéhez való közelítésének stratégiai célja azután a leggyakorlatibb rendszabályokban, állandó szövetkezeti összevonásokban, a háztáji gazdaság és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari melléküzemi tevékenységének korlátozásában öltött testet.

Jelen évtizedünkben azonban újra fordulat következett be. A kisvállalkozási formák, a kiegészítő magántevékenységek, a háztáji, a gmk, a magántaxi, a magánépítkezés, a butikok világa (de bizonyos értelemben a nagyvállalati monopóliumok széttörődésével az állami szektor közép- és kisüzemi kategóriáinak erősítése, a bank- és biztosítási rendszer most bekövetkezett decentralizálása) mind erre utalnak.

De vajon hogyan értelmezendő mindez? A hetvenes–nyolcvanas évek gazdasági megrázkódtatásai, egyensúlyzavarai, a korábbi fejlődési pálya megtörése, a beruházási lehetőségek meredek csökkenése, egyszerűen kényszerhelyzetek szülte engedményről van ismét szó? Ha így lenne, akkor ebből természetszerű az a következtetés, hogy mindennek megjön majd a böjtje, az engedmény után az újabb megszorítás. (Hogy a több évtizedes tapasztalatok nyomán kialakult reflexek valóban így működnek, arra jól utal, hogy maguk az érdekeltek, a vállalkozásba kezdők, a magántevékenységet folytatók is leginkább átmenetinek tekintik pillanatnyi lehetőségei-

ket, ami egyaránt jut kifejezésre abban, hogy többségükben ragaszkodnak valamiféle szerény, de stabil állami álláshoz, vagy befektetéseiket már egy-két év alatt nyereséggel megtetézve szeretnék visszazakapni.)

Csak hogy a nyolcvanas években megindult folyamatok más értelmet is nyerhetnek. Ha megkíséréljük ugyanis a gyakorlat által támasztott követelményekre adott praktikus válaszok és azok gazdasági-társadalmi eredményessége elméleti érvényű elemzését, akkor a sokféle és néha esetlegesnek tűnő megoldásból reformfolyamatunk érdekes, értékes elvi tapasztalata vonható le. Ami végbement és végbemegy ugyanis az egyéni és kiegészítő magántevékenységek kibontakoztatása terén, az történelmileg valami új, sőt megkockáztatom: modellértékű megoldás irányába mutat. Ami igazán fontossá és kiterjedtté vált, az ugyanis nem az önmagában vett magánszektor (ez ma is csak a nemzeti jövedelem 6 százalékát állítja elő), hanem a közösségi szektorban végzett munka és a magántevékenység sajátos kombinációja. Ennek első sikeres tapasztalatait kétségkívül a kollektivizálás után kialakított új típusú szövetkezeti modellben kísérleteztük ki. A szövetkezeti közös gazdálkodást – mint már utaltam rá – a legkülönbözőbb formákban kombináltuk az egyéni magántevékenységgel. Mindezek nyomán végül is olyan korszerű, gépesített közösségi nagyüzemi gazdaságok jöttek létre a modern ipari üzemszervezés vívmányainak alkalmazásával, melyek nagyon jól összeegyeztethetők voltak a takarmánybázis, géppark stb. szempontjából a nagyüzemre épített, de mégis az egyéni-családi gazdálkodásra alapozott kiegészítő háztáji tevékenységgel.

E történelmi tapasztalat birtokában a nyolcvanas évek elejétől a közösségi tulajdon és az egyéni tevékenység kombinációjának számos új formáját vezettük be az állami szektorban, az iparban és különösen a szolgáltatások területén is. Nyilvánvalóan ilyennek lehet tekinteni az állami tulajdonban lévő kisméretű üzletek és kisebb vendéglátóipari egységek bérbeadását és családi vállalkozás jellegű vezetését, de ide sorolható az állami szektorban vállalt munka mellett végzett kiegészítő tevékenység legalizálása a javító és szolgáltató területek széles körében (a szerelőmunkáktól a taxizásig terjedően). Ezen kombináció kétségkívül legvitatottabb mozzanata a vállalati gazdasági munkaközösségek létrehozása volt, amelyek a nagyipari munkásság 10 százalékát foglalják magukban.

Így állott elő az a sajátos helyzet, hogy bár az önálló kis-magántulajdon szerepe az említett módon nagyon szerény, a kiegészítő magántevékenységek, főleg közösségi vállalkozással kombinált formákban, a termékek előállításában és a szolgáltatásokban rendkívül jelentőssé váltak: a mezőgazdasági termelés mintegy egyharmadát, a szolgáltatások több mint felét, az építőipari tevékenység

mintegy 80 százalékát, egészében a nemzeti jövedelemnek kerekén egyharmadát állítva elő, majdnem megkétszerezik a lakosság átlag-jövedelmét. A mai magyar valóságra tehát nem a 6 százalékos magánszektor, hanem a különböző kiegészítő kombinációkban megvalósuló magántevékenység jelentős szerepe, a nemzeti jövedelem egyharmadát megteremtő képessége az igazán jellemző.

Ha e kiegészítő magántevékenységek egyik-másik formáját és egyes megoldások módját joggal lehet is vitatni, mégis úgy tűnik, hogy a közösségi nagyüzem és az egyéni tevékenység kombinációja egészében és általában alkalmas arra, hogy hatalmas alkotó erőket mozgósítson, és átütő innovációs és vállalkozó tehetséget szabadítson fel. Mindez az egész lakosságot és az egész népgazdaságot gazdagítja. Szerepét talán legjobban azzal érzékeltethetjük, ha belegondolunk, mi történne, ha egyik évről a másikra e tevékenységek megszűnnének. A mezőgazdasági termelés ennek nyomán azonnal egyharmaddal csökkenne, vagyis az egész exportfelesleg eltűnne (illetve a nélkülözhetetlen kivitel esetén ismét élelmiszerhiány lépne fel). A szolgáltatások felének megszűnése a családok létfeltételeit nehezítené oly mértékben, hogy évtizedekkel esnénk vissza, s az építkezési tevékenység úgyszólván leállna. Nem is beszélve arról, hogy jövedelemszintünk zuhanásszerűen csökkenne.

Ma, úgy tűnik, senkinek sem jut eszébe, hogy ilyen megszorításokat javasoljon. De vajon holnap sem? Jócskán ütközünk ugyanis mindennap a magántevékenységek elburjánzásából fakadó irritáló, zavaró jelenségekbe s az ezek nyomán fellépő társadalmi feszültségekbe. Miért nem állítjuk helyre a főmunkaidőben végzett munka becsületét, s a vállalati gmk-kat feleslegessé tevő bérezés-hatékonyságát? Miért lehet bármilyen magántevékenységgel – a valóságos munkával korántsem arányosan – összehasonlíthatatlanul többet keresni, mint az állami szektorban? Miért szóródnak a jövedelmek társadalmilag nehezen tolerálható és ellenőrizhető mértékben?

Mindezek jogos, valóságos torzulásokra utaló kérdések. Csak-hogy nagyon könnyű ezekből rossz következtetésre jutva a korlátozás, az újabb „szorítás”, a „rendcsinálás” átmenetileg nem is népszerűtlen megoldásaihoz folyamodni. Különösen, ha – elméletileg tisztázatlanul, a régi, vulgarizált módon – a szocialista tulajdonviszonyokkal összeegyeztethetetlennek, legfeljebb kényszerűségből, átmenetileg szabadjára engedettnek ítéljük a kiegészítő kis-magántevékenységet.

Ha viszont mindezt hosszú történelmi távlatban, stratégiai érvénnyel, tartósan szükségesnek ítéljük, akkor a korlátozás-szorítás helyett meg kell tanulnunk kezelve-szabályozva együtt élni e jelenséggel. A megfelelő (tisztességes és korrekt, de progresszív) adózás,

a maszek-monopolhelyzet kialakulását megakadályozó szélesebb versenyeztetés (tehát éppen nem a létszám korlátozása, hanem szabadabb kezelése) s a megfelelő bérezéssel valóban vonzóvá (és hatékonnyá) tett nagyvállalati munka versenye olyan megfelelő feltételeket képes kialakítani, amelyek a társadalmi feszültségeket keltő, irritáló jelenségek kiküszöbölését és a kiegészítő magántevékenységek nélkülözhetetlen hasznát egyaránt biztosíthatják.

Reformfolyamatunk gyakorlati vívmányai tehát nagyon is egybevágnak a szocialista tulajdonviszonyoknak az átmenet hosszú korszakában érvényes szerkezeti sajátosságaival. Köztulajdon és magántevékenység összeegyeztethető, az egyéni kiegészítő tevékenység és kistulajdon életképes és fontos funkciókat betöltő, a gazdaság egyfajta pluralitását biztosító intézmény a szocializmus felé vezető hosszú útszakaszon.

Három évtizedes gazdaságépítő gyakorlatunk tehát, a tulajdonviszonyok tekintetében is nemzetközileg figyelembe vehető új tapasztalatokkal szolgál, s lehetővé teszi a szocialista tulajdonviszonyok „klasszikus” hagyományoktól eltérő felfogását.

A gazdasági stratégiában és a tulajdonviszonyokban tehát egyaránt már modellérvényű (bár még egyáltalán nem következetes és elméletileg, ideológiailag sok elemében nem tisztázott és feldolgozott) átalakulások játszódtak le történelmünk legutóbbi három évtizedében és jelenében. E folyamatok elméleti értelmezése és az ideológiai következtetések levonása rendkívüli jelentőségű maguknak a folyamatoknak a továbbhaladása szempontjából.

Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években

I

Hasonlítsuk össze a két számsort. Az első 1949-re vonatkozik, a második a nyolcvanas évekre.

Az ágazatok részesedése a nemzeti jövedelem előállításában

	Ipar	Mezőgazdaság	Egyéb
1949	31,0	43,7	25,3
1980—83	48,5	14,4	37,1

Az aktív keresők megoszlása népgazdasági ágak szerint

	Mezőgazdaság	Ipar	Egyéb
1949	53,4	21,4	25,2
1984	18,6	40,1	41,3

Az aktív népesség megoszlása a fő foglalkozási csoportok szerint

	Munkás	Mezőgazdasági fizikai	Szellemi	Egyéb
1949	29,0	56,3	8,6	6,1
1980—83	55,0	14,5	30,5	—

A 7 éven felüli népesség megoszlása iskolai végzettség szerint

	Nem ír, nem olvas stb.	Ír, olvas, iskolai végzettség nélküli	8 ált. isk. vagy kevesebbet végzett	Középiskolát végzett, érettségizett	Egyetemet, főiskolát végzett
1949	4,7	0,7	86,7	6,4	1,5
1980	—	—	71	24	5

	Nemek szerint		Települések szerint	
	férfiak	nők	falu	város
1949	71,0	29,0	61,6	38,4
1983	56,6	43,4	44,0	56,0

Az idézett adatok általánosan ismertek, s valóban imponáló mértékű *társadalmi változásokat* jeleznek. Ha a változásokat így, az adatok tükrözte társadalmi méretekből elemezzük, joggal következtethetünk arra, hogy a magyar társadalomban az 1949 óta eltelt csaknem négy évtizedben, a szocialista társadalmat jellemző egyik lényeges folyamatként, a társadalom modernizációja is kibontakozott. Ezek az adatok a modernizáció folyamatában előrehaladott társadalom képét rajzolják fel, s ez annál is inkább így tűnik, mert a politikai jellegű változásokról, a politikai rendszer strukturális jellemzőiről, helyzetéről ebben a folyamatban nem szóltam, s most nem is feladatom szólani. Azok a társadalmi folyamatok tehát, amelyek az elmúlt négy évtized kezdeteinek helyzetéből, az akkori és a későbbi politikai döntések következményeiként kibontakoztak, sok szempontból szándékolt módon változtatták meg társadalmunk s gazdaságunk szerkezetét; általános összefüggésekben sok tekintetben a szocialista társadalomfejlődésként elgondolt eredményeket hozták létre. Akkor is így van ez, ha az elmúlt négy évtized folyamán többször is módosult a politika és a gazdaságpolitika, ha – természetesen – s a változó politikai erőviszonyoknak megfelelően – többször korrigálni is kellett, igaz, a szükséges mértéket nem mindig elérve, a korábbi döntésekből adódó gazdaság- és társadalompolitikát, éspedig nemritkán éppen e döntések diszfunkcionális következményei miatt.

Ha azonban a fent jelzett adatokat kissé felbontjuk, olyan problémákhoz jutunk, amelyek nem kérdőjelezik meg ugyan ezt az általános képet, de jó néhány elemében átalakítják. Ezek a problémák szintén általánosan ismertek, összefoglalásuk azonban – a további következtetések érdekében – mégis szükséges.

Az imént adatszerűen is bemutatott változások sorrendjét követve a következő jelenségekre gondolok.

– Az *iparnak* a nemzeti jövedelem termelésében jelentősen növekedő részesedési arányával együtt járt, hogy az iparosítás, amely lényegében importpótló jellegűként indult és évtizedekig így is fejlődött, éspedig nem adottságainknak megfelelően, végül is olyan ipari szerkezetben öltött testet, amely gyakorlatilag már a születésekor

korszerűtlen volt. E szerkezetnek és technológiai szintjének megváltoztatása, a világgazdaságba való beintegrálódás feltételeihez való adaptálása már jó néhány éve szinte alig megoldható problémát jelent. Az ipar technikai szintje rendkívül vegyes, egészében elmaradott, szervezeti rendszere – bizonyos kivételekkel – korszerűtlen, túlbürokratizált, s jóllehet az utóbbi években egyes összetevőiben rugalmasabbá kezd válni, a változó követelményekhez nehezen alkalmazkodik. Az adaptációs készséget is elősegítő kisvállalkozások és másfajta kezdeményezések, a végül is megjelent, bár ambivalens jogszabályi lehetőségek ellenére nehezen bontakoznak ki, a ciklikusan jelentkező, hullámszerű visszafogás folytán pedig – és ez különösen károsan mutatkozott meg a termelőszövetkezetek melléküzemágai esetében – elbizonytalanodtak.

– A *mezőgazdaság* a nagyüzem és kisüzem jó kombinációjával sok tekintetben világszínvonalú eredményeket ért el, de technológiai fejlődése lassú, napjainkban a beruházási lehetőségek rendkívüli korlátozottsága miatt megállni tűnik, az élőmunka aránya nagy és a technológiai megtorpanás ezt még tovább növelheti. Ezen túl, mindkét elemében (a nagyüzemiben és a kisüzemiben) megjelentek – ismét szinte ciklikusan – a visszafogási törekvések, tükrözve egy a munkásmozgalomban és a szocialista fejlődésben egyaránt kísértő „gyanakvás” időnkénti felerősödését is a parasztsággal, lebecsülést a mezőgazdasággal és ellenséges attitűdöt a kisüzemekkel szemben. Az agrárrolló nagyfokú nyitottsága folytán a mezőgazdaság drágán termel, s a világpiaci feltételek rosszabbodásával (nemkülönbben az élelmiszeripar fejlesztésének nem kielégítő üteme és szintje következményeként) a mezőgazdaság egyre nehezebben adaptálódhat a világpiac feltételeihez.

– A *harmadik szektor* – s ez már az ismertetett adatokból is következik – egészében véve nem felel meg a többi adat által jelzett szintnek. Nem felel meg ennek az ország infrastrukturális ellátottsága sem, kezdve az úthálózattól és végezve a telefonhálózattal vagy a lakáshellyel. Ez a tény pedig a társadalom egészében jelentősen visszafogja a fejlődési folyamatokat.

– A *munkásosztály* összetételében a szakmai képzettség fejlődése („globálisan”) kedvező, hiszen a szakképzett munkások aránya kb. 44 százalék. A szakképzettség azonban túlspecializált, nehezen konvertálható, s a segédmunkások nagy aránya tükrözi az ipar technikai szintjében mutatkozó ellentmondásokat. A munkásság egészében átalakult, jelentős része származásilag, lakhely szerint és a háztáji vagy kisegítő gazdaságban, azaz a kisüzemi termelésben való részvételével kötődik a mezőgazdasághoz, ebből is fakadóan kevésbé mozgékony. Egészében véve is heterogén összetételű, erőteljes belső rétegződése alakult ki, jelentős érdekdifferenciákkal.

- A *mezőgazdasági fizikai* dolgozók aránya nem csupán csökkent, hanem maga a végzett munka, legalábbis sok tekintetben, *jellegetben* is átalakult. Jóllehet a kisüzemi termelés, a falu viszonyai stb. hatására egyes vonásai még élnek, mégis a *tradicionális értelemben vett parasztság* egészében véve eltűnik. A mezőgazdaság mint *rétegeképző* sajátosság inkább a hozzá kapcsolódó érdekekkel hat, egyre kevésbé az üzemi szervezettségben vagy a munka jellegzetességeiben mutatkozó különbségekkel. A hagyományosabb értelmű mezőgazdasági munka inkább a háztáji és a kisegítő gazdaságot jellemzi, s minthogy ilyen tevékenységet a népesség több mint 41 százaléka folytat, úgy tűnik, a differenciáló tényező itt már nem a mezőgazdasági főfoglalkozás, hanem a falun, a mezőgazdasági környezetben való lakás, és ezzel a mezőgazdasági kisüzemi termelésben életvitelszerűen való részvétel lehetősége.

- A *szellemi dolgozók* arányában tapasztalt emelkedés első pillantásra tükrözi a modernizáció folyamatában mindenképpen felértékelődő szakszerűség növekedését. A valóságban azonban - összetevőit vizsgálva - az ország gazdasági szintjéhez képest egyrészt túlzott méretű, másrészt kedvezőtlen vonásokkal áthatott. A túlzott arány jelzi a gazdasági, az állami és nem állami politikai szervezetek gyakori párhuzamait, túlbürokratizáltságát, a tulajdonképpen hasznos társadalmi funkció nélküli intézményeket, az ezzel járó további problémákkal (túlhierarchizáltság, túlszabályozottság stb.) együtt. Ezzel a körülménnyel függ össze az is, hogy a szellemi dolgozók tömegének alacsony az iskolai végzettsége, hiányos a szakképzettsége, és csak 26 százalékuknak van egyetemi vagy főiskolai diplomája. Hogy ennek a rétegnek belső differenciáiról, az egyes értelmiségi foglalkozások egymáshoz viszonyítva egyenlőtlen helyzetéről és lehetőségeiről már ne is szóljak. A szellemi dolgozók, különösképpen az értelmiség társadalmi-politikai megbecsültsége még az így elfoglalt helyéhez képest is alacsony, egyes összetevőiben pedig, mint az abszolút alulfizetettsége, rossz kihasználtsága, utánpótlásának - éppen e körülménnyel is összefüggő - szűkülése, ma már felismerten a fejlődést nehezítő problémát jelent. Kevéssé feltártak azonban e probléma összefüggései. Mennyiben hat közre ebben a jelenségben pl. egy sajátos s Marxra hivatkozó, de Marx társadalomképét tulajdonképpen félreértő ideológiai elem, mennyiben a munkásmozgalom inerciái, s mennyiben egy olyan technikai struktúra és gazdasági viszonyrendszer, amely valójában talán még mindig nem tudja fogadni az alkotó szellemi munkát? Ez utóbbi összefüggései között feltehetően ott található az az intézményeinkben uralkodó hierarchikus függőségi rendszer, amely még nem ment egyes feudális elemektől, s amely egyaránt gátolja a tárgyi racionalitás érvényesülését és a szerves kooperáció kibontako-

zását. Ez egyúttal – legalábbis bizonyos fokig – a sikeres adaptációhoz Toynbee által oly fontosnak tartott „kreatív kisebbség” kreatív jellegét is csorbítja. A hierarchikus függőség azt az uralmi elemet erősíti, amely éppen a kreativitás csökkentését eredményezheti.

– A népesség egyes *iskolatípusok* szerinti végzettségének megszólása – különösen ami az alsó és középfokú oktatást illeti – első pillantásra kevesebb problematikus jelenséget mutat. Problémák jelentkeznek azonban, ha az adatokat az iskolarendszer társadalmi funkcióival vetjük össze. Csak egyet-kettőt említek: az iskolarendszer keveset tud tenni a hátrányos helyzetű tanulók társadalmi hátrányainak leküzdésében, ugyanakkor, midőn egészében véve – az oktatási színvonalat tekintve – mégis „lefelé” igazodik. Ez a körülmény, ha nem is egyedüli tényezőként, az összes iskolatípusban negatívan érinti a színvonalat. Sokáig túlspecializált oktatás alakult ki a közép- és a felső szinten, máig hatóan nehezítve a tudásnak társadalmilag szükséges konvertálhatóságát. Különösen a felsőoktatásban ma is túlságosan tagolt a struktúra, amellet az egyes diplomatípusok (esti, levelező, nappali) távolról sem nyújtanak azonos mértékű tudást stb.

– A *nők* gazdasági aktivitásának magas arányával – amelyben kétségtelenül kifejeződik a tradicionális kötelékek bomlása vagy átalakulása, az új társadalom által nyújtott lehetőségek kihasználása, jelentős pozitív következményekkel is – együtt járnak a családon belüli feszültségek, bizonyos társadalmi szerepzavarok stb. is. Ebből adódóan ez a magas arány nem jelentéktelen tényező a válsási számok emelkedésében, illetőleg a születések számának csökkenésében. Bizonyos fokig összefüggenek ezzel az öregkori ellátás problémái, sőt, egészében véve, a népesség minőségi romlása is. Egyes – főleg értelmiségi – munkaterületek elnöiesedése nemcsak e területek alacsony bérszintjének mutatója, hanem jelentős társadalmi problémákkal is jár.

– Az *urbanizáció* folyamatának előrehaladását mutató adatok is differenciált képet adnak a közelebbi vizsgálat során. Bár az egyes városok urbanizációs mutatói is különbözőek, a meggondolatlanul államosított, majd elhanyagolt lakóépületek, egyes kialakult építési formák, a városi ipartelepítés, közlekedés stb. következményei pedig esetenként ma már el nem hanyagolható egészségkárosodást és társadalmi nyugtalanságot is eredményeztek, mégis ez a „különbség” még nagyobb a falvakban. A korábbi településpolitika tévedései ugyanis nem csupán megzavarták a spontán urbanizációs folyamatot, hanem egyes falutípusokat katasztrofális helyzetbe hoztak. S hozzá éppen akkor, amidőn a városi környezeti ártalmak ugrás-szerű növekedésével a falunak mint lakóhelynek a társadalmi érté-

ke megnövekedett. E helyzet ésszerű kihasználásával, a település-fejlesztés más koncepciójával a lakáshelyzet éppen úgy kedvezőbben alakulhatott volna, mint az úthálózat, s ilyen módon is csökkenthető lett volna a városi környezet egészségkárosító hatása.

Csak a bevezetőben idézett és a fejlődést mutató adatok mögöttes területeiről kíséreltem meg néhány jelenséget felvázolni. Nem szóltam, s most is csak megemlítem azokat a problémákat, amelyek – mint a népesség fogyása és minőségének romlása, a megnövekedett halandóság, az öregkori gondozás és ellátás, a lakáshelyzet, a deviancia különböző formái stb. – valamennyiünk számára ismertek.

A fejlődést mutató adatok és az adatok mögötti jelenségek egymásra vetítéséből alapvető következtetések vonhatók le.

– *Mindenekelőtt az a szinte közhelyszámba menő megállapítás, miszerint mai társadalmunk, éppen a tudatos társadalomépítés következményeként, minden makrojellegű mutatójában különbözik a négy évtizeddel ezelőtti állapotától.* S ebből következik, hogy *más társadalom lévén, másfajta megközelítést, másfajta kezelést, irányítást stb. igényel.* Napjaink problémái a korábban kialakult szervezetrendszerben, a régi politikai-irányítási és igazgatási módszerekkel nem oldhatók meg. A korábbi állapot másfajta „hatékony-ságot” igényelt és tett lehetővé, mint amire ma van szükség ahhoz, hogy az ország a saját fejlődéséből és globális folyamatokból egyaránt érkező kihívásnak eleget tehessen.

– *Másodszor: az idézett adatok röviden felvázolt mögöttes problémái két jelenséget sejtetnek. Mindenekelőtt azt, hogy a korábbi társadalomépítés nem hatolt be eléggé átalakító módon a „mikrovilágba”.* Pontosabban, bizonyos értékeket, kötelékeket eltüntetett, ám a kétségtelen változások ellenére sem teremtett a makrováltozásoknak megfelelő mértékben újat, másokat viszont, amelyek összeférhetetlenek a makroméretű mutató által jelzett modernizációval, létrehozott vagy megerősített. Továbbá, e társadalomépítés a már sokszor hangoztatott eredmények mellett, nemkülönben a sok tekintetben sikeres gazdaság- és társadalompolitika ellenére jelentős diszfunkcionális következményekkel is járt. Ezeket a következményeket, a kialakulásukban közreható jelenségeket, mint pl. doktriner kiindulás, hibás helyzetfelmérés, a régi tradíciók megerősödése (akár új formában) vagy éppen újak keletkezése stb., nem valamiféle visszamutató kritika vagy önostorozás miatt, hanem éppen fejlődésünk érdekében fel kell tárni, meg kell ismerni, mert *mai cselekvésünket formáló, illetőleg kondicionáló tényezők.* Olyan közeget jelentenek, amelyek a nyolcvanas évek társadalmi folyamatait jelentősen befolyásolják, amelyek figyelmen kívül hagyása diszfunkcionális következményeket teremt és erősít a *mai döntésekkel*

összefüggésben; és ezek adott esetben akár kudarcra is ítélik ezeket a döntéseket. Az is világos, hogy ezek és az itt nem említett hasonló, pl. a politikai rendszerben vagy a politikai kultúrában, az ideológiában, a jogi szabályozásban stb. élő, történetileg létrejött, de már megkövesedett jelenségek gátjai lehetnek a további fejlődést elősegítő, racionális döntéseknek.

E két következtetés alapoz meg egy *harmadikat*: a tudatos társadalomalakítás tudatossága, racionalitása csorbát szenved, mi több, irracionálissá válik, ha nem ismerjük vagy elhanyagoljuk a társadalom spontán folyamatait. Ha nem történik meg az egyes döntések – bármennyire is csak egyes ágazatokra elgondoltak legyenek – következményeinek más területen való lehetséges beszámítása. Azt mondhatnánk, ez a következtetés ma már közhely. Talán az. Szavakban. Társadalmunk gyakorlata azonban még alig honorálja ezt a közhelyet. A politikai vezetés többször is hangoztatta: a társadalom nem arra való, hogy absztrakt elméleteket próbáljunk ki rajta. Igaza van. Csak azt tenném hozzá, hogy nem ragaszkodhatunk olyan absztrakt tézisekhez sem, amelyek „kipróbálása” során már hosszú ideje megjelentek és napjainkban is hatnak a negatív mellékkövetkezmények. Még akkor sem, ha ezek a tézisek valamikor ideológiai alapelvekként működtek.

A magyar társadalom utóbbi négy évtizedére jellemző folyamatok történetileg összetettek. Jelentős összefüggéseik a korábbi helyzethez kötődő szocializmuskép alapján született döntések szándékolt és diszfunkcionális következményeire mutatnak. Mások messzebbre nyúló történeti kontinuitás hatását is őrzik, hiszen ma már világos, hogy saját történelmüinktől nem szakadhatunk el, a forradalmi helyzetek nem kezelhetők absztrakt elméleti sémák alapján, a valóság alakítja az elgondolásokat is, éppen ezért a forradalmi mozgalmat kísérő ideológia alapján sem szükségképpen érthető a forradalmat követő társadalom alakulása. A forradalmi változások után is hatnak bizonyos korábban elindult történeti folyamatok és következményeik, s az új jelenségekben ott van a régiék hatása is. Végül – ha ambivalens kötődésekkel is, de – nem függetlenek napjaink folyamatai és jelenségei a közvetlen környezetünkéből adódó és a globális méretű hatásoktól sem. Mindezek következtében alakult ki az a szituáció, amelyben a magyar társadalmat *ma* érő kihívásokra kell válaszolni.

II

Amidőn tehát a nyolcvanas évek társadalmi folyamatait kívánjuk elemezni abból a szempontból, hogy mennyire teszik lehetővé, se-

gítik elő vagy nehezítik meg társadalmunk alkalmazkodását, akkor két körülményt kell mindig szem előtt tartanunk.

– Mindenekelőtt azt, hogy társadalmunk nagy keretei és átfogó folyamatai modernizáltak vagy modernizálódók. Ezzel szemben azonban egyrészt a modernizációt sajátos összefüggésekben felfogott döntések eredetileg is hibás voltából, másrészt e döntések és a fogadó közeg viszonyából következően megerősödött (vagy kellőképpen el nem gyengült) tradíciók folytán is a modernizációt akadályozó, nehezítő jelenségek élnek.

– Másodszor, ezek, továbbá egyes ideológiai-politikai berögződések, megfelelő érdekösszefüggésekkel, nehezítik a korábbi, diszfunkcionális következmények felszámolását, az új viszonyoknak megfelelő döntések kialakítását és főleg végrehajtását, szinte szakaszosan elbizonytalanítva ezzel az alapvető folyamatok további kibontakozását is.

Kérdés azonban, mi az a helyzet, amely a nyolcvanas évek magyar társadalma számára kihívást jelent, s amelyhez társadalmi folyamataink, jelenségeink és politikai rendszerünk „közegében” alkalmazkodni kell. Ha azzal felelnénk, hogy a modernizáció folyamatának fenntartása, annak az *autonóm mechanizmusnak* teljes kibontakoztatása társadalmunkban, az egyes tevékenységi szférákban működő intézményekben, s a politikai rendszerben, amely a jövőben *szervesen képes alkalmazkodni az új helyzetekhez*, kedvező feltételeket teremtve ezzel a szocialista társadalom további építéséhez, igazat mondanánk, de *már* keveset. Napjainkban ugyanis a világ folyamataiból érkező kihívás a mi társadalmunk számára is kritikus helyzetet teremtett. A kihívás összetevői összességükben nem csupán a „fejlett” és az „elmaradott” ellenpárban fogalmazhatók meg. A világban olyan technikai változás van folyamatban, amely talán az iparosodás megindulását lehetővé tévő technikai fejlődéshez fogható. Ezt a technikai fejlődést – legalábbis napjaink rövid távlatában – a tőkés társadalom viszonyai nem csupán nem fogják vissza, nem csupán lehetővé tették, hanem a jelek szerint kedvező feltételeket képesek számára biztosítani. A technikai változások húzóerőként – nem problémamentesen ugyan, de – a gazdasági-társadalmi viszonyok alakulására is hatnak. Fokozzák a fejlettek fejlettségét és az elmaradottak elmaradását, illetőleg – s ez figyelemre méltó – néhány korábban elmaradott, de különböző tényezők következtében ma kedvező feltételek között élő társadalmat gyorsan fejlesztettek. Európában pl. a harmincas években Finnország és Magyarország a gazdasági fejlettségnek közel azonos szintjén állott, mára a különbség kb. ötszörösére nőtt Finnország javára. (A Világbank 1985. évi kiadványa szerint 1983-ban az egy főre eső bruttó nemzeti termelés Magyarországon 2150 dollár, míg Finnor-

szágban 10 740 dollár volt.) Említhetném azonban Spanyol- vagy Görögországot is. A helyzet ilyen alakulásában sokféle tényező, történeti, és mai politikai feltételek is közrehatottak, ám a különbség mindezekre is gondolva túlságosan nagy ahhoz, hogy *csak* a sajátos feltételek követelményeit lássuk benne. Mi több, ezek a gyorsan fejlődő társadalmak, az utóbbi évtizedben különösen, újabb és újabb alkalmazkodásra és váltásra kényszerülnek, de úgy tűnik, létrehozták azokat az alapokat tudásban, oktatásban, társadalmi-gazdasági mozgékony-ságban, amelyek ezt az alkalmazkodást és váltást lehetővé teszik. Kérdés persze, hogy a fejlett tőkés országokban a gyors technikai fejlődést kísérő negatív gazdasági és társadalmi jelenségek kezelése mennyire megoldott. Ismeretes, hogy az utóbbi években – a gazdasági feltételek bizonyos fokig a gyors technikai fejlődéssel is összefüggő romlása közepette (gondoljunk a foglalkoztatottság gondjaira) – az ún. jóléti államok tevékenységét is megkérdőjelezték, s ezek a kérdőjelek egyaránt megfogalmazhatók a gazdaság- és a társadalompolitika stb. területén. E problémák kezelése annyiban azonban, legalábbis egyelőre, mégis sikeresnek mondható, hogy a fejlett tőkés országok társadalmi-gazdasági berendezkedése a technikai fejlődést és a gazdaság normális működését – a leglényegesebb összefüggésekben, és az esetenként országos méreteket öltő sztrájkmozgalmak stb. ellenére – napjainkban, úgy tűnik, nem veszélyezteti. Sok jel arra mutat azonban, hogy a technikai verseny ezekben az országokban az elmaradt iparágak leépítése mellett egyre inkább a technikai fejlődés és ennek tudományos kutatási, valamint képzési alapja finanszírozásának fokozását igényli. (Svédországban pl. a felső fokú oktatás és a tudományos kutatás költségvetésének azonnali, 30 százalékkal való emelése szükséges ahhoz, hogy az ország a saját legfejlettebb ágazataiban ne maradjon le a nemzetközi élvonaltól.)

In abstracto persze megkérdézhajjuk, hogy a gyors technikai fejlődés és hatásai milyen mértékben szolgálják az emberiség fejlődését. Különösen indokoltnak tűnik ez a kérdés, ha a fizetendő „árat” is bekalkuláljuk. Ám ez mindenképpen csak elvont kérdés maradhat. Egyrészt azért, mert a technikai fejlődés, *ha nem önmagáért értelmezzük* és hatásait kezelni tudjuk, segíti az ember lehetőségeinek kibontakozását és végső soron lehetővé teszi fennmaradását, másrészt pedig azért, mert a fejlődés ütemétől való túlzott elmaradás végül is teljesen kiszolgáltatottá teszi az elmaradt társadalmakat.

Kérdés, hogy a világban, legalábbis fejlett részében, végbemenő folyamatokkal szemben milyen technikai fejlődést produkáltak a szocialista társadalmak. A válasz az itt lehetségesnél alaposabb elemzést igényelne, de annyi bizvást elmondható, hogy a szocialis-

ta társadalmak fejlődése során az ún. központi tervutasításos gazdasági rendszer, az első időszakban és más tényezőktől is befolyásoltan, az adott időszak viszonyai által lehetővé tett energia-összpontosítással és a régió múltjához viszonyítva jelentős technikai fejlődést hozott létre. Később azonban önmagát túlélve, nagymértékű diszfunkcionális jelenségeket (pl. az állandóan növekvő, eladhatatlan készleteket termelve) produkált, s ezzel is, de az uralmi elemet elsődlegesen erősítő szervezeti következményeivel is, a technika további fejlődésének fékjévé vált. Így a technikai fejlettség általános szintjében – a fejlett tőkés országokhoz képest – a különbség növekedett. Régióink országainak nem sikerült a periférikus vagy félperiférikus helyzetből kitörni, sőt egyes számítások szerint korábban a centrumhoz tartozó társadalmak (Csehszlovákia nyugati fele és az NDK) is inkább félperiférikus jellegűvé váltak.

A magyar társadalom – s éppen a politikai vezetés – a *változás szükségességét már a hatvanas években felismerte*, jóllehet akkor a centrum és régióink közötti jelentős különbség a technikai fejlettségben még nem mutatkozott a mai mértékben, az új technikai felgyorsulás a centrumban jórészt azóta következett be. Az 1966-ban elhatározott gazdasági reform tulajdonképpen a világban végbemennő – elsősorban gazdasági – folyamatokhoz való jobb alkalmazkodást kívánta lehetővé tenni, s ezzel együtt társadalmunk életszintjének emelkedését. (Az utóbbi a megváltozott világhoz való sikeres adaptációval gyakorlatilag együtt járna.) Ám a két összetevő közül – politikai-ideológiai, s rövidebb lejáratú gazdasági stb. megfontolások folytán – hol az egyik, hol a másik hangsúlyozódott szinte kizárólagosan. A hetvenes évek derekán pl. az életszint emelése kapott hangsúlyt (ismeretes, hogy 1974 és 1979 között, a termeléssel alá nem támasztva, a fogyasztási szint kb. 25 százalékkal emelkedett); a nyolcvanas években pedig éppen ez szorul háttérbe. A világhoz való alkalmazkodásunk azonban – legalábbis gazdasági értelemben – egyik időszakban sem érte el a kívánatos mértéket, viszont az életszint emelésére vagy visszafogására hozott döntések mindkét esetben diszfunkcionális következményeket bontakoztattak ki a társadalomban. Az első esetben a viszonyok által meg nem alapozott emelkedés a *társadalom teljesítményével nem eléggé alátámasztott fogyasztási szintet hozott létre*, s ez sajátos „eufóriára” vezetett, amely megnehezítette a problémák felismerését s később az életszínvonal csökkenésével járó döntések meghozatalát és társadalmi fogadtatását is. A második esetben a többoldalúan hátrányos helyzetben lévők társadalmi problémái kifejezettebbé váltak, s olyan viszonyok alakultak ki, amelyek folytán nehezen hozhatók létre a társadalomban – a vállalkozás mellett – a teljesítményekhez is igazodó jövedelmi különbségek, s az előrehaladáshoz szükséges

gazdasági szerkezetmódosítás is fokozódó problémákkal járhat. A reform a technikai fejlődést pedig annyiban befolyásolta kedvezően – kicsit leegyszerűsítve –, amennyiben kibontakozott. Ezért is vált napjainkra *politikai kérdéssé* a műszaki fejlődés.

Mindazonáltal a reformnak már a megindítása és eddigi eredményei is óriási jelentőségűek. Túl a gazdaságban – különösképpen a mezőgazdaságban – sikeres új elemeken, a megindult mozgáson, mára már szinte beláthatatlan fontosságú változások indultak el a gondolkodásban, a problémák kezelésében, s végül mindez különösen kedvező következményekkel járt a tudományos kutatásra, amelynek eredményei segíthetik a továbbfejlődést.

A gazdasági reform meginduló, visszafogott, majd ismét meginduló, bizonyos értelemben azonban még napjainkban is stagnáló elemekkel áthatott folyamata tehát a maga *alapvető tendenciájával kedvező* feltételeket produkált a társadalom egészének változására. Ingadozásaival viszont kedvezőtleneket is létrehozott azon társadalmi folyamatok és jelenségek számára, amelyek a társadalmunk alkalmazkodási képességének alakulásában különösen jelentősek.

Lássunk egy-két problémát csak példaszerűen.

A modernizáció folyamatának egyik fontos eleme mindenekelőtt a *társadalmi-tevékenységi szférák elkülönülése*, sajátos törvényszerűségeiken alapuló racionalitásuknak megfelelő fejlődése. (Csak így képesek ezek a tevékenységi szférák a változó körülményekhez spontán automatizmussal is alkalmazkodni.) Ezzel függ össze az a másik elem, amely viszont a tudatos változtatás sikerességének „*conditio sine qua non*”-ja: a társadalomnak mint magas fokú komplex rendszernek a kezelése a politika részéről. Azaz, a *politikai döntéseknek mint a különböző racionalitásokat az adott hatalmi stb. feltételek alapján egyeztető mechanizmusnak a működése*. (A politika mint integratív erő, s ezt a szakirodalom egyöntetűen hangsúlyozta – ha szabad így mondani Lenintől Davis Apterig –, minden felülről elinduló modernizációs folyamatban kitüntetett jelentőséget kap.) Mindezt fokozatosan differenciálódó szerepstruktúra szolgálja, amelynek fejlődésében a szakértelem – ideértve a politikai szakértelmet is – válik döntővé.

Az elmúlt két évtized alatt azonban a reformfolyamatok sem a tevékenységi szférák elkülönülését nem alakították át teljesen (külön politikai szociológiai probléma, hogy mennyiben hatnak ebben közre a párhuzamosan működő, a tevékenységi struktúrákat a maguk működésében feleslegesen egybekapcsoló szervezetrendszerek), s ennek megfelelően a politikai rendszer s ezen belül a centrum történelmileg kialakult túlsúlya sem mérséklődött, a többi tevékenységi szféra sajátos racionalizmusának teret engedve. Pontosabban, nem különült el világosan a politikai tevékenység a maga

jellegzetességének megfelelően, s mindebből következik, hogy a szükséges szerepstruktúra világos differenciálódása sem következett be. Így a politika *saját specifikus racionalitását* sem érvényesítheti teljesen, saját feladataiban is szükségképpen visszafogott.

Ha igaz az a megállapítás – márpedig ebben aligha kételkedhetünk a világban mutatkozó folyamatok alapján –, hogy a modernizáció mai szakaszában különösen fontossá vált *az igazolt tudás alkalmazása a termelésben, az irányításban, röviden: az élet minden területén*, akkor a hazai kép ebből a szempontból is ambivalensnek tűnik. A tudomány jelentős hazai fejlődése ellenére sem kielégítő még sem a tudás termelése, sem pedig felhasználása. S ebben nem csak és talán nem is elsősorban a szubjektív tényezők hatnak közre, illetőleg amennyiben azok, e tényezők is objektív körülmények által alakítottak. Az iskolai képzés, ideértve a felsőoktatást is, strukturálisan, személyi állományában, egyéb feltételeiben és működésében sem kedvez a tehetségeknek, az új gondolatok születésének, sokkal inkább a szürke közlétszernak. A tehetségek későbbi, megfelelő munkakörben való alkalmazása is problematikus, hiszen ezt a korábbi tanulmányi eredmények alig befolyásolják, előrejutásuk pedig kevésbé függ a szakmailag végzett munkától. Így nem motiváltak az önképzésre, sőt amint ez általánosan ismert, saját és társadalmi körülményeik éppen elvonják őket ettől. Nem kielégítő a tudás termelése sem. Nem csak azért, mert a tudomány ellátottsága az újabb erőfeszítések ellenére sem elegendő, egyes esetekben a világszint követésére sem, de azért sem, mert a tudomány területén is hatnak a már említett tényezők.

Másrészről azonban a technikai, a gazdasági és az irányítási struktúrák sem képesek sok esetben az igazolt tudás fogadására, sőt adott esetben ellenmotiváltak is. (Ismeretes pl., hogy az 1986. évi szabályozórendszer mennyire nem kedvezett a műszaki fejlesztésnek a manifesztált politikai szándék ellenére.)

Lássunk egy másik, ugyancsak eléggé ismert példát. A korábbi ideológiai és bérpolitikai elvek és gyakorlat (feltehetően a szűkösség társadalmi jelenségeitől is motiválva) létrehozott s el is mélyített egy sajátos egyenlőségi felfogást a társadalmunkban. Sajátos, hiszen tulajdonképpen mindig is különféle típusú egyenlőtlenségeket takart, de sajátos azért is, mert hipokrita. Azaz hirdetői általánosan követelik az egyenlőséget, az egyenlő esélyeket, ám saját magukat ténylegesen kivételnek tekintik, vagy pedig éppen jelenlegi – esetleg átmeneti – helyzetük motiválja az eszmei elfogadást. Minthogy a gazdaságirányítás – megint csak messzire vezető okok folytán – egyrészt kevésbé képes a jó teljesítményt lehetővé tevő feltételrendszer kialakítására (így a teljesítményelv *reális háttérének* biztosítására), másrészt nem sikerült a teljesítménynek megfelelő

jövedelmek biztosítása az ún. első gazdaságban, ezért a teljesítmény szerinti differenciálódás a – sokszor csak átmenetinek tekintett – második gazdaság közegében valósul meg. Itt azonban éppen az e szférával összefüggő bizonytalanság, az engedések és a visszafogások gyakorlata ismét sajátos jelenségeket alakított ki. A vállalkozás megengedése – a gazdaságban mutatkozó funkcióin túl – valóban létrehozhatja a társadalmilag oly szükséges kezdeményező, újító szellemet és hatékony munkát, vannak biztató jelek. Ám, minthogy a vállalkozási lehetőséget (a közvéleménykutatás adatai szerint, és az ingadozó irányítási gyakorlat miatt szinte megalapozottan) sokan csak átmenetinek tartják, egyúttal kiváltotta a gyors meggazdagodás igényét és gyakorlatát is. A jogi szabályozás is elmentmondásos, nem mindig világos, az egyes szituációkban különféle módon értelmezett jellege folytán sokszor a vállalkozások törvényes jellege is bizonytalan, vagy annak tűnik, és ilyenként vagy ellenkezőjeként való értékelése jelentős mértékben az értelmezőtől függ. Mindez önmagában és következményeiben is alkalmas a vállalkozással, a teljesítményekkel, az ezzel összefüggő jövedelemkülönbségekkel való szembenállás kiváltására a társadalom különböző szegmenseiben, s alkalmas az egyenlőség eszméjének mint ideológiai-politikai eszköznek különböző érdekeknek megfelelő felhasználására. Minthogy a teljesítmény az elsődleges gazdaságban inkább csak kivételes körülmények között hozza magával egyértelműen a megfelelő anyagi honorálást is, ezért az anyagilag elismert teljesítmény *mögötti* tevékenység is gyanússá válik, s a jövedelemkülönbségek szinte büntetőjogi eszközökkel megfogható, elítélendő magatartással összefüggő jelenségnek mutatkoznak. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a társadalom számára *objektíve nem minden teljesítmény fontos*, hanem elsősorban csak azok, amelyek a modernizáció érdekében működnek, a társadalmunkat ért kihívásra adható választ segítik. Mégis, társadalmunk a társadalom teljesítményének fokozásával semmi összefüggésben sem álló sajátos teljesítményeket (sport, könnyűzene és hasonló) hajlandó elismerni, egyébként a teljesítményelv tulajdonképpen csak tetséklássé elfogadott.

A probléma társadalmi-gazdasági összefüggései messzire vezetnek és még elemzésre szorulnak, ám ezzel együtt két szempontból is súlyosabbá válik, ha a következőkre is gondolunk.

Az első a vállalkozás szociológiai összefüggéseihez vezet. A legutóbbi években, úgy tűnik, társadalmunkban a kis- vagy magánvállalkozások sok szempontból diszfunkcionálisan működtek. Monopolhelyzetek alakultak ki, nincs igazi, az árakat kordában tartó verseny, az egykori „kisiparosi” tisztesség sem él mindenütt, s a kisvállalkozásból fakadó (mint ahogyan a más eredetű) jövedelem

felhalmozódása *látványos fogyasztást* eredményezett. Ez természetesen irritáló tényező, különösen, ha a szegényedő rétegek helyzete relatíve gyorsan romlik. A megoldás lehet egy „lefölöző” jellegű, bár sok esetben valószínűleg nehezen megvalósítható adózás, amely következményeiben elriaszthat a vállalkozástól, vagy pedig a jövedelemnek a vállalkozásba való beruházását elősegítő politika. Ez utóbbinak is vannak jelei, de a „társadalmi”, sőt a hatósági gyanakvás ellene hat, s különösen az utólagos, szinte esetre szabott intézkedések táplálta bizonytalanság.

A megoldás a magán- vagy kisvállalkozás *funkcionálissá tétele* a szocialista gazdaságban. Bár aligha kíván indoklást, hogy társadalmunk fejlődése a társadalmi tulajdonra alapozott gazdaság működésének további és erőteljes javulásától, mozgékonyságának, vállalkozóképeségének és hatékonyságának növekedésétől várható, a kisvállalkozások lehetőségei ebben a folyamatban – s ez ugyancsak nem kíván indoklást – objektíve adódnak. E lehetőségek nem ítéltetők meg egy korábbi, a kis- és magánvállalkozást voluntarista módon kiküszöbölő politika alapján: látni kell, hogy az tévedés volt, nem szolgálhat a politika „ideológiai” alapjául.

Max Weber nézeteivel – a protestáns etika és a kapitalizmus szelleme összefüggéseiben – indokoltan vitatkozhatunk, de hogy a vállalkozó több pénzt akar, s a pénzt racionálisan kívánja elkölteni, nem elpazarolni, azzal aligha. Weber maga rajzolja meg a vállalkozó személyiség deformálódásának képét, akit már csak az újabb és újabb befektetések érdekelnek. Kialakulhat azonban a vállalkozó másik típusú deformálódásának mintája is, akit a vállalkozás csak a pazarló életvitel miatt érdekel. Az utóbbira való hajlandóságnak a magyar társadalomfejlődésben amúgy is jelentős gyökerei vannak, nem szabad tehát normatív eszközökkel ezt a hajlandóságot erősíteni. A vállalkozást vagy racionálisan kell kezelnünk, vállalva (még a kifejezés is összecseng!) a problematikusnak tekintett összefüggéseket, a belőlük adódó konfliktusokat és megoldásukat is, vagy meg kell szüntetni. Ami azonban aligha lenne racionális döntés. S itt emlékeztetnem kell a HVG egyik minapi cikkére, amely szerint „noha a gazdasági reform a piaci szereplők számának növekedését igényelte volna – 1969 és 1980 között 9400-ról 3700-ra csökkent Magyarországon a gazdálkodó egységek száma...” Nem ismerem az azóta kialakult tendenciát, kétségtelen azonban, hogy a „piaci szereplők” számának alakulása nem csak a magánvállalkozásokkal összefüggésben jelentős. Az állami és szövetkezeti „szereplők”, s főleg az ő vállalkozási lehetőségük biztosítása szempontjából a hazai környezet, az a „normatív szituáció”, fontosságú mind a jelen helyzet, mind pedig a jövő tendenciája szempontjából. E „szereplők” racionális gazdasági (piaci) magatar-

tása szempontjából a hazai környezet az a „normatív szituáció”, amelyben működniük kell, ma még legalábbis ellentmondásos, ha nem kedvezőtlen.

A másik jelenség sem kevésbé bonyolult. A modernizáció, de minden társadalmi fejlődés lényeges eleme a *már* létező, de *még* nem mindenki számára elérhető életmódminta *húzóereje*. Egy-két évtizeddel ezelőtt elfogadott feltételezés volt, hogy a modern, ám a modernizálódó társadalom számára *külső* életmódminták megjelenése az elmaradottabb társadalmakban a tömegkommunikáció segítségével változtatja meg a szükségletstruktúrát és teremti meg a készséget a modernizáció által megkövetelt magasabb szintű, szervezettebb és hatékonyabb munkavégzésre. Ez így önmagában persze nem igaz (absztrakt minta nagyon kevésbé képes a magatartás mélyebb formálására), de *amidőn valóságos mintaként jelennek meg* az életmód új elemei, akkor a húzóerő is működik, és plusz erőfeszítésre sarkall. (Még inkább így van ez, ha nem is csupán a magasabb, hanem a normális életmódszint alapfeltételeinek – pl. lakásnak – a megteremtése is ilyen erőfeszítést követel.) Ha azonban az ún. első gazdaságban érvényesülő feltételek – szervezettség, a kellő mozgékonyság, bérpolitika, s a hatékonyság más tényezői – nem tesszik kifizetődővé a plusz erőfeszítést, akkor ez más, kedvezőbb lehetőségeket nyújtó szférába tevődik át. Ennek a szférának – adott esetben az ún. második gazdaság – elbizonytalanodása, politikai-ideológiai értékelések miatt vagy egyszerűen a versenytől való félelem, irigység stb. által való nehezítése, visszafogása, bármilyen hangzatos érvek alapján is történik, végül is társadalmunk fejlődését károsítja, így osztársadalmi értelemben, s nem csupán gazdaságilag nem-rationális.

A jelzett probléma nyilván senki előtt nem ismeretlen. A kérdés nem is a probléma feltárása, hanem valami más. *Képes-e* a társadalmunk ennek a problémának racionális, azaz nem csupán büntető-jog iránt kiáltó emóciók, nem csupán az újtól való tradicionális félelemmel telített ideológiai berögzöttségek alapján való, hanem fejlődésünk feltételrendszerébe reálisan beágyazott kezelésére?

S lássunk még egy összefüggést. Hangsúlyoztam már, s egyébként is valamennyien tudjuk, hogy a változtatás igénye a 60-as években a *politikai rendszerben*, a politikai vezetésben vált felismertté és érett döntéssé. Az így elindított reformfolyamat természetes vonása az, hogy a változásokat kívánó döntések „felülről”, a politikai rendszer központjából indulván el, az „építkezés” *felülről lefelé* történik. Ez *szükségszerű* a mai társadalmi-politikai rendszerünkben, és megvannak az itt nem részletezhető történelmi összefüggései is. „Felülről” adott intézkedésekkel kell tehát létrehozni a

társadalomban az öntevékeny, a változásokat elfogadó, azokra automatikusan adaptíve reagáló emberi és szervezeti tevékenységet, és ez önmagában is tartalmaz valamiféle kikerülhetetlen ellentmondást. A „modernizáló” bizonyos értelemben maga építi fel a modernizálás egyik akadályát, a felfelé tekintést, a központ cselekvésére való várakozást, a felelőtlen „nyugalmat”. E folyamat másik vonása is érdekes problémához vezet. A további fejlődéshez olyan racionálisan gondolkodó és cselekvő emberre van szükség – és ezt történelmileg kialakult politikai kultúránk kevésbé alapozta meg –, aki képes a racionális politikai gondolkodásra, akinek magatartása nem az „alattvaló” meghunyászkodó, félelemmel telített mintáját követi, de nem is a viszonyokkal és lehetőségekkel számot nem vető, éppen ezért felelőtlen „kuruckodását”. Ez a politikai racionalitás bizonyos fokig a gazdaságilag racionálisan cselekvő emberhez is kötődik, tehát politikai kultúránk fejlődése hosszabb távon a politikai intézményi gyakorlaton túl, a racionális gazdaság kialakításán is múlik. Sokszor emlegetjük – joggal, hiszen már Friedrich List is szólt róla a 19. század első felében, éppen az akkori magyar gazdasági reformmal kapcsolatban –, hogy a gazdasági reform sikere a politikai, sőt a tágabb értelemben vett társadalmi reformot is igényli. Most megfordítanám a kérdést: *politikai kultúránk fejlődése nagymértékben a gazdasági reform sikerén is múlik.* Annak függvényében jöhet létre és erősödhet az a társadalmi gyakorlat, amelynek összefüggéseiben is kialakult politikai kultúra megoldhatja a változás, az új követelményekhez való adaptáció említett problémáját, megteremti a „felülről” irányított reformfolyamat „alulról” való indukációját, kontrollját, s az egészet valóban a társadalom tudatosan felismert ügyévé teheti.

III

Nem először hangsúlyozom, de ismételni kell, hogy a külső és a belső változásokból adódó kihívásokra adandó megfelelő választ, azaz a társadalmunk adaptációs képességét olyan tényezők is befolyásolják, adott esetben nehezítik, amelyek a távolabbi múltba vezetnek ugyan, de amelyek – szinte új tradicionális elemként – megerősödve kötik gondolkodásunkat és cselekvésünket. Sokszor, ha fel is ismerjük, esetleg akarjuk is a szükséges változtatásokat, ezekből a tradicionális struktúrákból, nézetekből, értékekből és cselekvésmódokból következően mégsem szakítunk azzal, ami a szükséges új bevezetését akadályozza. Így van ez az üzemi struktúrában, a politikai szervezetekben, s így van ez társadalmi méretekben is. Ezek az elemek azonban összefüggenek, egy részükben szinte kon-

zisztens egységben *ideológiai jelleget* is kaptak, sőt meghatározott szocializmusképhez is kötődhetnek. S valóban, sok szó esik ma már – publicisztikai szinten is – a szocializmuskép szükséges változásáról, s esetenként arról is, hogy a régi szocializmuskép *meghaladt elemeiben* visszafogja a társadalmat vagy egy részét.

Nem feladatom itt az ideológia problémáiról szólni. Csak egyetlen összefüggésben – *funkcionális jellegében* – említem, mert ez elválaszthatatlan a társadalmi folyamatok alakulásától.

Az ideológia funkciója történelmi szituációktól függően különböző lehet. A forradalomban, az új társadalom felépítésében erősíti a szolidaritást, a sikeres tevékenységhez szükséges társadalmi identitást, bár – ahogyan már utaltam rá – *kognitív tartalmában* nem szükségképpen adja meg a kulcsot a társadalomépítés eredményeihez, s következményeihez. A társadalomépítés során – éppen funkcionális jellege folytán – maga is változhat, egészében vagy egyes elemében, sőt sajátos értelmezésben is megjelenhet. Reform-szituációban egyes, a múlthoz tapadó elemeiben visszahúzhat, az új helyzetet adekvátan értékelő elemeiben, kognitív tartalmában is és funkcionális jelleggel is előrevihet.

Ha mármost mindezt napjainkra és szocializmusképünkre vonatkoztatom, akkor két körülményt említhetek.

Az egyik az, hogy a régi szocializmuskép, amely meghatározott történelmi időszak szülötte, és meghatározott történelmi szituációk igényeinek megfelelően alakult ki, egyaránt magában foglalja az emberiség évezredes vágyait jelentő eszméket és a mozgalom változó történelmi helyzeteiből fakadó következményeket. Mi több, ez a két „csoport” néha kifejezetten ellentétes elemeket hordozhat. A szocialista társadalmak az elmaradottság, a szegénység történelmi körülményei között jöttek létre, a születésük vagy építésük *politikai* körülményeiből, e körülmények értékeléséből fakadó tényezőkből, de esetenként a hibás értékelés negatív következményeitől is terhelten. A szocializmuskép egyes elemeinek a „megvalósítása” a szegénység körülményei között azután máig érezhető, gazdaságilag és politikailag egyaránt nehezen kezelhető ellentmondásokat eredményezett. Csak egyetlen példa, a lakásállomány már említett, elhamarkodott államosítására hivatkozom. A „munka nélküli” jövedelemszerzés elutasítására, az egyenlő lakásfeltételek, az olcsó lakások biztosítására stb. hivatkozó intézkedés valóságos következményei a szándékoltakon túl kettős értelemben is diszfunkcionálisá váltak. Egyrészt újabb egyenlőtlenséget, és pedig sok tekintetben véletlenszerű egyenlőtlenséget teremtett a lakással rendelkezők és nem rendelkezők között, másrészt anyagilag és szervezetileg sem elviselhető terhet rótt a közigazgatásra, amelynek szakszerűsége egyébként éppen ekkor csökkent nagymértékben. A következmény

a lakásállomány példátlan leromlása, majd a vásárlási, esetleg éppen visszavásárlási lehetőség az intézkedés nyilvánvaló csődjének beismerése.

Az absztrakt szocializmuskép távlati értékei és a jelen viszonyai közötti óriási ellentmondást – és erre már a publicisztika is rámutatott – a *hit* hidalhatta át. A vallásoktól eltérően azonban, amelyek az új világot a túlvilágra ígérték, a szocialista mozgalom ezen a földön akart és akar új társadalmat építeni. Ehhez pedig a hit – jóllehet a forradalmi időszakban funkcionális lehetett – később már kevés. Sőt, a hit – különösen ha khiliasztikussá változik, márpedig az adott körülmények között csak azzá változhatott – ellenzője az innovációnak, akadályozza a racionális gondolkodást. Akadályozza a gyakorlatban is, akadályozza a tudományban is, hiszen ez a khiliasztikus hit többnyire leegyszerűsített, de tudománynak tekintett tételekből táplálkozik.

A modern fejlődés egyik elengedhetetlen összetevője a tudomány felhasználása. A tudomány pedig nem tűri a hitet és szükségszerűen szemben áll mindenfajta leegyszerűsítéssel. A karizmatikus egyén, vagy karizmát hordozó vagy hordozónak tartott szervezet, a maga csalhatatlanságát hirdetve, lehet mozgósító erő, segítheti a modernizálódás nekilendüléséhez szükséges energia-összpontosítást, mint ahogyan a felszabadulás utáni fejlődésünkben segítette is, de éppen ebből adódóan sajátos ellentmondásra vezet. A folyamatos fejlődéshez, a változásokhoz autonóm módon és automatikusan alkalmazkodó mechanizmusok kialakulását és működését a régi, akár hajdan mozgósító erejű eszmékből táplálkozó hit már akadályozza. Régen ismert tény, hogy az ember nemcsak a környezetére mint „olyanra” válaszol, hanem a *környezetéről alkotott kép-re* is. Ha ezt a képet a múltat „ábrázoló” ideológiai elemek befolyásolják, vagy éppen meghatározzák, egyúttal lehetetlenné teszik a racionális választ is. Hangsúlyozom még egyszer: *az ideológia mint a társadalom reális célkitűzéseit megfogalmazó erő előrevivő tényező*, a múlthoz tapadó elemeiben csak visszafoghat. Esetünkben az ideológia kialakuló új elemei, amelyek megfogalmazzák a változásokat és az új célokat, felbecsülhetetlen segítséget jelenthetnek; az idejemúlt elemek azonban visszafoghatják a gazdasági fejlődést: nehezítik az objektív folyamatok felismerését, és háttérbe szorítják a tudományos megismerést, akadályozzák az eredmények alkalmazását.

Egyetlen összefüggésre szeretnék még ezzel kapcsolatban kitérni, amely régióink történelméből, gazdasági, politikai, kulturális sajátosságainkból fakad. Említettem, az ilyen történeti kontinuitással számolnunk kell, nem tekinthetjük elhanyagolható tényezőnek.

Európa keleti periferiáján is élt és hatott az az elsősorban a kele-

ti kultúrához, ott is különösen a paternalista politikai kultúrához kapcsolódó hit „a világ megingathatatlan rendjében”, az e rendet a társadalomban szinte „megvalósító” személy, személyek vagy szervezetek bírálhatatlan tekintélyében, hatékonyságukra való tekintet nélkül. Ismétlem, ez a nagy ázsiai kultúrákat jellemezte, de Kelet-Európa, sőt Kelet-Közép-Európa fejlődési sajátosságaiban is hatottak olyan tényezők, amelyek ennek elemeit kisebb-nagyobb mértékben beépítették a politikai kultúrába. A személyi kultusz idején kialakult politikai gyakorlatban ez a sajátos elem egy leegyszerűsített marxizmusfelfogásban és a korhoz kötődő szocializmusfelfogásban manifesztálódott. Egészében túlhaladott már, de – különösen azok tudatában, akik eszmeileg vagy érdekviszonyaik folytán, de akár mindkettő következtében szinte elszakíthatatlanul kötődnek ehhez a leegyszerűsített szocializmusfelfogáshoz s az azt megalapozó dogmákhoz, a belőle fakadó gyakorlathoz – ma is megjelenik, adott esetben felerősödik. Különösen akkor, ha az új gyakorlat problémákkal küzd és ellentmondásos; ha régi, beidegződött értékeket kérdőjelez meg; ha konfliktusokat teremt. Még bizonyos nosztalgia is felébredhet a régi, egyszerű, ellentmondásmentesnek látott szocializmusfelfogás iránt.

Jóllehet éppen az ilyen berögzöttségekkel szemben a racionális érvelés keveset jelent (annál is inkább, mert minden alaptételből fakadhat valamiféle absztrakt logika, amelyet a társadalom ellentmondásos viszonyai bizonyos fokig akár alá is támaszthatnak), mégis éppen itt van jelentősége annak a második körülménynek, vagy inkább igénynek, amelyet említeni szeretnék.

Reális szocializmuskép csak úgy formálható, ha alaposan elemezzük a régit. Meg kell állapítani, hogy milyen összetevője, milyen történelmi időszakhoz, milyen feltételekhez kötődik, milyen társadalmi és politikai folyamatok hozták létre, és természetesen azt is, hogy a rá alapított döntések milyen folyamatokat indítottak el, ennek folytán milyen jelenségek, viszonyok alakultak ki, melyek voltak a kívánt, a latens, illetőleg a diszfunkcionális következményei. Így vázolható fel azután a létező szocialista társadalomból kiinduló olyan perspektivikus kép, amely a jelenlegi viszonyokra és a belátható jövőre épülve célokat tűzhet ki, és – esetleg már formálódó – értékeket határozhat meg.

Minden szociológus jól tudja, hogy a társadalom adott viszonyaiból következő strukturális kötöttségek és kényszerek hatása óriási. Egyetlen ponton lényegében egyetlen struktúra sem változtatható, az ilyen változást felszívja a struktúra többi eleme, egésze. Az ilyen változások esetében is van tehát egy kritikus tömeg, a *változó tényezők kritikus tömege*, amely képes a struktúra egészének alakítására, amely már visszafordíthatatlanná teszi a változásokat.

Az a reformfolyamat, amely a magyar társadalomban a külvilágból adódó kihívás felismerésével indult meg gyakorlatilag már két évtizede, éppen a nyolcvanas években érkezett, érkezik el ahhoz a ponthoz, ahol a *társadalmi folyamatok éppen a visszafordíthatatlanság vagy a visszatérés kérdését fogalmazzák meg*. Nagyon is természetes, hogy nem kis jelentőségű társadalmi tényezők és erők működnek a visszafordíthatatlanság ellenében. Az is világos, s minduntalan emlegetjük is, hogy a nyolcvanas évek e kritikus fordulóján olyan világgazdasági környezetben kell élnünk és tevékenykednünk, amely a magyar társadalom számára nem kedvező. A világ-gazdaságban azonban ciklusos jelenségek vannak; számunkra kedvezőbb és kedvezőtlenebb szituációk is válthatják egymást. Az alaptendencia – a már megfogalmazott összefüggésből következően – számunkra csak kedvezőtlenebb lehet. Nem lévén közgazdász, nem állíthatom, csak sejthetem, hogy a kedvezőtlen külső helyzet indokára hivatkozó stagnálás, megtorpanás vagy bizonytalankodás, nem is szólva a visszalépésről, már eddig is rontotta válaszadó képességünket. A konfliktusoktól való menekvésünk pedig fokozta a konfliktusveszélyt társadalmunkban.

Nyilvánvaló az is, hogy a strukturális kötöttségek és kényszerek nemcsak társadalmunkon belül létrejött tényezőkből adódnak, hanem környezetünkben is. A kihívás sem csak a magyar társadalomra fogalmazódott meg, azonban hatása környezetünkben is érződik, bár az is kétségtelen, hogy egy társadalom sajátos feltételei (történeti, gazdasági, politikai stb.) alakítják a választ is.

Akárhogy is, társadalmunk folyamatai a nyolcvanas években eljutottak odáig, hogy megfogalmazzuk a kérdést: a reform – amely már eddig sem csak a gazdaság területén értelmezett – vagy áthatja társadalmunk minden szféráját, vagy pedig a gazdaság területén sem tud válaszolni a világ kihívására. A kedvező válasz feltétele: egyrészt minden tervezett változást jelentő döntés következményeinek a társadalom egészében és minden dimenziójában való elemzése és felmérése, másrészt az intézményi-szervezeti szinten való cselekvéssel a társadalom egészében elindítani a szükséges változások folyamatát.

Végezetül, hadd ismételjem meg a magam korábban és másutt már megfogalmazott tételét: társadalmunkban vannak nagy problémák, „sorskérdések” – ahogyan mondani szoktuk, most is említettem pl. a népesség csökkenését, minőségének romlását. A legnagyobb „sorskérdés” azonban fennmaradásunk mint autonóm nemzeti társadalom, és ez egyet jelent lemaradásunk immár csaknem két évszázada megkísérelt leküzdésével. Minden problémánkat csak ennek függvényében oldhatjuk meg. Ahogyan a szocialista értékek, a vívmányainknak tartott eredmények is csak fejlődő, gazdaságilag stabil országban őrizhetők és valósíthatók meg.

A politikai rendszer hatékonyságának növelése

A politikai rendszer működésének elveivel az elmúlt években számos írás foglalkozott, és az azokban levő felfogásokat ismertnek tekinthetjük. Ezért indokoltnak látszik, ha ez alkalommal eltekinünk ennek részletes taglalásától, és ehelyett csupán egy aspektusra, a rendszer hatékonyságára összpontosítjuk a figyelmet.

A politikai rendszer hatékonysága alapvetően két tényező együttes meglététől függ: a politikai döntések optimális megalapozottságától és a dolgozók maximális bevonásától a társadalmi folyamatok irányításába. Világos, hogy e feladatok nem szakíthatók el egymástól, egymással is szoros kölcsönhatásban vannak.

Lényeges e kettős megközelítés egységének hangsúlyozása. Egyfelől nem elegendő, ha a döntések ún. szakmai szempontból optimálisak, de a tömegek nem azonosulnak velük, nem fogadják el azokat, vagy nem értik a létrejöttüket kiváltó okokat. Másfelől nem elegendő a döntések elképzelhető legszélesebb körű demokratikus megvitatása sem, ha mindennek végeredményeként nem valósul meg az ügyet előrevivő tett. E kettős követelmény egyidejű figyelembevétele, realizálása a politikai rendszer legbonyolultabb, legösszetettebb feladata, ami működésének folyamatos továbbfejlesztését, tökéletesítését igényli.

Pártunk az elmúlt évtizedekben nagy sikereket ért el. Ennek egyik előidézője volt, hogy saját munkájának javítása mellett fokozatosan igényelte a rendszer egyéb intézményeinek aktívabb ténykedését is. Ha az elmúlt időszak eredményeit és hiányosságait összevetjük, megállapíthatjuk, hogy politikai rendszerünk működőképes – de nem elég hatékony. Az, amit a végrehajtás gyengesége, a következetesség hiánya, a megérett intézkedések késedelmes megtétele, a nehézkesség és bürokrácia címszavak alatt szoktunk összefoglalni, az összműködés gyengéire utal.

A politikai rendszer hatékonyságával összefüggő kérdések vizs-

gálata során abból a meghatározó jelentőségű tényből kell kiindulnunk, hogy egypártrendszerű politikai szisztémánkban a közép-pontban a párt helyezkedik el, amely politikai centrumként megszabja a társadalom fejlődésének irányait. Ennek egyúttal nélkülözhetetlen velejárója, hogy minden szervezet rendeltetésszerűen működjön. Ha ma ez fővonalaiban meg is valósul, mégis további feladatok, kérdések merülnek fel, melyek közül a legfontosabb, hogy miképp alakul az egyéb intézmények viszonya a párthoz. Megelőlegezve a később mondandókat, előrebozsátjuk, hogy e kölcsönhatásban a bekövetkezett helyes irányú változások ellenére valószínűleg túl erős, vagy talán pontosabb úgy mondani: túl közvetlen a párt jelenléte.

A párt és az állam, a párt és a gazdaság kapcsolatrendszerében nem fogadható el – mert teljesen irreális és helytelen követelés –, hogy a párt bármely területről is kivonuljon. De az valószínűleg jogos igény, hogy ne is épüljön be szinte ugyanúgy a folyamatokba, mint az állami vagy gazdasági szervek. Alakítsa ki jobban önálló jellegét, arculatát.

És ami ettől elválaszthatatlan: ahol egyetlen politikai centrumban dőlnek el az alapvető kérdések, szükség van egyfajta ellensúly jelenlétére, amely megóv a helytelen döntésektől, bizonyos biztosítékot teremt. Az egyik ilyen garancia magában a pártban lehet, és az eddigieknél jobban kell megjelennie. Ez a pártmunka bürokratikus, formális vonásainak visszaszorítását, a pártdemokrácia erősödését, a párton belüli nyílt vitaléggör szavatolását, a papírmunka radikális csökkentését, a valódi politizáló munkastílus meghonosodását kívánja, aminek jelentőségét valószínűleg nem lehet túlbecsülni.

Ilyen összefüggésben vetődik fel a párttagság szélesebb körű bevonása a vezetés elképzeléseibe, elhatározásainak kialakításába, s merül fel az ezt jobban biztosító mechanizmusok létrehozása, illetve tökéletesítése. A párt befolyása a társadalom egészére csak akkor növekedhet, ha a párttagság azonosul nemcsak a párt általános céljaival, hanem folyamatosan születő határozataival is.

Tudjuk, hogy e tekintetben nem lehetünk elégedettek helyzetünkkel. A XIII. kongresszus előtt a párttagság egyik legélesebben megfogalmazódó bírálata az volt, hogy nem érzi magát eléggé beavatottnak a politika formálásába, a határozatok kialakításába, nem tekinti elég érdemlegesnek részvételét abban. Világos, hogy ez a körülmény csökkenti a párthoz való tartozás, a párttagság vonzerejét, gyengíti a döntések megalapozottságát. Ezzel a helyzettel nem lehet megbékélni, ezért mérlegelnünk kell az előrelépés lehetőségeit.

Fontosabb állami, sőt párt döntések előtt már gyakorlattá váltak

az ún. társadalmi viták. A pártvezetés ennek során kikéri a legfontosabb társadalmi szervek (a Hazafias Népfrent elnöksége, a SZOT elnöksége, a KISZ KB Intéző Bizottsága stb.) véleményét, ami kétséggkívül gazdagítja a születő elképzeléseket, javítja a döntések hatásfokát. Az igazság kedvéért meg kell azonban jegyezni, hogy a szó igazi értelmében ezek a konzultációk nem tekinthetők tényleges társadalmi vitáknak, mert csupán egy relatíve szűk kört érintenek. Ez a kör bizonyosan szélesíthető; javasolni lehet például a társadalmi szerveknek a saját aktívájukkal való konzultálást, ami olykor – főleg helyi ügyekben – akár a tömegek nagy részét is átfoghatná. A konzultáció módszere is továbbfejleszthető. A párt- és a társadalmi szervek együttműködése már akkor megkezdődhet, amikor még nem készült el a majdani véleményezésre szánt anyag. Sok esetben rendszerré válhatna akár a koncepció együttes kialakítása, egyfajta együttgondolkodás, az önálló partneri viszony erősítése is. Vannak már ez irányba mutató kezdeményezések.

Ami mondanivalónk szempontjából most különös figyelmet érdemel: a párt belső életében nem léteznek – legalábbis intézményesen nem – az ilyenfajta vitáknak teret biztosító keretek, s ez mindenképpen hiányosság. Célszerű lenne – természetesen csak a legfontosabb határozatok előkészítésének menetében – a párton belül is rendszeresíteni a hasonló jellegű vitákat, kialakítani ennek legcélszerűbb formáit. Természetes, hogy vitára csak az elképzelés lényegét, főbb gondolatait, a megoldás mellett és ellen szóló érveket szabadna bocsátani, másképp a dolog formalizmusba fulladna. Külön gondot kellene fordítani arra, hogy az eszmecsere átfogja a párt egészét, s eljusson az alapszervezetekig. Így bizonyos elképzeléseket az egész párttagsággal, másokat viszont – a témától függően – csak egy-egy ágazat, szakma, terület kommunistáival vitatnánk meg. Ily módon érhető el a leginkább, hogy a párt aktív részese legyen a részérdekek felszínre hozatalának és egyeztetésének, mivel azok mindenképpen megjelennek a helyi pártszervezetekben. Az ösztársadalmi érdek képviselője e nélkül nem is látható el.

A lényeg minden esetben a párttagok közvetlenebb részvétele a döntés-előkészítésben, és ami ennek másik oldala: a párttestületekben folyó munka nyíltabbá tétele, mert ez utóbbit egyfajta indokolatlan misztifikálás övezi.

A pártvitáknak mozgalmunk történetében pejoratív értelme, rossz kicsengése van – ugyanis csak vészhelyzetekben fordultak elő. De ha tervszerű elképzelések alapján beépülnek munkánkba, minden bizonnyal annak állandó és hasznos kísérőjelenségeivé is válhatnak. Az ilyen viták nem mennek az egység rovására, ellenkezőleg, segítik a párttagság egy olyan részének bevonását, amely jelenleg majdhogynem kívülállóként nézi a politika megvalósítását.

Az egypártrendszer viszonyai között az ilyen viták meghonosítása az optimális döntéshozatal fontos garanciájaként jelenne meg, és egyben felélénkítené a párt belső életét is.

Ebben a folyamatban a párt döntési mechanizmusa különleges funkciót tölt be. Ismert követelmény, hogy a pártnak döntései meghozatalakor a különböző szempontok integrálására kell törekednie, az általánosabb irányok kijelölésére kell összpontosítania. Az elvi, politikai irányításnak ugyanis ez a lényege. Ahhoz azonban, hogy következetesen érvényt szerezzünk ennek a sokszor megfogalmazott elvünknek, változások szükségesek a párton belüli döntési mechanizmusban is. A döntések szakmai megalapozása nem vitatható tény, de realizálásakor óhatatlanul számolni kell azzal, hogy a pártnak az esetek döntő részében több szakmai vélemény közül kell választania. Ha el akarja kerülni a szubjektívizmus nem csekély veszélyét, intézményesítenie kell ezeknek a véleményeknek az objektív ütköztetését. Eközben az is figyelmet érdemel, hogy a szakmai vélemények jó részének ideológiai értéktartalma is van, elfogadása esetén eltérő hatást gyakorol az egyes rétegek, csoportok helyzetére. Mivel a párt határozatainak meghozatalakor a politika oldaláról közelíti meg a napirendre került kérdéseket, különös figyelmet kell fordítani a különböző érdekek feltárására, nagy gonddal mérlegelve, melyek indokolnak támogatást, preferálást, illetve diszpreferálást. Ezért fontosak a párton belüli viták, melyek lehetővé teszik a várható politikai hatás előzetes bemérését, s ezzel jelentősen segítik a döntések optimalizálását.

Formai elemnek tűnhet, de lényegi problémára utal a pártszervek számára készülő és elfogadásra kerülő előterjesztések jellege. Anélkül hogy részletekbe bocsátkoznánk, hangsúlyoznunk kell azt az igényt, hogy ne egymást ismétlő, mindig teljességre törekvő, kerek, tanulmányszerű előterjesztések készüljenek, mert ezek mintegy eltakarják a lényegi pontokat és nem nyújtanak kellő segítséget azok elbírálásához. A megszokott, rituálészerű megrögzöttségekkel ebben a vonatkozásban is szakítanunk kell.

Szükséges továbbá, hogy a pártöntések szereplőinek helyzetét is pontosabban meghatározzuk. Változatlanul alapelvünk a választott testületek elsődlegessége, gyakorlatunk azonban nem felel meg eléggé ennek az elvi álláspontnak. Szándékaink ellenére az apparátusok gyakran a kíváncsnál nagyobb súlyra tesznek szert. Ebben – szubjektív okok mellett – közrejátszik a köreikben vitathatatlanul meglévő szakmai tudás, jártasság, informáltságuk mértéke, de bizonyos megszokott munkastílus is.

Az apparátusok – nélkülözhetetlen feladataikat ellátva – törekedjenek arra, hogy a választott testületeknek valódi lehetőségeket, tartalmi alternatívákat nyújtsanak, optimális döntési helyzetbe

hozzák azokat. Ez a döntési folyamat módszereinek, formáinak gondos vizsgálatát és tökéletesítését kívánja; az elemzőmunka megindult, s jelenleg is folyik. A sok felvetődő kérdés közül csak az egyik megemlítésére szorítkozom. A pártöntésekben – empirikus vizsgálat útján elemezve azok tartalmát – gyakran sok az általános jellegű politikai kívánság, szándék, és kevés a végrehajtás tartalmára vonatkozó elem. Ez is oka annak, hogy az általános jellegű kívánságok gyakran megismétlődnek, de nem elég konkrét, nem elég számon kérhető formában. Ezen fontos lenne változtatni.

Alapvető gond a feladat megfogalmazódásától a határozat meghozataláig terjedő idő hosszúsága, a lassú döntési folyamat. Ennek egyik oka kétségkívül az, hogy egy-egy készülő előterjesztés indokolatlanul sok állomáson, láncszemen fut át. Az alapjavaslatot többnyire valamelyik állami szerv terjeszti elő, azt a párt illetékes apparátusai, munkabizottságai, testületei véleményezik, javítják, formálják; ezt követően kerül a döntésre illetékes fórum elé, mely a tárgyalást követően határoz. Ennek során szinte elkerülhetetlen, hogy minden „állomáson” csiszolódik az anyag, ami javára is válhat, de nemritkán a különböző érdekelemek is halványulnak eközben, jöllehet ezeket fontos volna megőrizni. Az is végiggondolandó, hogy mely esetekben hagyható el a döntési mechanizmus valamely láncszeme. Az ellensúly biztosítására, a párttestületek vitáira az anyag készítői (és ezáltal szükségszerű védelmezői) helyett vagy mellett célszerűnek látszik egy-két opponens bevonása, aki – a tanácsadó szerepét betöltve – a fontosabb ellenérveket fejtené ki, hogy a döntést hozó szervnek jobb áttekintése legyen az adott problémaköréről.

Lényegbevágó, hogy gyorsuljon a határozathozatal, visszaszoruljon a hivatali jellegű munka, s az apparátus az előterjesztések fogalmazásának megterhelő – s csaknem kizárólagossá váló – feladata helyett elsősorban a helyzet vizsgálatával, a gyakorlati munka segítésével foglalkozzon.

Szót érdemel az állami tevékenység további fejlesztésének lehetősége, útja is. Ennek kapcsán jelenleg a választott szervek szerepének növelése érdemel különös figyelmet. Ismeretesek a választási rendszer és a népképviseltek munkájának fejlesztésére hozott intézkedések, s az is, hogy ezek a vártnál nagyobb élénkülést hoztak. Mindazonáltal tudatában kell lennünk annak, hogy még csak kezdeti lépésekről beszélhetünk. Nem véletlen, hogy az utóbbi években nemcsak folytatódtak, hanem fel is erősödtek a viták a népképviseltek szerepéről.

Az egyik alapvető probléma az országgyűlés munkájának meglehetősen nagyfokú formalizmusa. Úgy tűnik, hogy az egypártrendszer elfogadott felfogásában nem könnyű megtalálni a parlament

érdemi tevékenységi terét. Kezdeményezéseink, próbálkozásaink ellenére még nem tekinthetjük lezártnak a kérdést, melynek bonyolultságát mutatja, hogy az elmúlt 25 évben háromszor is nekifutottunk. A párt vezető szervei napirendre tűzték, vizsgálták, elemezték a problémakört, történtek helyes irányú lépések is, mégis változatlanul időszerű feladat, hogy biztosítsuk az országgyűlés aktívabb tevékenységének lehetőségét.

Általában is, de egyes területeken különösen, több önálló kezdeményezési és cselekvési teret kellene biztosítani a parlamentnek, s benne a képviselőknek is. Az ülésszakok elé jelentős kérdéseket kell vinni. Kíváncsú elérni, hogy a parlamentben az eddiginél markánsabban jelenjenek meg a különböző – természetesen nem csak területi – érdekek, részérdekek. Az országgyűlés ezek egyeztetésének, de olykor ütköztetésének is fontos fórumává válhatna, és ezzel a tevékenységével részben megalapozhatná, részben át is vehetné egyes ügyekben a párt érdekintegráló szerepét. A párt döntések megalapozását érthető módon akkor szolgálhatná jobban, ha a döntéshozatal előtt találkozna az egyes kérdésekkel. Így elképzelhető – legújabb jogszabályaink erre utalnak is –, hogy fontosabb esetekben a parlament koncepció formájában tárgyalna meg egyes témákat, méghozzá olyan időpontban, amikor még nincs az adott ügyben pártállásfoglalás. Ekkor a párttag képviselőket sem köti semmilyen központi iránymutatás, tehát valóban lehetséges a kötetlen, nyílt eszmecsere, a nézetek konfrontálódása. Úgy vélem, megérett a helyzet az ez irányú továbblépésre.

Ez más szóval azt jelenti, hogy a párt vezető szervei az eddiginél jobban politizálhatnának a népképviselők útján. Azzal a lehetőséggel is gyakrabban élhetnének, hogy javasolják az országgyűlésnek egyik vagy másik kérdés saját hatáskörben történő vizsgálatát, vitatását.

Eközben természetesen szükség van a kétoldalú érzékenységre, pontosabban a kétoldalú elhatárolódásra. Egyfelől azoktól a felbukkanó nézetektől, amelyek számos állami szerv tevékenységi körét közvetlenül a parlament alá kívánják rendelni, és ezzel lényegében a közvetlen parlamenti irányítás egyfajta formáját célozzák meg. Úgy tűnik, ez a mi feltételeink mellett irreális és gyakorlatilag sem előrevivő gondolat. Csak a bizonyító példa kedvéért utalnék az olyan javaslatokra, amelyek – helyesen bírálva a szabályozók instabilitását – az egyes szabályozók jövőbeni változtatását parlamenti hatáskörbe kívánnák utalni. Azt hiszem, nem szükséges bizonygatni, hogy az ilyen lépések hallatlanul lassítanak, bonyolítanak amúgy is nehézkes irányítási rendszerünket, és véleményem szerint tévútra vinnének. A parlament értelmes vitát folytathat a

szabályozók irányáról, szándékolt céljáról, de aligha bonyolódhat bele a részletekbe.

Ugyanilyen egyértelműen indokolt elhatárolódni azonban attól a felfogástól is, amely csak afféle szükséges koloncnak véli a parlament létét, s lehetőséget sem lát érdemibb működtetésére. Úgy vélem, még sok reális lehetőséget nem használtunk ki kellően e tekintetben. Ezek között is kiemelést kíván a legfőbb feladat: a törvényalkotás. A parlament ugyanis a nagy jelentőségű politikai folyamatok jogi szabályozásával és nem napi ügyekben politizálhat a leghatékonyabban. A népképviselői szervek szerepének ilyen értelemben felfogott növelése jelentős mértékben erősítheti a politikai rendszer összműködését és hatékonyságát.

A szocializmus körülményei között, a politikai rendszer működésének hatékonysága szempontjából meghatározó az egyéb intézmények viszonya a párthoz. E viszony főbb elvi szempontjai tisztázottak. Álláspontunk szerint a párt nem hoz határozatokat más szervezetekre, az ott dolgozó kommunisták révén érvényesíti politikáját. A gyakorlat azonban még távolról sem mutat ennyire egyértelmű képet, s további, nem lényegtelen kérdéseket vet fel.

Először is fontos megemlíteni, hogy eddigi problémafelvetéseink csupán a kapcsolatrendszer egyik gyakorlati irányával, a pártírányítás mikéntjével foglalkoztak. A kérdés azonban összetettebb, átfogóbb, ezért elvi megközelítést is kíván. Nem törekszünk több politikai centrum kiépítésére, de politikai életünk strukturált, tagolt; objektíve is jelen van egyfajta többpólusosság. Erre is gondolunk, amikor úgy fogalmazunk: az egypártrendszer körülményei között szükségünk van arra, hogy önmagunk ellenzéke is legyünk, értve ezen nemcsak a párton belüli demokrácia fontosságát, hanem szélesebb értelemben a társadalmi szervek egyre markánsabbá váló szerepét is. Szükséges továbbhaladnunk a társadalmi szervek „nagykorúsításának” útján, azt várván tőlük, hogy a döntési folyamatokban az egyező általános törekvések mellett adott esetben más-más pólusokat képviseljenek, ily módon elősegítve egyfajta széles körű társadalmi párbeszéd, konszenzus létrejöttét. Többek között éppen erre a meglévő lehetőségekre alapozzuk a polgári demokráciától eltérő, mégis különböző véleményeket magában foglaló sokszínű politizálás lehetőségét.

A politikai rendszer más intézményei a mindennapi munka során szükségszerűen kapcsolatba kerülnek a párt szerveivel. Döntő fontosságú ezért annak meghatározása, hogyan, milyen módon alakuljon ez a folyamat. Ez alapos átgondolást és feltehetően a jelenlegi módszerek továbbfejlesztését vagy éppen megváltoztatását is

követeli. Először is eléggé általános tapasztalat, hogy a pártirányítás gyakorlata zömmel az apparátusok révén valósul meg, és itt szüntelenül kísért a túlzóan részletekbe menő, gyámkodó beavatkozás veszélye, ami aligha erősíti a társadalmi szervek önállóságát. Még ha szubjektíve őszinte segítő szándék húzódik is meg mögötte, vissza kell szorítani a pártapparátusok részéről a mindennapi „érdeklődést” vagy éppen tanácsadást. Előfordulhat, hogy a társadalmi szervek önálló döntése, kezdeményezése nem felel meg az előzetesen kialakított elképzeléseknek, mégis célszerűbb ezek kivárása és szükség szerinti utólagos véleményezése.

Az apparátusi szintű kapcsolatok a tájékozódást és tájékoztatást szolgálják, a pártirányítást viszont az illetékes párttestületnek kell ellátnia. A Központi Bizottságtól lefelé minden szinten szükséges a társadalmi szervek vezetőinek rendszeres beszámoltatása s ennek kapcsán a munka érdemi értékelése, mérlegelése. Ha azonban azt akarjuk, hogy a társadalmi szervek egyre önállóbban, felelősebben tevékenykedjenek, a pártnak saját munkáján is változtatnia kell. A párt vezető szerepének megkérdőjelezése nélkül, sőt annak erősítésével kívánatos a túlzottan paternalisztikus módszerek kiiktatása.

A párt az elmúlt években jelentős lépéseket tett ez irányba, és kész továbbiak megtételére is. A szakszervezetek, a KISZ, a Hazafias Népfront önállóbb fellépése, markánsabbá vált arculata a tanúbizonyság arra, hogy helyes irányban haladunk. A párt építhet a kiterbélyesedő önállóságra, új energiákat meríthet ebből a forrásból.

A gyámkodó stílus háttérbe szorításával együtt erősíteni szükséges az elvi, politikai ráhatást, irányítást. A nyilván objektív okokból jelentkező különböző megközelítésekkel tényként számolnunk kell, a munkánkat nem mindig segítő, nemegyszer zavaró nézetek tisztázásában jelenleg nem érződik eléggé az elvi-politikai munka hatása, a párt integráló szerepe. Pedig ha jól meggondoljuk, ez egyazon dolog két oldala. Tudatosan arra törekszünk, hogy a politikai rendszer intézményeiben megjelenjenek a társadalomban létező nézetek, ha azok nem is egyeznek egymással vagy saját elképzeléseinkkel, mert ez gazdagítja ismereteinket, hozzájárul döntéseink jobbá tételéhez. De eközben az is természetes, hogy érvekkel, meggyőző szóval a párt pozíciójának erősítésére, politikájának megvalósítására törekszünk. Ám itt érezhető lemaradásban vagyunk. Csökkentve a gyakorlati munkában tapasztalható gyámkodó módszereket, szükség lenne az elvi-politikai ráhatás erősítésére, mert a pozíciók világossá tétele nem kis mértékben növelheti a cselekvés hatékonyságát.

Az elmondottnaknál élesebben vetődnek fel gondok a párt és az állam viszonyában. Valószínűleg nem túlzás azt mondani, hogy a párt és az állam (állami szervek) viszonyának helyes alakítása

kulcskérdése a politikai rendszer hatékonyságának. Mivel ez a két szervezet foglalkozik rendszeresen a szocialista építés minden területével, érthető módon itt a legszorosabb a kapcsolat, az érintkezés. S mindjárt hozzátehetjük: itt a legnagyobbak az átfedések, a párhuzamosságok. Először is le kell szögeznünk, hogy helyes elvi pozíciónk ellenére a párt egésze (vagy szervei és apparátusai) túlságosan mélyen beépült (illetve beépültek) az állami döntési folyamatokba, ami túlzott mértékben rányomja bélyegét az össztevékenységre. A párt emiatt elveszítheti azt a lehetőséget, hogy mintegy kívülállóként véleményezhessen, bírálhasson konkrét lépéseket, döntéseket; más szóval beintegrálódása miatt nem érvényesítheti kellően társadalomirányító szerepét.

Külön probléma, hogy az állami szervekben születő határozatok is lassan formálódnak, e területen talán még inkább igaz, hogy egy-egy anyag túl sok helyen fut át. A minisztériumokon, főhatóságokon belül is sok szerv bábáskodik egy-egy döntés felett, és akkor nem szóltunk még a Minisztertanács bizottságairól és magáról a Minisztertanácsról. Főleg ennek az egyeztetési folyamatnak a bonyolultsága mossa el a miniszterek, főhatóságok felelősségét.

Szabályozni lehetne és talán kellene azt is, hogy melyik állami szerv mit egyeztessen a pártszervekkel. Ma szinte minden szerv kíván ilyen lehetőséget, és a pártszervek is túlságosan gyakran fogalmaznak meg ilyen igényt. Felvetődött javaslatként, hogy a párhuzamosságok csökkentésére az állami szervek csak a Minisztertanács útján fordulhassanak felső pártszervhez, azaz külön-külön nem. Az ilyen korlátozó, szabályozó gyakorlat nem feltétlenül antidemokratikus, mert megnöveli a Minisztertanács felelősségét, önállóságát, ami ma vitathatatlanul szükséges.

Koncepcionális kérdéssel állunk itt szemben: a politikai rendszer főbb intézményei helyének, egymáshoz való viszonyának a világosabb körvonalazásával. A párt vezető szerepének helyes értelmezése annak elhatározását követeli, hogy a párt kevesebb kérdésben döntsön, utaljon át adott esetben tudatosan más illetékes szerv hatáskörébe ügyeket. Ehhez hozzátartozik, hogy a kormánynak, a szakszervezeteknek is legyen markánsan megfogalmazott álláspontja és ezek ütközthessenek is egymással. Át kell gondolnunk azt is, hogy ilyen esetekben a párt mikor és milyen mélységig nyilváníthasson véleményt. Pusztán hatásköri, jogi szempontból ez nem közelíthető meg. A párt meghatározott feltételek között minden ügyben illetékes lehet, de éppen abban rejlik a politika lényege, művészete, hogy csak a politikai szükségesség esetén éljen e lehetőséggel.

A fontosabb határozatok előkészítése hosszú időt, olykor éveket vesz igénybe. Ez idő alatt szűk körű műhelymunka folyik mind az

állami, mind a pártszervekben. Ha vannak is konzultációk, azok csak a szakemberek meghatározott körét érintik. Ily módon azonban a határozat megvalósítását segítő érdemi politikai munka csak annak meghozatala után kezdődhet, ez pedig nem elegendő. Ilyenkor, kivált ha összetettebb kérdésekről van szó, a végrehajtás már eleve nem jó talajból fogan, s a határozat sokszor nem részesül támogató fogadtatásban.

A szakmai előkészítő és a politikai munkának tehát párhuzamosan kellene folynia. Azokban az esetekben, amikor a parlament először csak egy adott téma koncepcióját tárgyalja, azt követően nyomban megindulhatna bizonyos körben a nyilvános vita, eszmecsere is, amely felszínre hozhat újabb fontos elemeket. Ehhez hasonlóan, ha a kormány szélesebb társadalmi rétegeket érintő kérdésekben készít határozatot, annak főbb céljait, szándékait valamikor a munka beindulásának idején kellene a párt és a nyilvánosság révén az érintettekkel is megismertetni, mert akkor volna valódi értelme a közélet aktivizálásának.

Érdekes összefüggéseket vet fel az államigazgatási szervek ellenőrzése is. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a felső szintű államigazgatási szervek munkájának érdemi ellenőrzése ma zömmel vagy legalábbis nagyrészt a párt központi szerveire és apparátusára hárul. Már a méretekből is adódik, hogy ezt a párt apparátusai teljesértékűen nem tudják ellátni – nem is igazán feladatuk –, hiszen egy-egy minisztérium, főhatóság munkájával általában mindössze egyetlen munkatárs foglalkozik. A felső szintű állami szervek tevékenységének folyamatos és érdemi ellenőrzése ezért jelenleg nem eléggé megoldott. Ebben a tekintetben több szervnek is van felelőssége. Az országgyűlés és főleg bizottságainak ez irányú munkája az államigazgatási szervek vezetőinek komolyabb beszámoltatása révén mindenképpen intenzívebbé válhatna. De ez a kormánynak is kötelessége, s szerepet vállalhat az ellenőrzésben a szakszervezeti mozgalom. A munka egészének politikai irányultságát természetesen a pártnak is ellenőriznie kell, főleg testületei útján.

Elkerülhetetlen, hogy a párt és az állam szervei bizonyos kérdéseket párhuzamosan tárgyaljanak. Amikor azonban ilyen esetekről van szó, világosabban kellene érződnie az eltérő megközelítésnek. Ezt a tételt persze nem szabad leegyszerűsíteni, például oly módon, hogy az állami szervek szakmai, a pártszervek viszont politikai szempontból mérlegeljenek, mert e két megközelítés elemei mindkét esetben szükségszerűen jelen vannak. Annyit azonban joggal állíthatunk, hogy a pártszerveknek nem ugyanazokat az anyagokat, nem ugyanolyan részletezően és nem is ugyanolyan módon célszerű megvitatniuk, mint az állami szerveknek. Tény, nem könnyű

megfogalmazni, hogy miben is fejeződjön ki a párt részéről az elvpolitikai irányítás. Annyi nyilvánvalónak látszik, hogy a pártszerveknek mindenekelőtt a társadalmi összefüggéseket kell megragadniuk, míg a tényleges kidolgozást felelősebben és nagyvonalúbban az állami szervek illetékességi körébe kellene utalni.

Az igazsághoz tartozik, hogy az esetek nagy részében a pártállásfoglalást nem a pártszervek szorgalmazzák, hanem a kényelmesebb helyzet elérése, az ún. bebiztosítás és felelősségáthárítás végett a vezető állami szervek kezdeményezik. A Központi Bizottság 1986. novemberi határozata e tekintetben is világosabbá tette a feladatmegosztás jellegét, és az eddignél jobban körvonalazható kapcsolatrendszer kialakítását tartotta szükségesnek. Bizonyos szervezeti változások, elhatározások már a levont következtetéseket tükrözik, konkretizálják. Az elemzőmunka folytatódik, és eredményeit a Központi Bizottság átfogó módon kívánja a nem távoli jövőben a továbbfejlesztés szándékával megtárgyalni.

A nagyobb önállóság természetesen nagyobb felelősséggel is jár. Megszabadulván sok napi teendőtől, az illetékes pártszervek az állami vezetők beszámoltatása révén az eddignél több figyelmet fordíthatnának a politikai felelősség érvényesítésére. Feltehetően növelni lehetne az állami szervezetben működő pártszervezetek szerepét is. E területen is igaz, hogy ritkán jutunk el az alapszervezetekig, az egyes kommunistákig. Nem, vagy csak kevés lehetőséget adunk a minisztériumokban, főhivatalokban dolgozó nagyszámú, igen felkészült párttagnak (pártonkívülinek) arra, hogy a fontosabb döntésekről meghozataluk előtt a párt fórumain is elmondhassa véleményét. Ennek jelentőségét az is fokozza, hogy e szervek közismerten az alá- és fölérendeltség elve szerint működnek, ezért éppen a párt fórumain biztosíthatnánk, hogy mindenki beosztástól függetlenül, egyenjogúként fejthesse ki elképzeléseit. Ez egyúttal azt is kifejezné, hogy a vezető szerepet nem egyes szervei, hanem az egész párt gyakorolja.

A párttagság fokozottabb bevonása fontos a pártélet megélénkítése szempontjából, de forrása lehet döntéseink jobb megalapozásának is. Az irányító szervezetben dolgozó „középhad” tudása, helyes szakismerete nagy tartalékok feltárását tenné lehetővé és egyben a vezetés egyfajta belső kontrolljának megvalósulását is szolgálná. Igaz, vannak ilyen irányba mutató helyes kezdeményezések, de a kérdés egészében véve nem tűnik megoldottnak.

Mivel a párt- és az állami szervek viszonyának alakítása politikai rendszerünk hatékony működésének alapkérdése, helyes elveinket következetesebben kell érvényesítenünk. A kezdeményezésnek tehát a pártból kell kiindulnia. A túlzott operativitás önkorlátozó visszaszorításának együtt kell járnia a nagyobb önállóság megkö-

vetelésével. Ennek a viszonynak a jobb elrendezése össztevékenységünk nagyobb eredményeiben mutatkozhat meg.

A marxizmus ismert tétele, hogy az állam történelmi kategória, s majdan átadja helyét a kommunista öngazgatásnak. Ám számunkra az is világos, hogy ez csakis egy történelmileg igen hosszú időszak alatt képzelhető el.

Hogyan jutunk közelebb ehhez a célhoz? Van-e értelme annak, hogy már ma foglalkozzunk az önkormányzatok, szélesebben az öngazgatás kérdéseivel? Erre a kérdésre az elmúlt évtizedekben különböző válaszok születtek. Az egyik álláspont szerint az állam elhalása annak szüntelen erősítése révén valósul meg. Az állam szüntelen erősítésére irányuló törekvések (nem elszakítva az osztályharc állandó éleződésének tételétől) a gyakorlatban a központi, adminisztratív hatáskörök szélesítéséhez, erősödéséhez, sőt erőltetéséhez vezettek, s ennek – mint ismeretes – tragikus következményei voltak.

E tételt elvetve, két évtizede úgy véltük, s ma is úgy véljük, az állam majdani eltűnése feltételezi, hogy egy hosszabb időszakban átalakítsuk funkcióit, tevékenységét, a feladatok egyre nagyobb részét alsóbb szintre helyezzük, s ezáltal bővítsük a dolgozók közvetlen döntési jogkörét. Más szóval: szükséges, hogy egyre több működőképes, nagyobb hatáskörű alsóbb szintű szervet építsünk ki, amely elláthat korábban központi állami szervek kezében lévő feladatokat. Az önkormányzatok, önkormányzati képződmények fokozatosan feleslegessé tehetnének állami eljárásokat. Ennek azonban fontos feltétele, hogy meghatározott autonómiájú (tehát más szervek által meg nem kérdőjelezhető) hatáskörük, lehetőségük legyen, valamint hogy az önkormányzatokban érvényesüljön a dolgozók közvetlen döntési joga.

A szocialista öngazgatás megvalósítása sokrétű, különböző minőségű és tartalmú elemeket felölelő folyamat, melynek összetevőit még nem elemeztük kielégítően. Itt – a későbbi mondanivaló jelzése érdekében – csak néhány elvi összefüggés felvillantására lehet vállalkozni.

Mindenekelőtt annak előrebecsátása szükséges, hogy az öngazgatást és önkormányzatot ezúttal együtt fogjuk tárgyalni, s a hangsúlyt a gyakorlati szempontból kézzelfoghatóbb és időszerűbb önkormányzatra helyezzük. Melyek az önkormányzati, öngazgatási folyamat többé-kevésbé markánsan megragadható elemei? Ilyen az állami és társadalmi szféra elválasztása, melynek példája lehet, hogy az egyesületek, szövetségek tevékenységét az állam törvényes eszközökkel felügyeli, a párt politikai eszközökkel befolyásolja.

Ilyen az állami feladatok decentralizálása (a feladat állami marad, de a hatáskörök decentralizálódnak; példa erre a tanács államigazgatási funkcióinak gyakorlása). Ilyen továbbá a teljes tevékenységre kiterjedő önkormányzatiság; ennek példaként vehetjük a termelészövetkezeteket, amelyek jogilag, gazdaságilag, társadalmilag önálló egységek. Ilyen a részleges önkormányzatiság (a vállalati tanács vagy maga a kollektívák által irányított vállalat), ahol a tulajdon állami, de a vele való rendelkezésben figyelmet érdemlő önállóság érvényesül. S ebbe a sorba helyezhetjük az önkormányzati elemeket, amelyek pl. az ún. közvetlen demokratikus formákkal kombinálva a választási rendszerben, a népszavazásról szóló javaslatokban fogalmazódnak meg.

Egy széles – sok egymástól minőségileg is eltérő elemet hordozó – folyamatról van tehát szó, amelynek lényege szerintünk az önállóság, az egyének meghatározó szerepének növekedése, az állami tevékenységtől való kisebb vagy nagyobb mértékű elhatárolódás és az öngazgatási mozzanatok megjelenése, ami elsősorban a munka- és lakóhelyeken bontakozhat ki. Az önkormányzat több, mint az önállóság növelése, több és más is, mint a decentralizálás: sajátos tevékenységi, irányítási, részvételi forma. Közelebb hozva az ügyeket az állampolgárhoz, érdemibbé teheti a beleszólást, részvételt, segítheti az állami és társadalmi mozgások egymástól való elválasztását. Úgy vélem, e sokfajta forma gyarapításával kívánunk a kommunista öngazgatás felé haladni.

Harmincéves gyakorlatunk ez utóbbi koncepció fokozatos megvalósításának bizonyítéka. Három évtizede alkalmazzuk az önkormányzati formákat, s eközben fontos tapasztalatok halmozódtak fel. Úttörő szerepet töltöttek be e folyamatban a mezőgazdasági termelészövetkezetek; tevékenységükben jelent meg hazánkban a szocialista építés során először markánsan az önkormányzati forma. Tapasztalataikat hasznosítva jöttek létre az egyéb (ipari, fogasztási stb.) szövetkezetek is, melyek száma és formája a mai napig gazdagodik, változik. Jelentős lépés volt ezen az úton a tanácsai önkormányzatok létrejötte, ami a közvetlen állami szféra tekintélyes részét is átformálta. Változó sikerrel próbálkoztunk és próbálkozunk jelenleg is az iskolai és egyetemi önkormányzatok szélesítésével. Szaporodik az egyesületi, szövetségi forma, és a legutóbbi 1–2 évben az önkormányzati gyakorlat megjelent az állami tulajdonú gazdálkodó egységeknél is, a vállalati tanácsok, a dolgozói kollektívákra épülő irányítási formák képében.

Melyek a bejárt út főbb tapasztalatai? Alapjában pozitív a kép, az önkormányzatok létrehozása a korábbi állapothoz képest előrelépésnek bizonyult a demokrácia szélesítésében és a munka hatásfokának javulásában.

Ezt elsősorban az bizonyítja, hogy a vezetők és beosztottak viszonyában új minőség jött létre. A kölcsönös függés állapotának megteremtése szorosabbra fűzte a szálakat, s egyben az alulról jövő ellenőrzés hatékonyabb lehetőségét is megteremtette. Különösen a tsz-elnökök tevékenységével kapcsolatos tapasztalataink értékesek, mivel korábban mind az állami, mind a pártszervek bábáskodtak megválasztásuk felett. Bebizonyosodott azonban a gyakorlatban, hogy enélkül a vezetőkiválasztás minden szempontból jobban megoldható. Az itt szerzett tapasztalatot alkalmaztuk és alkalmazzuk az élet más területein, pl. napjainkban az ipari vállalatok vezetőinek, igazgatóinak megválasztásában. A személyi döntések meghozatalában való közvetlenebb érdekelttség szerepét igyekeztünk felhasználni szélesebb értelemben, többek között a választási rendszer fejlesztésénél is. Az önkormányzati gyakorlat megnövelte az egyének anyagi és erkölcsi érdekelttségét a kollektíva teljesítményében.

E tapasztalat új minőséget hozott a demokrácia gyakorlásában is, fokozta az egyének aktivitását. Az önkormányzati forma új lehetőségeket teremtett az érdekegyeztetés és főleg az érdekek rangsorolása tekintetében, mivel most már nem kívülről adtak támpontot vagy mércét ehhez, hanem belülről is ki kellett alakítani az érdekek helyi rangsorát. Ezt a tapasztalatot, főleg ami az érdekek helyi rangsorolását illeti, igyekszünk pl. a területi, kommunális kérdésekben is hasznosítani. E kezdeményezéseink vegyes eredményeket hoztak, amiben egyes, nem megfelelően alkalmazott formák mellett kétségkívül szerepet játszott a rendelkezésre álló anyagi források szűkös volta is.

Az egyének számára éppen abban mutatkozik meg az önkormányzat legkézzelfoghatóbban, hogy mekkora a helyi szervek önállósága, gazdálkodási önállósága, mennyire van módjuk a gyakorlatban körülményeik alakítására. Ez felveti az eszközök költségvetési centralizálásának és újraelosztásának kérdését, amit például a tanácsok gazdálkodására vonatkozó koncepció kialakításánál komoly kritikával illettünk, de a helyzet azóta sajnos nem javult, inkább rosszabbodott. A közelmúltban született politikai állásfoglalások a régen igényelt változások megvalósítását ígérik, felismerve, hogy anyagi eszközök nélkül nem létezhet önkormányzat.

Szolgáltak már bizonyos tapasztalatokkal az új vállalatirányítási formára áttért ipari vállalatok is. Megélénkült az aktivitás, közelebb kerültek a dolgozókhoz a gazdálkodás átfogóbb kérdései, megnövekedett a vezetők felelőssége, önbizalma, és határozottabbá vált ellenőrzésük, beszámoltatásuk is. Kialakult és lényegében pozitív hatást gyakorolt a kölcsönös függés állapota. Összességében azonban még túl kevés idő telt el ezeknek a tapasztalatoknak a

megalapozott összesítésére. Az új szervezeti megoldások ugyanakkor fontos ösztönzést adtak az önkormányzati formák elvi és gyakorlati kérdéseinek mélyebb átgondolásához, s felszínre hoztak elméletileg vizsgálándó, kidolgozandó kérdéseket. Nézzük meg röviden e problémaköröket is.

Az egyik ilyen, a gyakorlat által felvetett kérdés a napi és a távlati érdekek egymáshoz való viszonya. A vállalati tanácsoknál reális veszélynek bizonyult (a kezdeti években a termelőszövetkezeteknél is ez volt a helyzet), hogy a napi érdekek felülkerekedtek a távlatiak rovására. Úgy véljük, ez bizonyos mértékben érthető, természetes, mert ahhoz, hogy a kollektív tulajdonnal is gazda módjára bánjon a kollektíva egésze, a tulajdonosi tudatnak az eddiginél magasabb szintje szükséges. Az ilyen jellegű tudati elemek azonban csak a gyakorlatban formálódhatnak, erősödhetnek, ezért ezt a ráfordítást nem takaríthatjuk meg magunknak. Ezzel az ellentmondással mint realitással számolni kell.

Ismert, hogy a vállalati tanácsok nem kis részénél például a teljesítményekkel nem indokolható fizetésemelések történtek. Ebben azonban közrejátszott és közrejátszik a vállalati tanács szerepének nem kellő tisztázottsága is. Leegyszerűsítve a dolgot, vannak, akik a vállalati tanács szerepét főleg az érdekképviselésben látják, s e funkció betöltését várják tőle. Mások egyfajta politikai csúcsszerveznek gondolják, és még viszonylag kevesen tekintik őket tulajdonosi funkciót gyakorló intézménynek. Fontos, hogy világossá váljék: a vállalati tanács nem érdekvédelmi, nem is politikai irányító szervezet, hanem a tulajdonosi jogok gyakorlása, a tulajdonnal való rendelkezés a fő és meghatározó feladata. Ha vállalati kollektíváink ezt helyesen értelmezik, joggal várhatjuk a távlati érdekek – pl. a nyereségérdekeltség helyett a vagyonérdekeltség – következetesebb érvényesülését, ami gazdaságunk, társadalmunk összfejlődése szempontjából alapvető.

További átgondolást érdemel a vezetők választásával megteremtődő kölcsönös függés állapota. Ez alapjában pozitív tartalmú változás, a munka határfokának javulását hozhatja magával. Mégis látni kell, hogy a pozitív következményekkel együtt jelentkezhethet – ha ez talán nem is tudatosodik mindig az egyes vezetőkben – bizonyos tartózkodás a következetes, határozott fellépéstől, a könnyebb népszerűsége irányuló törekvés, ami a jelenlegi helyzetben nem kis kárt okozhat. Ezért a kölcsönös függés olyan megvalósítására célszerű törekedni, hogy ez az operatív irányításban ne korlátozza az egyszemélyi vezetés érvényesülését. Úgy vélem, abban mindenki egyetért, hogy a termelés belső kérdéseiről nem lehet népgyűléses demokráciát megvalósítani. E területen megmarad a határozott – a szakemberek véleményét természetesen messzeme-

nően hasznosító – egyéni vezetés. Ugyanakkor mindent, ami az emberek helyzetét közvetlenül befolyásolja, velük is megfelelő módon szükséges megtanácskozni, elfogadtatni.

Továbbgondolást igényel a közvetlen és közvetett demokrácia dialektikus kapcsolata. Együttes jelenlétük a termelési egységekben utal egy fontos teoretikus összefüggésre is. Az önkormányzat klasszikus értelmezésében – mint láttuk – az államhoz viszonyított önállóságot és szuverenitást jelent. A kommunista öngazgatás – állam nélküli öngazgatás. A fejlődés jelenlegi szakaszában értelem-szerűen szocialista önkormányzatiságról van szó, amely az önállóság mellett számol az állami, társadalmi szervek jelenlétével. Az önkormányzati és a társadalmi szervek szerepét ezért indokolt összehangolni, ez utóbbiak is igyekeznek ugyanis saját kereteiken belül erősíteni az önkormányzatok jellegéhez közelítő vonásokat. Egyfajta sajátos egymásra épülés folyamatáról van itt szó, mely mindkét oldal szempontjából bonyolult követelményeket támaszt. Mert ha igaz is például, hogy a vállalati tanács alapján tulajdonosi funkciókat betöltő szerv, közvetlen dolgozói képviseleti jellege révén a termelési egység összműködésében mégis új tényező, tevékenysége folytán a dolgozók részvétele közvetlenebbé válik az irányítás egész folyamatában. Ezt a körülményt nem hagyhatják figyelmen kívül a pártszervezetek, a szakszervezetek sem. Ebből új feladatok hárulnak rájuk, például a vállalati tanácsokban dolgozók politikai irányítását illetően és általában a különböző szálakon folyó munka szorosabb egyeztetésében.

Mindez várhatóan élénkítően hat a társadalmi szervek tevékenységére, segíti a munkájukban levő formális vonások csökkentését, új igényeket támaszt belső működésük javítására. Ezt a kölcsönhatást jelzi, hogy a társadalmi szervek gyakorlatában is megjelennek az önkormányzatiság felé mutató elemek. (Ilyen például a párt- és a társadalmi szervek vezetőinek közvetlenebb választása.) Megjegyzendő, hogy a párttagság részéről határozottan megfogalmazódó igény a közvetlenebb részvétel a magasabb szintű szervek vezetőinek megválasztásában. Ilyen irányba mutat a többes jelölés is, ami már számos helyen elfogadott gyakorlat a párttiszségek betöltésénél is, s ami a jövőben minden bizonnyal tovább szélesíthető. Az önkormányzatiság felé tartó lépés, a társadalmi szervek jelentős részénél már alkalmazott módszer is, hogy a legfelső vezető testületek tagjainak egy részét az alsóbb, középső szervek közvetlenül delegálják, választják meg. A példákat még lehetne sorolni. Mindezek a formák azt jelzik, hogy a társadalmi szervezetekben is közvetlenebbé válik a vezetés és a tagság közötti viszony, itt is erőteljesebben kombinálódnak a közvetlen és a közvetett demokrácia elemei.

A vázolt folyamatok arról tanúskodnak, hogy politikai rendsze-

rünk egésze egészséges irányú átalakulásokon megy át a dolgozói, lakossági részvétel új formái révén, s mindez növeli összműködésének hatékonyságát.

A politikai rendszer munkájának javítását, fejlesztését számos tényező sürgeti. Ezt kívánják a szocialista építés magasabb követelményei, valamint a társadalmi struktúrában végbement változások, amelyek szükségszerűen kihatottak az érdeksztruktúrára is. Az új követelmények azonban még nem jelennek meg eléggé a politikai intézményrendszerben, mely sok szempontból egy korábbi időszak helyzetéhez, követelményeihez igazodott. Különös súllyal esik latba ebből a szempontból a gazdaság helyzete, gazdaságirányításunk továbbfejlődése. Gazdasági nehézségeink megoldása ma kétségkívül a legfontosabb feladatunk. Ám látnunk kell, hogy a gazdasági problémák nem kizárólag vagy szűken értelmezve gazdasági jellegűek. A fontosabb gazdasági döntések – jelentőségük és jellegük miatt – egyben óhatatlanul politikai döntések, a politikai rendszer működésével is kapcsolatosak. Ezért a gazdaságban végbemenő folyamatok is igénylik a politikai rendszer korszerűsítését, érdemi fejlesztését. A politikai döntési mechanizmus racionalizálása, jobbra tétele, a meglevő aránytalanságok, párhuzamosságok kiküszöbölése, a döntési folyamat rövidítése számottevően segítheti gazdaságunkat.

A gazdaság alapkérdéseinek megoldása egyúttal konfliktusok jelentkezésének és megoldásának a folyamata is. A népgazdasági struktúra átalakítása, a munkaerő nagyobb arányú mobilitása, a valódi differenciálás érvényesítése szükségszerűen közegellenállást is kivált. A politikai rendszer azzal növelheti leginkább a gazdaság teljesítőképességét, ha aktív részt vállal a konfliktusok kezeléséből, feloldásából, ami az érdekek árnyaltabb felszínre hozását, ütköztetését, egyeztetését s ezeknek az optimális megoldások irányába történő integrálását is feltételezi. A dolgozói beleszólás szélesítése, a tágabb értelemben vett önkormányzatiság erősítése mindezt elősegítheti.

A csak vázlatosan említett problémák, feladatok egyértelműen arra utalnak, hogy a politikai rendszer működésének hatékonyabbá tétele jelentőségénél fogva kiemelkedik tennivalóink közül, jelentős hatással lehet a gazdaság, a társadalom összfejlődésére. Az érdemi előrehaladás igénye ezért egyértelműen következik a harminc éve folytatott politika logikájából.

Társadalmi folyamatok, tudati viszonyok, társadalompolitika

Előadásomban elsősorban a tudatvilág jelenségeivel foglalkozom, de ezt nyilván nem tehetem másként, mint a valóság folyamataival való kapcsolatukban.

A közvéleményt ma leginkább a szocialista gazdaság helyzete, jövője foglalkoztatja; a gazdasági megtorpanás tovagyűrűző társadalmi hatásai, a kiútkeresés és a gazdaság kedvezőbb irányba fordításának lehetőségei. A több éve tartó stagnálás, az életszínvonal szélesedő kört érintő csökkenése miatt érthetően erősödnek az aggodalmak és kétségek, az emberek mind érzékenyebben reagálnak a társadalmi különbségek vélt vagy valóságos növekedésére. Jól érzékelhetők például ennek jelei a kisvállalkozói kör jövedelmének társadalmi megítélésében, egy szűk réteg gyors vagyonosodásának irritáló hatásában. Még ha a vagyonosodásról és az elérhető jövedelmekről szóló híresztelések – mint az ilyen esetben szokásos – túlzóak is, valódi problémákat feszegetnek, hiszen emögött széles társadalmi rétegek saját helyzetükkel való elégedetlensége húzódik meg.

Ma már nyilvánvaló, hogy a helyzet megváltoztatásának útja: gazdaságunk gyökeres strukturális átalakulása, illetve a termelési szerkezet folyamatos megújulása.

Az is világosan látható azonban, hogy a gazdaságot átformáló lépések, tervezett intézkedések – például a veszteséges tevékenységek visszafejlesztése, a támogatások leépítése, csökkentése – várhatóan negatív hatásokkal is járnak, ami tovább növelheti a ma meglévő feszültségeket.

Ilyenfajta terhelést csak az a társadalom visel el, amelyik meg van győződve arról, hogy szükségesek – és elkerülhetetlenek – ezek a negatív következmények, ha elfogadja, hogy ezek kényszerítő erejével tudjuk csak megjavítani gazdálkodásunkat, s ezáltal – hosszabb távon – az áldozatoknak meglesz az eredménye.

Abban, hogy a nehézségeket a társadalom vállalja, nagy a szerepük a párt- és társadalmi szervezeteknek, s talán mindennél na-

gyobb – szinte meghatározó – a tömegtájékoztatási fórumoknak. De azok is erősíthetik a társadalom tehervállaló képességét, akik – tudományos felkészültségük birtokában – a véleményformálók véleményét alakítják. A tudományok, az ideológiai nézetek termelőinek és közvetítőinek ugyanis megkülönböztetett a szerepük abban, hogy világosabb képünk legyen társadalmi feszültségeink, gondjaink valódi hátteréről, tényleges kiváltó okairól és feloldásuk lehetséges módjairól.

A társadalmi konszenzus megteremtésének alapvető feltétele, hogy minél mélyebben megismerjük a strukturális váltás tényleges gazdasági-társadalmi összetevőit, és egyben világossá váljon az a szocialista értékrend, aminek jegyében a változásokat végre akarjuk hajtani.

Közgondolkodásunkat vizsgálva ma sok kérdésben zavart tapasztalunk, s ez további akadályokat jelent a társadalmi fogadókészség – a változásokhoz való alkalmazkodás – kialakításában.

A közvéleményre nyilvánvalóan a való világ tényei (a társadalmi tények) gyakorolják a döntő hatást, de a szellemi élet elbizonytalanodása és ennek kisugárzása a hétköznapi gondolkodásra bonyolíthatja, esetenként felfokozhatja az alkalmazkodási-működési nehézségeket.

Eszmei eróziót jelez viszont az, hogy az egyik oldalon a szocializmus(kép) említése lassan olyan felhangot kap, mintha minden téves, hibás lett volna, amit e koncepció jegyében az elmúlt évtizedekben megvalósítottunk. Egyre gyakoribb az a nézőpontcsere is, aminek következtében hibáink és gyengeségeink szocialista kritikája helyett a szocializmus – létrejöttének, kialakulásának – polgári kritikáját kapjuk.

Másfelől viszont változatlanul hallhatók olyan dogmatikus vélemények is, amelyek a gyakorlati útkeresést, a korábbi formáktól való szinte minden eltérést rendszerünk szocialista jellegének feladásaként értékelik.

Az ideológiai nézőpontokban fellelhető polarizálódás, helyenként zavarok terjedése mellett a tudományos elemzések egy meghatározott típusa sem segíti helyzetünk tisztázását. Ezekben a konkrét gazdasági problémák vizsgálatát, az összefüggések és lehetőségek elemzését a harmonikus piacgazdaság elvont utópiája helyettesíti. Azt a tételt, amely szerint az egyéni érdek követéséből automatikusan létrejön a közjó, már a tőkés országok közül is mind kevesebben hirdetik, s furcsa dolog, ha ezzel éppen nálunk próbálkoznak néhányan.

Az elemzésekben vagy a tájékoztatásban továbbá egyre gyakrabban fordul elő, hogy a szocializmus felületes kritikája a kapitalizmusról alkotott idealizált képpel párosul.

A szocialista viszonyokról a reális kritikai kép kialakulását nem segíti, ha a közvélemény előtt összemosódnak a saját feltételeinkből vagy a hibáinkból keletkező feszültségek, visszasságok azokkal, amelyek távolról sem a mi rendszerünk sajátosságai csupán.

Ilyen például az a minden magasabb szinten szervezett társadalomban tapasztalható tény, hogy az emberi kapcsolatok mind közvetítettebbé válnak, a gyors technikai fejlődés bomlasztóan hat a közösségi formákra; vagy hogy a társadalomirányítás bonyolultabbá válása többnyire a bürokráciát is növeli. Ugyanígy, legalább az elemzés szintjén el kellene különíteni, hogy melyek a nemzetközi munkamegosztásnak és cserének – beleértve az információk távolról sem egyenlő cseréjét is – a következményei. Csak ebben az esetben alakulhat ki ugyanis reális megítélés arról, hogy a problémák közül melyekre és hogyan lehet képes társadalmunk enyhítő vagy ellensúlyozó eszközöket keresni.

Az összevetésekben és a követendő példák propagandájában is akadnak nem szerencsés hivatkozások.

Egyre kevesebb helyen jelenik meg a hazai gondolkodásban az a tény, hogy a világkapitalizmus nem azonos néhány fejlett nyugat-európai országgal és az USA-val. Hasonló egyoldalúság fedezhető fel a kiútkeresés jegyében ajánlott példáknál, modelleknél. Így pl. az utóbbi évtizedekben valóban gyors ütemben fejlődő délkelet-ázsiai országok mintájának felidézésekor is rendszerint mellőzik azokat a feltételeket – a nyugati tőke és technológia beáramlása, a fejlett tőkés piacok megnyitása –, amelyekkel szemben nekünk súlyos diszkriminációs hátrányokat kell elszenvednünk. Viszont hiányzik ezekből a példákból az, ami csakugyan ösztönzően hatna: a munkakövetelmények és a magas fokú szervezettség kialakításának konkrét tapasztalatai.

A gondolkodásunkat, értékrendünket befolyásoló tényezők sorában külön is kell szólni a bennünket körülvevő nemzetközi erőter változásairól. Mindenekelőtt a tőkés világgazdaság új folyamatairól, valamint a hetvenes évekhez képest gyökeres ideológiai fordulat, a neokonzervativizmus térhódításáról. Szembe kell néznünk ugyanis azzal a realitással, hogy ma a tőkés világ a hagyományos szocialista értékekkel – szociális biztonság, társadalmi szolidaritás, jövedelemkülönbségek munkához kötése stb. – szélsőségesen ellentétes elveket és követelményeket közvetít számunkra.

E hatásoktól nem függetleníthetjük magunkat saját alkalmazkodási stratégiánk kialakításakor. Mint már utaltam rá, késve reagálunk a tőkés világgazdaság egyes új tendenciáira, s ez önmagában is számos hátrányos következménnyel járt. Úgy tűnik azonban, hogy mi nem választhatjuk – s egyáltalán nem ideológiai okokból – az alkalmazkodás fejlett tőkés országok által követett módját.

Ezek az országok nagy tőkeerő, pénzügyi hatalom birtokában képesek a gazdasági világválság terheit – saját alkalmazkodásuk költségeit – nem csekély részben áthárítani a fejletlenebb, többségükben eladósodott országokra. Egyben olyan alkalmazkodási recepteket kínálnak az utóbbiak számára, amelyekkel tulajdonképpen nemzetközi tőkeátcsoportosítást hajtanak végre a legfejlettebbek javára. Ez természetesen súlyosan gátolja – esetenként lehetetleníti – az eladósodott országok modernizálását, a technológiai fejlesztést, s többnyire növeli az amúgy is súlyos belső feszültségeket és hiányokat.

Gazdasági megújulásunkról gondolkodva tehát egysíkúnak tűnik a hatékonysági követelmények e problémáktól elvonatkoztatott kezelése – amivel gyakran találkozhatunk különböző tudományos fórumokon és a sajtóban. Nyíltabban kellene tehát arról szólni, hogy döntési lehetőségeink nagyon is korlátozottak. A tőkés világ-gazdasághoz való kapcsolódásunknál mindig az előnyök és hátrányok együttesével kell számolnunk, s folyamatos tudományos és politikai elemzőmunkát kíván, hogy mikor melyik – rendszerint csak a kevésbé hátrányos – megoldást választhatjuk.

A nemzetközi feltételek kedvezőtlen vonásai és az agresszív ideológiai nyomás természetesen nem teszi halaszthatóvá, hogy elmélyültebben foglalkozzunk hazai gazdasági és társadalomszervezési gondjainkkal. Ezek a külső akadályok nem szolgálhatnak mentségül arra, ha a saját problémáink feltárásában a szükségesnél lassúbbak s a cselekvésben nehézkesek vagyunk, megoldásaink pedig – részben a mi hibánkból, részben a problémák összetettségéből adódóan – nem elég gyorsak, nem elég átütőek. Mint az a Közpon-ti Bizottság legutóbbi ülésén is elhangzott, a politikai irányító szervek is jelentősen közrehatottak a jelenlegi ellentmondásos helyzet kialakulásában, s a gazdasági-társadalmi megújulás kezdeménye-zése is elsősorban politikai feladat.

ÉRTÉKRENDSZERÜNK TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A történelmi dimenziók felvillantását a szocializmussal kapcsolatos újfajta és paradox „érték-utópizmus” indokolja. Az „értékvál-ság” közkeletű hirdetése mögött ugyanis sokféle szubjektív hiány-érzet, jogos számonkérés, de megalapozatlan is meghúzódik.

Az új társadalmi forma első szakaszát – a mi egész korszakunkat – sajátos történelmi kettősség jellemzi. A szocializmus egyfelől *a munka társadalma*, de még csak abban az értelemben, hogy általá-nos munkakötelezettség áll fenn, és megvalósult a teljes foglalkoz-tatás. Másfelől azonban a szocializmus *az anyagi érdekeltség kora*

is. Mivel a munka még nem vált általános létszükségletté, ezért a munkavégzést is elsődlegesen – bár nem kizárólag – az anyagi el-
lentételezés ösztönzi. Az átmeneti társadalom kettős jellege nyilván-
ul meg abban is, hogy e korszakban ugyan megszűnnek a hagyó-
mányos magántulajdonon nyugvó osztálykülönbségek, de a mun-
kamegosztás fennmaradása új típusú rétegződést hív életre.

Ezek a vonások szükségképpen megjelennek a *társadalmi érték-
rend kettősségében* is, amit a szocializmus sajátos, jórészt elmara-
dott országokban végbement eddigi fejlődése csak felerősít.

Az eredeti tőkefelhalmozás megkésett, kelet-európai változatá-
nak egybeesése a gyors ütemű szocialista átalakulással, hazánkban
is a társadalmi értékrend nagyfokú heterogenitásával párosult.

A szocialista átalakulás kezdetén a társadalmi tudatban és maga-
tartásmintákban ott voltak a hagyományos magyar közfelfogás
olyan értékei, mint az emberek rang és mód szerinti osztályozása.
Hatott a pénzben mérő értékrend – ami egyébként már egy fejlet-
tebb gazdálkodás lenyomata, de nálunk ez nem párosult a munka-
kultúra és szervezetség magas fokával. S végül jelen voltak a mi
társadalmi viszonyaink szempontjából oly nagy jelentőségű kollek-
tivistista és szolidaritáseszmék is, de ezek a társadalomnak csak szű-
kebb körét hatották át. A *munka presztízsének megnövekedése* volt
az a pont, amelyben nagy és pozitív változás történt a szocializmus
évtizedeiben, éppen ezért hangzik el ma annyi panasz és kritika a
pénz szerepének a munka rovására való felértékelődése miatt.

Az intenzifikálás, a piaci viszonyok hatókörének kiterjesztése, a
vállalatok és az azokon belül gazdálkodó egységek önállósága
olyan személyes és kollektív magatartásformákat tételez fel, melye-
ket a kooperációs készség, a racionális és felelős cselekvés, a kez-
deményező-, kockázatvállaló képesség, a konfliktusok kezelni tudá-
sa, a megegyezésre való hajlam jellemez.

Ezeknek a tulajdonságoknak egy kifejlett tőkés gazdaság talaján
kellett és lehetett volna létrejönniük. A mi történelmi előzménye-
ink azonban erre nem voltak kedvezőek. Sajátos módon még az
olyan kifejezetten tőkés jellemvonásokat is, mint a vállalkozó szel-
lem, a szocializmus építése során kell tömeges méretekben kifej-
leszteniünk. Pedig „szocialista feladat” valójában az lehetett volna,
hogy a közös érdek felismerése talaján hogyan lehet a kezdemé-
nyező-készség, a verseny és a kooperáció új módszereit kialakítani.
A vállalkozói és a citoyen erények hiánya ezért is nehezítő tényező
az önálló, intenzív és önigazgató vállalati gazdálkodás, valamint a
helyi – községi-városi – önkormányzat kibontakozásában.

A teljesítményelv érvényesülését, a munkakultúra és a szervezett-
ségi szint számottevő javulását az is akadályozza, hogy az örökölt
mentalitás számos negatív eleme is megjelenik mai intézményeink-

ben. Mindez természetesen nem független az általunk létrehozott viszonyoktól. A túlcentralizáltság, a hivatali jellegű irányítás, a hiánygazdálkodás, a döntően adminisztratív, bürokratikus koordináció tovább élte, sőt „fejlesztette” a szervilizmust, a protekciót és más örökölt vonásokat, s a *korábban kialakult mentalitásstruktúrák*, melyek igen makacs képződmények, *kölcsönhatásba lépnek az új viszonyokkal és hatnak azokra*. Amit hangsúlyozni kívánok, az az, hogy e két tényező együtt, tehát az általunk teremtetett viszonyok és az örökölt mentalitás *kölcsönhatása az*, ami a társadalom értékeitelében, gondolkodás- és reagálásmódjában, a magatartásformák alakulásában döntő szerepet játszik.

Az értékrendről – terméketlen spekulativitás veszélye nélkül – csak történeti-társadalmi konkrétsággal lehet gondolkodni. Az elemzési mód termékenységé a *viszonyítási pontok* helyes megválasztásától is függ. A „mihez képest” a tudományos kutatásnak és a politikai elemzésnek egyaránt mellőzhetetlen kérdése. A megfelelő viszonyítási pontokat – történeti és nemzetközi dimenziókat sem figyelmen kívül hagyva – megtalálni, ez ma az érvényes válaszok fontos feltétele. Ezzel összefüggésben szeretném hangsúlyozni: az objektív folyamatok súlya igen nagy, de még sincsenek kizárólagos hatással az ideológiai szférára: a tudatvilág alakulására erősen hatnak a tudatformák művelői is. Ma nehezebb terepen, de itt van cselekvési lehetőségünk.

ÁRUTERMELES ÉS KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKEK

Az intenzív gazdálkodásra való áttérés feladatain és problémáin gondolkodva, elsőként az alapkérdést kell magunknak feltennünk: *lehetséges-e a modern árugazdaság és a szocializmus közösségi értékeinek összekapcsolása?* Másképpen fogalmazva: az intenzív gazdálkodás, tehát a tőkehatékonyság, az áru-pénz viszonyok szerepének tudatos növelése összeegyeztethető-e a kollektív irányítással, a munka szerinti elosztással, a szocializmus közösségi elvű, demokratikus, humanista értékrendjével.

A marxizmus magyarországi művelői elméleti szinten mind ez ideig igen-nel feleltek erre a kérdésre, illetve munkáik e feltételezést erősítik. Ritkábban, de megfogalmazódott az a gondolat is, hogy ez a kétfajta értékrend bizonyára korlátozza is egymást, de ha ez nem veszélyezteteti tartósan a társadalmi egyensúlyt, akkor lehetőség nyílik az árugazdaság és a szocialista értékrend integrálására.

A közösségi elvek alapján szerveződő társadalmi együttműködés *elvi lehetőségét* a köztulajdon megteremti. De a szocializmus építésében szerzett tapasztalataink arra figyelmeztetnek, hogy a köztu-

lajdon nem automatikusan, hanem csak *megfelelő közvetítések* esetén formál közösségi viszonyokat.

A közvetítő szerepet *a munkakollektívák közös érdekeltisége* töltheti be. Ez lehet csak az a bázis, amelyen az önállóság, az innovatív kezdeményezés és a közösség iránti felelősséggel végzett munka szokása kialakul. Ezek a vonások jelen vannak, de csak részlegesen, szórványosan, és nem állandósultan. Általánossá válásuk – történelmi távlatban – a szocialista társadalom lényegi sajátossága, az együttműködés és eredményes működés nélkülözhetetlen feltétele.

Az új közösségi formák keresését a munkavégzésben az is indokolja, hogy gazdasági fejlettségünk, a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt pozíciónk várhatóan csak hosszabb távon teszi lehetővé a munka széles körű humanizációját. Ma még – s várhatóan a jövőben is – számolnunk kell a képességkorlátozó, nem alkotó munkatevékenységek fennmaradásával. A termelő kollektívák autonómiájának növelése, a gazdasági döntéshozatalban való felelős részvétel azonban már ma is enyhítheti a munkamegosztási kötöttségekből származó feszültségeket.

Néhány kérdésben az új vállalkozási formák – a kezdeti zavarok ellenére – már mutatnak jól hasznosítható tapasztalatokat. Különösen figyelemreméltó az önálló munkacsoportok szerepe a munka megszervezésében, a teljesítmények megbízhatóbb mérésében, a munkahelyi követelmények és az együttműködés normáinak kialakításában. Külön figyelemre érdemes, hogy a *munkában való kiválasztódásnak* gyakorlati példáival is találkozhatunk. Ezt azért tartom szükségesnek nyomatékosan kiemelni, mert úgy látom, hogy egyik legsúlyosabb problémánkat, a káderkiválasztást másképp nem lehet egészséges alapokra helyezni. Csak ha a munkán alapuló, a munkában történő kiválasztódás érvényesül, akkor lehet kevésbé szubjektív, kevésbé véletlenszerű a vezetők kiválasztása is.

Természetesen illúziókat sem szabad keltenünk: a vállalati tanácsok létrejötténél szerzett tapasztalatok jelzik, hogy az elvtelen személyi vagy csoportkapcsolatok, nem nyíltan képviselt részérdekekkel mennyire vissza is élhetnek. A kudarcok és az eseti visszás jelenségek miatt azonban nem szabad korlátozni ezeket a próbálkozásokat, hanem megjavításukra kell törekednünk. A közösségek, a helyi kollektívák tagjai természetesen nem várhatják, hogy nélkülkük, aktív közreműködésük nélkül belső viszonyaik megjavuljanak. Tenni akarásukhoz azonban önállóságra is szükség van, a felelősség ugyanis nem lehet, s általában nem is lesz nagyobb az önállóság mértékénél.

A szocializmus árutermelő és egyben közösségi jellemvonásainak ellentmondásos egységét létrehozni – a lakóhelyi és más közös-

ségekre is gondolva – ma még sok, nem könnyen megválaszolható kérdést vet fel.

A még nyitott kérdések közül talán az egyik leglényegesebb: milyen módon *összük meg és integráljuk a munkát* a gazdasági egységeken belül és azok között. Van ugyanis egy elvi probléma, ami állandó dilemmát is jelent. *A kis egységekben* van reális lehetősége annak, hogy a tagok, a résztvevők – társtulajdonosi vagy munkavállalói közösség tagjaiként – áttekintést szerezhessenek közös munkájuk és gazdálkodásuk minden lényeges kérdéséről, s tényleges befolyással rendelkezzenek az ügyek, a munka és a gazdálkodás menetére, a személyes jövedelem és a felhalmozás arányaira. De a kis egységek – ahol ez az átláthatóság és a részvétel könnyen megteremthető – általában nem rendelkeznek *kellő tőkeerővel*, ami – néhány egészen sajátos tevékenység kivételével – a piacon való sikeres szereplésük feltétele. Ezért folyamatosan vizsgálnunk kell minden olyan megoldást, amely képes lehet a kis gazdasági egység előnyeit kombinálni a nagyobb vállalati tőkeerővel. A nemzetközi tapasztalatok szerint a kettőt összekötni képes szervezetek, illetve a nem szervezeti integráció jelenthetik az intenzifikáció alapját.

Összegezve: *a kollektív vállalkozások tehát elvben intézményei lehetnek a kölcsönös egymásra utaltság felismerésének, a kooperatív és szolidáris cselekvésnek*. Ha a gyakorlatban még nem ezek a vonások jellemzik működésüket, akkor sem feladni kell ezeket, hanem keresni a megfelelő formákat, módszereket – úgy alakítva működésük feltételeit, hogy a lehetőségekből minél több válhasson valósággá.

TÁRSADALOMPOLITIKÁNK ALAPELVEI

Néhány más kérdésre sem könnyű választ találni. Ilyen, hogy miként kapcsolható össze hatékonyan egymással a nagyobb gazdasági *autonómia* és a – főleg távlatibb – társadalmi célokat a közös érdek alapján meghatározni képes központi irányítás. Konkrétabban szólva: milyen eszközrendszer biztosíthatja a vállalati szint piaci informáltsága és a makroszintű gazdaság- és társadalompolitika szerves kapcsolatát? Nálunk ma a fő követelmény a vállalati önállóság nagyon is indokolt, határozott növelése. De a fentiek megoldása nélkül „hiányzik a képből” a makroszintű struktúra- és külkereskedelem-politika, az ökológia, az infrastruktúra és más területek, tehát mindaz, amit csak a kollektív és egyéni *távlati* érdekek alapján lehet megfelelően eldönteni és irányítani.

E két szféra közötti közvetítés nélkülözhetetlen eszköze a szocialista *társadalompolitika*, ami az egyensúlyteremtés mellett gazdasá-

gi hajtóerőként is szolgál. Komplex módon át kell fognia: a munkamegosztás és a jövedelemelosztás kérdéseit; a munkajövedelmek, társadalmi juttatások szerkezetét és azok arányait; a társadalmi mobilitás lehetőségeit; a családi életkörülményeket befolyásoló feltételeket; az oktatás, közművelődés, az egészségügy, tehát a humán szolgáltatószféra átfogó rendszerét.

Mindebből látható, hogy a társadalompolitika jóval többet kell hogy jelentsen a gazdasági folyamatok negatív társadalmi hatásainak mérséklésénél. Mivel társadalmi elveink elsősorban a társadalmi alapviszonyokban, tehát mindenekelőtt a munkaviszonyokban juthatnak érvényre, így a társadalompolitikai célok elérését nagyrészt a gazdaságpolitika biztosíthatja. De a fordítottja is igaz: komplex társadalompolitikai szemléletmód nélkül nem lehet eredményes gazdaságpolitikát sem kidolgozni, sem megvalósítani.

A társadalompolitikai koncepció kialakításának feltétele, hogy számbavegyük hosszú távú társadalmi céljainkat, legfontosabb társadalmi értékeinket, s most különösen e célok megváltozott feltételrendszerét.

Legfontosabb törekvéseinket sorra véve, a teljes foglalkoztatás elvének ismételt politikai megerősítését talán nem szükséges indokolnom: nehéz volna a munka társadalmáról beszélni, és közben embereket kizárni a munkából. Mivel nem a közeljövő kérdése, talán feleslegesnek tűnik, de azt is le lehet szögezni, hogy amikor a műszaki fejlődés eredményeképpen várhatóan sokkal kevesebb ember termeli meg a szükséges javakat, akkor a munka megfelelő elosztása a dolgozni tudó állampolgárok közt – tehát a rövidebb munkaidő és az ennek megfelelő jövedelemelosztás – lehet a szocialista megoldás.

Ma elsősorban azonban a munkaerőhiány és az ebből fakadó zavarok, a szervezetlenség fokozódása, a kooperáció és a munkamórról leromlása jelent problémát. Többek között ez utóbbit tartja az értékrend és az erkölcs megrendülésének a közvélemény. E negatív jelenségek felületesen a teljes foglalkoztatás elvének politikai érvényesítésével is magyarázhatók. A népgazdaságunkat – és a közgazdasági elemzéseket – ismerők előtt azonban nyilvánvaló, hogy az okok a gazdasági feltételekben, a szabályozás hatásában, a piaci nyomás gyengeségében rejlenek.

A foglalkoztatás- és jövedelempolitika mai kérdéseivel kapcsolatban azt is szem előtt kell tartanunk, hogy milyen megoldási módok hathatnak a gazdasági erőforrások bővítésére. Ebből a szempontból a *jövedelmek nivellálódása* régóta nagy tehertételünk. A másik neuralgikus pont a *kimagaslóan nagy jövedelmek* problémája.

Leegyszerűsítésnek tartom, ha a bérezésben érvényesülő nivellá-

lódást az egyenlősdí ideológiai hatásának nevezik, és sajnálatos, hogy ezt – a közgazdaság-tudományi elemzések következtetéseit figyelmen kívül hagyva – a nyilvánosság előtt is sokan képviselik. Ugyanis tévedés – véleményem szerint –, ha a magas jövedelmeket csupán elvi engedményeknek tulajdonítják. Mindkettőnek ugyanis *döntően gazdasági okai* vannak. A folyamat lényege, hogy a gazdasági feltételek túlfoglalkoztatásra ösztönöznek, ez munkaerőhiányt idéz elő, ami viszont kihívja a bérversenyt. A teljesítménykövetelmények fellazulását erre, valamint az inflációs nyomásra is okkal vezetjük vissza, mivel emiatt érvényesül a teljesítményektől elszakadt, „mindenki kapjon egy kis bért” gyakorlata. A piaci nyomás hiánya és a támogatások ezt lehetővé teszik. Mivel ezt az áldatlan helyzetet kétfelől, a központi szabályozás és a vállalati magatartás oldaláról „hoztuk össze”, ezért változtatni rajta is csak közös erőfeszítéssel lehet. Az erőforrás-takarékos gazdálkodásra kényszerítő körülmények válthatják ki a tendencia megfordítását. Ehhez azonban a vállalatoknál a konfliktuskerülés általános gyakorlatával is szakítanunk kell.

Úgy vélem, nem túlzás azt állítani, hogy ma a kimagaslóan nagy jövedelmekről folyik a legtöbb vita társadalmunkban. A piaci viszonyok hatókörének kiterjesztésével, a kisvállalkozások konjunktúrájával kialakult – esetenként a társadalmi hasznossággal vagy a végzett munkával szembetűnően nem arányos – magas jövedelmek felháborodást váltottak, váltanak ki a közvéleményben. Az elemzőmunkák is az értékrend felborulását állapítják meg. Az értékelési, tehát értékzavarok ténye kétségtelen.

A visszás jelenségek egyik oka, hogy a korábbi hiányhelyezethez képest bővült ugyan a termékek és szolgáltatások kínálata, de a hiány számos területen fennmaradt, s kihasználásával még mindig aránytalanul magas jövedelmeket lehet elérni. Ez indulatos kritika tárgya a lakosság körében. Ellenük rendszerint erélyes lépéseket, adminisztratív visszaszorítást követelnek, jóllehet eléggé nyilvánvaló, hogy a konjunkturális nagy jövedelmeket csak *a kínálat bővítésével, a verseny élénkítését szolgáló gazdaságszervező munkával mérésélhetjük*.

Az is figyelmet érdemel – a politikai fórumoktól, a tudománytól, a tömegtájékoztatás orgánumaitól egyaránt –, hogy még a minden tekintetben megalapozott magas jövedelmek is vegyes hatást keltenek a társadalmi tudatban. Húzóerőt is képviselnek, ha a munkahelyen van módjuk az embereknek meggyőződni arról, hogy az ilyen jövedelem kiemelkedő teljesítményért jár. De van egy olyan, „demonstratív”-nak nevezhető hatásuk is, hogy „leértékelődik” a tisztas, szerény, de elfogadható életszínvonal, életvitel.

A jövedelemkülönbségek okozta kellemetlen hatások közé tar-

toznak a munkahelyeken fellépő súrlódások is. Sehol sem veszik szívesen tudomásul, hogy teljesítménykövetelményeket kialakítani, érvényesíteni csak helyi és személyi konfliktusok árán lehetséges.

A dolgozók konfliktuskerülése érthető, ha társadalmilag nem is kedvező, s problematikus az is, hogy a kollektív döntések – demokratikus érdekegyeztetés esetén is – általában a nivellálás felé hajlanak. De azoknak, akik a gazdasági élet és a pártmunka vagy az érdekképviselő különböző szintjein irányító szerepet töltenek be, vagyis a döntésekre kötelezetteknek számolniuk kell azzal, hogy a feszültségek, viták kerülése, elsimítása a produktum növelésében és az alkotó munkalétkör kialakulásában nagy energiáktól fosztja meg az adott munkakollektívát. A hiányok nagyobb és nehezebben orvosolható visszasságokat szülnek – még morális tekintetben is –, s egyben a fejlődéshez szükséges dinamizmustól is elesik társadalmunk.

Ha a személyi jövedelmek nivelláltsága mellé bekapcsoljuk azt a nem kevésbé fontos kérdést, hogy miért nem érvényesül a termelésben és a tudományban a szervezetek és tevékenységek szelekciója, akkor eljutunk társadalmunk egy további rendkívül nagy súlyú – most égetővé vált – kérdéséhez. A magam válaszával nem kívánok elébe vágni az alaposabb tudományos és politikai elemzésnek, de számomra úgy tűnik, hogy a stabilitás igénye annyira erős a társadalom szervezeteiben, hogy az a ma már egyre sürgetőbben követelt változások ellen hat. E téren kétlelkűség jellemzi társadalmunkat: kívánják, sürgetik a változásokat, de ha az saját maguk vagy munkakollektívájuk számára kellemetlen, akkor erősen elutasítók, és védelmet keresnek ellene.

Az újragondolandó kérdések listájára felkerült tehát az is, hogy a biztonságot, ami kétségtelenül szocialista érték, hogyan lehet megerősíteni anélkül, hogy erősen fékezze a *dinamizmust*. Kimunkálendő tehát: a *biztonság* mily mértékét, milyen intézményes formában garantálhatja a társadalom a dinamizmus veszélyeztetése nélkül?

A gazdaság- és társadalompolitika kapcsolatát a szélesebb közvélemény számára az imént tárgyalt foglalkoztatás- és jövedelempolitika fejezi ki, de ilyen összefüggést mutat az oktatás-szakképzés rendszere is. A munka szerinti elosztás ugyanis csak akkor igazságos, ha a társadalom biztosítja tagjainak, hogy a *munkamegosztásban képességeik szerint vegyenek részt*. Ez feltételezi, hogy adottságaikat kiművelhessék. Az oktatási rendszernek ezért – a munkaerő megfelelő szakképzettségi színvonalának biztosítása mellett – változtatlanul a *társadalmi mobilitás* egyik legfontosabb csatornájaként kell funkcionálnia. E kettős jelleget maradandó szocialista ér-

téknék tartjuk: oktatási rendszerünk emiatt nem épülhet a ma divatos, döntően anyagi szelekción nyugvó elitoktatási koncepciókra.

Oktatáspolitikánk – gyengeségei és kudarcai ellenére – produkált olyan eredményeket az előző nemzedékek életútjának kedvező alakításában, nagy társadalmi csoportok tudáshoz, műveltséghez juttatásában, a jó képességű gyerekeknek a szülői házból hozott hátrányai csökkentésében, felzárkóztatásában, amit nem lehet tagadni. Megtagadni természetesen igen.

A végletes elmarasztalás részben egy jó szándékú türelmetlenség kifejezője, ami nem ritka szellemi életünkben más kérdésekben sem. Ez a türelmetlenség, az érzelmi alapokon álló kritikai hév – elemzés és higgadt következtetések helyett – olyan aránytévesztésekre is vezet, hogy teljességgel elveszettnek látja, és láttatja azt, ami nem tökéletes. A nemzetközi áramlatok kedveznek az ilyen értéktételek kialakításának, s oktatási rendszerünk hibái is adnak okot a kritikára. A továbblépést azonban csak az segíti, ha elemző módon és konkrétan tárjuk fel az oktatási rendszer feszültséggócait, s szűkös forrásainkat a leginkább kritikus pontok szelektív fejlesztésére koncentráljuk.

Napjaink gazdasági, társadalmi, politikai realitásai fokozottabb mértékben teszik szükségessé annak tisztázását is, hogy milyen mértékben várható a szociálpolitikától a *társadalmi szolidaritás* elvének védelme. A nagy ráfordítások ellenére a családok társadalmi jövedelmei csökkenő értékűek, a gyermekek eltartásához való társadalmi hozzájárulás és a nyugdíjak értéke – a legalacsonyabb kategóriába tartozók kivételével – csökken.

A szociálpolitika vitakérdései nem korlátozódhatnak arra, hogy a munkajövedelmek és a társadalmi járandóságok elfogadható aránya és szintje milyen legyen. Vizsgálunk kell a nyugdíjrendszer és más, a társadalombiztosítás tárgykörébe tartozó kérdések összefüggéseit (például az adórendszerrel).

A valóban nagy gondok, az anyagi szűkösség és az adott rendszerek – így az oktatás, az egészségügy vagy a szociálpolitika – magas vagy annak vélt költségei, valamint működésének hibái arra ösztönöznek, hogy más, az eddigiektől részben eltérő megoldási módokat keressünk. Minden tárgyszerű vizsgálódás és bármilyen külföldi példa figyelembevétele hasznos lehet, ha kellő gondossággal mérlegeljük a tényleges tapasztalatokat, és az esetleges bevezetés hazai feltételeit.

A felvetődő reformok eszmekörében alapvetően a funkciók, a döntési jogkörök, a kezdeményezés és felelősség újragondolása, átrendezése szerepel. Az ellátás-gondoskodás helyi, kisközösségi változataira utaló javaslatok feltétlenül ígéretesek, a különböző funkciójú önszolgáltató csoportok szerepét is nagyra kell értékelni. Hiszen a

társadalmi támogatás csak akkor jelent igazi segítséget, ha az érintettek saját erőfeszítéseit is serkenti. Ezeknek a kezdeményezéseknek a kiterjesztése mellett az eszközbővítés lehetőségeinek felkutatására is szükség van. Ennek érdekében – a központi rendszerek megtartásával-fejlesztésével, ami a társadalmi szolidaritás intézményes kifejezője – keresnünk kell más lehetőségeket, így az öntevékenység bekapcsolásának lehetséges módozatait is.

TUDOMÁNY ÉS POLITIKA

Társadalmi problémáink felismerését, a megoldandó feladatok programmá formálását eddig is jelentős tudományos eredmények szolgálták. Ismert és elismert a közgazdaságtudomány szerepe a gazdasági reform koncepciójának kialakításában, a reformfolyamat elemzésében és serkentésében. Nagy súlyú társadalmi feladatok kiérlelésében és megoldásában vettek részt a szociológia, a történettudomány és más tudományterületek is. A most napirendre kerülő kérdések nem kisebb részvállalást igényelnek a magyar tudományos élettől.

Ha az égető strukturális alkalmazkodás *lassúságának okait* keressük, a sokféle hatás és ok összességéből két tényezőcsoport kiemelkedik. Az egyik: a javaslatok gyakori, *gazdasági kimunkáltsága* gyakran gyenge; a másik: *a társadalmi fogadókészség* nem kielégítő. Az előbbi kifejeződik abban, hogy például a struktúraváltoztatásra és a vele összefüggő külkereskedelmi kérdésekre irányuló konkrét elgondolások – megítélésem szerint – ma még nem alakultak ki. A központi gazdasági szervek már és még nem dolgoztak ki, s azt sem szorgalmazták, hogy mások kidolgozzanak az átmenetet szolgáló elgondolásokat, illetve megvalósításukhoz szükséges számításokat. Az általános közgazdasági kimunkáltság foka jobb ugyan, de az sem mindig kielégítő; különösen az egyes reformlépések várható társadalmi hatásainak vizsgálatát illetően tapasztalhatók hiányok. Ez a döntések meghozatalát is nehezíti, a végrehajtásukat még inkább. Így ugyanis gyakran előfordul, hogy az elvi döntések után folytatódnak azok a viták, amelyek az előzetes érdekfeltárás során nem tisztázódtak. Ily módon éppen az nem válik nyilvánvalóvá, amiben politikai állásfoglalásra volna szükség. El kell fogadnunk, hogy nincsenek társadalmi szempontból semleges gazdasági beavatkozások; a döntéshozóknak tudniuk kell, mely feszültségeket indokolt tudatosan vállalnunk, mely esetekben lehet vagy kell a hátrányokat ellensúlyoznunk. Mindez elemzési készséget, hozzáértést és nemegyszer erkölcsi bátorságot is követel.

A legtöbb javaslat – különösen a most sorra kerülő reformlépé-

sek, monetáris intézkedések – elfogadása előtt szükséges a várt pozitív hatások mellett a nem elkerülhető negatív hatások számbavételére is; így fel tudnánk mérni a nyertesek és a vesztesek vélhető körét és azt, hogy van-e mód és kikhél az ellensúlyozásra.

A társadalmi fogadókészség hiánya elsősorban abban jelentkezik, amiről már szóltam: a várt és sürgetett változásokkal szembeni ellenállásban, amikor olyan átmeneti negatív hatásokat is el kellene fogadni, amelyek a saját vállalatot, kollektívát érintik.

E problémák nagy súlya indokolja, hogy a politika és a tudomány kapcsolatában mindkét területen előrelépjünk. Egyfelől szükség van a tudományok fokozottabb részvállalására és konkrétabb segítségére, másfelől a politikai fórumok munkájában is van javítanivaló.

Nemcsak a tudományokban, hanem a társadalomirányításban is szükségszerűen szakosodás megy végbe. Ennek, a pozitívumok mellett, az a nemkívánatos következménye, hogy a döntéseknél gyakran hiányzik a politikai szintézis. Ez nehezíti a társadalmi koncepció egészének szem előtt tartását, s amikor a részletek felől döntünk, a hibalehetőségek gyakran megnőnek, miután nem világosak a támpontok, az, hogy mit, minek kell alárendelni.

Ezért a politika és tudomány kapcsolatában is előrelépést jelentene, ha politikai testületeink többet és elmélyültebben foglalkoznának mind hosszabb távú, mind átmeneti társadalmi céljainkkal. Csak ezeken a fórumokon juthatunk egyetértésre ugyanis abban, hogy mely feszültségek és terhek vállalása elkerülhetetlen, s azokat hogyan oszthatjuk meg olyan módon, hogy a megújulást segítő erővé váljanak. A világosabb társadalompolitikai célok és állásfoglalások megalapozottabbá tehetik a szakfórumok javaslatait is, segíthetnek meghaladni a mai gyakorlatot, amikor a társadalmi hatásokról nemegyszer a szabályozási, pénzügytechnikai eszközök keretében, illetve megfontolások után esik szó. Így könnyebben érvényesülhetnek voluntarista kívánságpolitikák, vagy olyan eklektikusság, ami a szándékolt hatásokból nem sokat, de annál több negatív mellékhatást juttat érvényre.

Úgy vélem, *a politikai vezetőszervek kezdeményező, programformáló szerepét mindenképpen erősíteniünk kell.* Gazdaságirányítási reformunk történetéből jól ismert, hogy pártunk aktív, orientáló szerepet vállalt a reform szakmai és politikai előkészítésében, s nem csupán utólag vitatta meg az állami szervek által készített – szükségképpen parciális érdekeket is hordozó – tervezeteket. A pártfórumoknak ma is nagyobb szerepet kell vállalniuk abban, hogy a szakmai szempontok mellett a társadalompolitika értékszempontjai is megfogalmazódjanak; ez ugyanis nem tekinthető sem az államigazgatás, sem a tudományos műhelyek szakmai feladatának.

Csakis ily módon formálódhat egy ideológiailag is megalapozott cselekvési program, amely képes túlmutatni napi kényszerek szükségképpen távlathiányos megközelítésmódján. Ez természetesen nem csekély feladat, ami egyúttal az együttműködés egyéb elemeinek változtatását is igényli. (Szakértői testületek, a hivatali apparátusoktól kevésbé függő tanácsadói rendszer alkalmazása stb.)

A politikai döntéshozó fórumoknak a tudományos műhelyek ehhez mindenképpen nagyobb segítséget nyújtanak. Társadalmi szempontból elsősorban annak elmélyült vizsgálatához, hogy melyek azok a gazdasági mozgásformák, amelyek a termelőeszközök alapvetően kollektív tulajdona mellett is képesek a világgazdasághoz való szükségszerű alkalmazkodásunkat biztosítani, vagyis melyek a szocialista értékeinknek sem ellentmondó konkrét közgazdasági megoldások.

Ahhoz, hogy egyetértésre jussanak a különböző szinteken, mindenütt a tudatosan vállalt feszültségek és a mérsékelhető terhek minél világosabb számbavételére van szükség.

Igaz ugyan, hogy a közvéleményre, a tudatvilágra elsősorban a hétköznapi élet történései, a közvetlen tapasztalatok hatnak. Miután azonban a társadalmi ellentmondások mindig ideologikus értéktételek formájában jelentkeznek, az ideológia nem pusztán passzív tükrözője a társadalmi reálfolyamatoknak. Maga is aktív kifejezési forma, amely nagymértékben – ha nem is mindig láthatóan – befolyásolja, alakítja az egyének, társadalmi csoportok cselekvését.

Ezért kiemelkedően fontos a tudatformák mindegyikének – a politikai ideológiának, a művészetnek és különösen valamennyiük közvetítőjének, a tömegtájékoztatásnak – a társadalombefolyásoló szerepe. E szférák felelősségét és jelentőségét megnöveli ma a sokféle feszültség és sürgető tennivaló. Ilyen helyzetekben különösen fontos, hogy a szükséges változások értelmezése, tolmácsolása ne okozzon felesleges zavart a társadalomban; meg kell találni a módját annak, hogy a kellő nyitottság, a változtatási készség mellett a változások terheinek elviseléséhez *okvetlenül szükséges stabilitás is meglegyen a közvéleményben.*

Mint többször utaltam rá, napjaink valósága ellentmondásokkal van tele, a tudati kép, az értékrend változásai, változó tartalmai is gyakran okoznak bizonytalanságot. A tudományos megismerés fejlődése és a közvélemény alakulása szempontjából is elengedhetetlen, hogy többféle álláspont kapjon hangot egy-egy vitás kérdés vagy megoldásra váró probléma elemzése kapcsán. A televízió, a rádió és a lapok szerkesztőinek azonban azt is tudniuk kell: mit szerveznek közvéleménnyé. Ez nemcsak a szerkesztőknek, hanem a

helyi közvélemény formálóinak, a társadalmi szervezeteknek és a párttestületeknek is gondja és feladata.

A gyakorlat helyes orientálása érdekében szükségünk van a jövőt illető elgondolásra, *világos szocializmuskonceptióra*, ami azonban nem vezethető le sem az idealizált társadalomutópiákból, sem a kapitalizmus eszményített megoldásaiból. Akkor járunk el Marx szellemében, ha a létező szocializmus valóságából indulunk ki egy spekulatív módon megkonstruált jövőképből való visszakövetkeztetés helyett. Ha a gyakran ellentmondásos társadalomfejlődés alapján igyekszünk megragadni a társadalmi-gazdasági együttműködésnek azokat a már létező, továbbépíthető formáit, módszereit, amelyek a mi valóságunkban gyökereznek.

Összefoglalók

Történelmi utunk és a közgondolkodás

ÖSSZEFOGLALÓ AZ I. SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Tudom, hogy a vita színvonala nem jellemezhető a számszerű adatokkal, mégis azzal kezdem, hogy a történelmi utunk és a közgondolkodás témakörével foglalkozó szekcióban a nyolc írásos korreferátumhoz csatlakozott 28 hozzászólás, 27 hozzászóló. De ezek nem csupán 28 problémakört érintettek, mert egy-egy felszólaló nem csak egy kérdéshez kapcsolódott, hanem némelyektől tucatnyi témáról hallottunk véleményt. Persze a hozzászólások csatlakoztak is egymáshoz és az írásos korreferátumokhoz, volt tehát vita. Ebben a vitában eltérő nézetek, eltérő állásfoglalások is megfogalmazódtak, de mindvégig korrekt, felelős, megbélyegzéstől mentes, igényes hangnemben, a szocializmus pozíciója erősítésének szándékával. Egyetlen olyan kérdést sem tudnék említeni, amely ne lenne további átgondolásra méltó.

Nem vállalkozhatok arra, hogy az elhangzott kérdések, állásfoglalások leltárát átnyújtsam a tanácskozásnak. Ehelyett megkísérlem megfogalmazni azokat a főbb csomópontokat, amelyek körül a vita kibontakozott, s amelyekben talán kialakult vagy kialakulóban van a konszenzus.

Első ilyen csomópontja volt a vitának *a hazai szocialista fejlődés beágyazása a nemzetközi összefüggésekbe*. Többféle értelemben szóltak erről a vitában. Hangsúlyozták, hogy szocialista fejlődésünk függ, függött mindig is a nemzetközi politikai erőviszonyok alakulásától, szűkebb értelemben a szocializmus helyzetétől a világban, és még közelebbről attól a folyamattól, amely a világ első és sokáig egyetlen, ezért példaadó szocialista országában végbe ment, attól a politikai gondolkodásmódtól és gyakorlattól, amely ott megfogalmazódott, érvényesült. Ebből a szempontból a vitában felszólalók külön kiemelték az SZKP XX. kongresszusának történelmi jelentőségét, a magyarországi fejlődésre gyakorolt hatását.

A hozzászólások hangsúlyozták, hogy a hazai fejlemények nem érthetők meg, nem magyarázhatók meg az említett folyamatok ismerete nélkül. Ezért fejlődésünk történetének áttekintése igényli,

feltételezi a szocializmus nemzetközi összefüggéseinek áttekintését, értékelését is. Hogy ebben a tekintetben még nem rendelkezünk elegendő tudományos ismerettel, ez korlátja a felelős tudományos kutatásnak magyarországi vonatkozásban is. Van veszélye természetesen annak, ha minden fejleményt csak ebben az összefüggésben értékelünk, mivel ily módon el lehet jutni odáig, hogy a hazai fejlődés különböző feszültségeiért, torzításaiért, az elkövetett hibákért, bűnökért felmentést adunk, vagy áthárítjuk másokra a felelősséget. Szekciónk vitájában erre nem akadt példa, de a lehetőség fennáll, s ettől mindenkor óvakodnunk kell.

Más értelemben is fontos a nemzetközi folyamatok és a magyar fejlődés összefüggéseinek alapos végiggondolása. Az elmúlt harminc esztendőben a magyar szocialista fejlődés nagyon sok területen mutat fel autonóm gondolkodást, autonóm fejlődési pályákat. A kor gyakorlati parancsának kényszerére vagy átgondolt koncepcionális megfontolásokból az MSZMP képes volt a hazai társadalmi fejlődés által felvetett kérdésekre saját választ adni. Ilyen volt például a párt szerepének újragondolása a társadalmi folyamatokban, vagy a tulajdonviszonyok értelmezése, a szocialista tulajdonformák egyenértékűsége elvének elfogadása előbb a gyakorlatban, majd elméletileg is. De említhetném azt is, hogyan változott meg az érdekviszonyok korábban általános bipoláris felfogása, s miként jutottunk el ezek plurális jellegének felismeréséig. Ugyanide sorolható a reformfolyamat kimunkálása és megvalósítása. Mindez sok tekintetben gazdagította a szocialista építés gyakorlatát – és talán elméletét is –, s nemzetközileg is figyelmet keltett tapasztalatokkal szolgált. (Voltak, akik úgy fogalmaztak, hogy ezek egyike-másika modellértékű.)

Tevékenységünk nemzetközi aspektusai más összefüggésben is szóba kerültek szekciónkban. Szóltak a vitában a magyar fejlődés megítéléséről a nyugati politológiában, továbbá az antikommunista propagandában. Elemzés tárgya volt az ún. magyar modell kezelése és interpretálása a nyugati sajtóban. Felvetődött hazánk nemzetközi presztízsének alakulása a maga történetiségében és sokoldalúságában. Különös értéket jelent, hogy évszázadunkban hazánk a szocializmus építésének időszakában érte el a legnagyobb nemzetközi presztízst, mégpedig nemcsak barátai körében, hanem a szélesebb nemzetközi közvéleményben, közegeben is. Végül szóba került a tőkés országok kommunista pártjainak a szocializmusról vallott felfogása, egyes pártok vitája a szocialista országok létező gyakorlatával, ennek elméletével.

A vita második csomópontja *történelmi utunk* végiggondolása volt. A vitatkozók különös figyelmet szenteltek az úgynevezett ötvenes évek gyakorlatának. Megállapítottuk, hogy az örövendetesen

gyarapodó tudományos elemzések ellenére akadnak még hiányok és homályok e korszak fő folyamatainak földerítésében, megismerésében. A korszak határaitól is lehet még folytatni a vitát: hol kezdődik és meddig tart, melyek voltak az előzményei és a későbbi következményei, folytatásai. Felvetődhet, hogy milyen a belső szakaszolása; indokolt-e és milyen mértékben megkülönböztetéseket tenni magán e korszakon belül, mivel minden bizonnyal más a helyzet karaktere 1953 júniusa előtt és az után. Úgy tűnik, a tárgyszerű és tényszerű analízis itt-ott még fogyatékos, nem függetlenül az előzőleg említettektől, vagyis a nemzetközi összefüggések felmérésétől. Ma már nem elégséges az általános tézisek felsorakoztatása, túl kell lépni a közhelyeken, még az olyan világosnak tűnő megállapítások esetében is, mint pl., hogy a Rákosi–Gerő-csoport eltért a marxizmus–leninizmus vonalától. Az általánosabb tanulságok újrafogalmazásához tehát részletesebb, tényszerű analízisre van szükség. Az okok is részletesebb megvilágítást igényelnek a szigorú tényszerűség követelményeinek betartásával. Arra is figyelniünk kell, hogy ne csak a társadalmi folyamatok egyetlen szférájára korlátozzuk az elemzést. Így a vitában például szóba került annak tanulságos volta, ahogyan a szociálpolitika s benne az egészségügy fejlődésében kimutathatók a kor sajátos összefüggései.

Sok tanulsággal járnak a kor általános jellemzőinek bemutatása, megvilágítása szempontjából a *helytörténeti kutatások* is. Meg kell tehát itt is haladnunk azt a helyzetet, hogy csak a makrofolyamatokat, a nagy összefüggéseket látjuk, s a képet az ún. finomszerkezeti analízisekkel kell árnyaltabbá, igazabbá tenni, nem mondva le továbbra sem az egész folyamat megragadásának szándékáról.

Harmadik csomópontja volt a vitának az *elmélet és a gyakorlat viszonya*. A vitában nagy hangsúlyt kapott az a gondolat, hogy a szocialista építés gyakorlatában tapasztalható torzulások, hibák nem vezethetők le a marxizmus klasszikusai által feltárt és elméleti tételekbe foglalt fejlődési törvényszerűségekből. Nem lehet egyenlőségjelet tenni a szocialista viszonyok és az elkövetett hibák közé, a bajok, a súlyos tévedések, bűnök nem igazolhatók sem az objektív tényezőkkel, sem ezek elméleti általánosításaival. Itt persze a valóságos elméletre gondolok, és nem azokra az ideologikus tételekre, amelyek annak idején a gyakorlat igazolására voltak hivatottak. Ezeket a rövid életű, aforisztikus tömörségű tételeket nem emelhetjük az elmélet rangjára, de – tette hozzá a vita – az elmélet sem örök érvényű. Az elméleti megállapításokat sem lehet megmerevíteni, hanem ezeket is a maguk történetiségében kell kezelni. Az új folyamatokat, új jelenségeket ugyanis gyakorta nem lehet a régebbi elmélet keretei közé beszorítani, de régi kérdések is igényelhetnek az új történelmi körülmények közepette új válaszokat. Ezért óva-

kodnunk kell attól, hogy a mai gyakorlati kérdések megoldásához valamiféle recepteket keressünk elméletünkben.

Ebben a tekintetben is fontos tapasztalatokat szerzett pártunk az elmúlt harminc esztendőben. Azt hiszem, ezek is szolgálnak általánosabb érvényű tanulságokkal. Ilyen tanulság, hogy az elmélet rossz interpretációjából súlyos bajok származhatnak. Másfelől a vita is sürgette a gyakorlati tapasztalatok igényesebb általánosítását jelentő elméleti munkát.

Ez már átvezet ahhoz a problémához, amit a szekció tanácskozásának címe is jelez: nevezetesen a *közgondolkodás mai állapotához*, ami vitánk negyedik csomópontja volt. Ezen belül többször felmerült a vitában a *szocializmuskép* megrajzolása. Szólt erről egy külön írásbeli korreferátum is, amely megállapította, hogy az úgynevezett szocializmuskép nagyon szórt, a közgondolkodásban igen eltérő felfogások élnek a szocializmusról, s ezt a képet tucatnyi tényező alakítja. Szerepet játszik a megélt történelem személyes tapasztalata éppúgy, mint az elméleti vagy annak tartott örökség beszűrődése, közrejátszanak módosulásában az új tudományos eredmények, de az ellenséges ideológiai hatások is. Ez a szórtság tulajdonképpen összhangban van társadalmunk tagoltságával, az érdekek pluralizmusával is.

Kell-e, lehet-e egyfajta modern szocializmusképet megalkotni? Valamiféle befejezett szocializmuskép megalkotása bizonyára nem lehetséges. Ha egyszer s mindenkorra érvényes felfogás kimunkálására törekednénk, az természetszerűen felidézne a talmudizálás, a dogmatizmus veszélyét. Ehelyett, azt gondolom, azt kellene az elméleti, politikai propagandamunka középpontjába állítani, hogy folyamatosan gazdagítsuk a szocializmus valóságáról és történelmi útjáról szerzett ismereteinket. És persze társadalmi bajaink csökkentése, a távlati célok világos megfogalmazása, a reformfolyamat kibontakoztatása segítheti leginkább a közgondolkodás fejlődését.

Látni kell, hogy közgondolkodásunkban az említett tényezők hatására léteznek olyan elemek, amelyek nincsenek összhangban társadalmi céljainkkal. Különös jelentősége van ennek az ifjúság körében, itt ugyanis még nagyobbak a közgondolkodás zavarai, el-lentmondásai, mint általában. Pedig jövőnk szempontjából kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a felnövekvő nemzedék mennyire tud azonosulni politikai céljainkkal.

A közgondolkodásnak egy sajátos problémájáról is szó esett a vitában: a *nemzettudat* kérdésköréről. Ennek felszabadulás utáni alakulását tekintette át igényesen és felelősen Pach Zsigmond Pál írásos korreferátuma. Gondolatai visszhangot váltottak ki, mindenekelőtt abban a tekintetben, hogy mit és hogyan kell felvállalni a határainkon túl élő magyarok itt-ott nem mindig megnyugtató

nemzetiségi, kisebbségi helyzetéből adódó gondokból. Látható, hogy ezek a problémák ma élénken foglalkoztatják közvéleményünket, lényeges befolyást gyakorolnak a közgondolkodásra. Azt hiszem, hogy az írásos korreferátum az ezzel összefüggő kérdésekre helytálló választ adott, és különösképpen kiemelte e tekintetben az elmúlt évek pozitív tapasztalatait.

Befejezésül érdemes megemlíteni azt a tapasztalatot, hogy a jelek szerint kezdünk megtanulni vitatkozni. Kezdjük megtanulni a vitatkozást, mely a tudományos analízisnek nyilván nem egyetlen és nem kizárólagos, de rendkívül fontos eszköze. Jó, ha egy elméleti konferencia nem egyszerűsödik felolvasóüléssé, hanem ott valóban vita folyik, tényleges eszmecsere bontakozik ki. Most ennek lehattünk tanúi, részesei. Nem oldottunk meg sokat, de úgy gondolom, léptünk előre, hiszen történelmileg végiggondolni a jelenhez vezető utat, ez már megalapozhatja a választ, vagy annak kísérletét a ma fő stratégiai kérdéseire. Eljött az ideje – emelték ki a vita menetében – a szocializmus történeti-kritikai önvizsgálatának, sőt immár eljött az ideje annak is, hogy a siker reményében megkíséreljünk megalkotni a szocialista építés történetének igényes szintézisét. Úgy érzem, ma világosabban tudjuk föltenni önmagunknak azokat a kérdéseket, amelyek mindannyiunkat foglalkoztatnak, és talán pontosabban tudjuk megfogalmazni történelmi utunknak a mára és a jövőre vonatkozó hasznosítható tanulságait.

Gazdasági útkeresés és megoldások

ÖSSZEFOGLALÓ A II. SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Szekciónk munkája jól tükrözte, hogy a magyar társadalomban a gazdasági problémák megoldása ma központi feladat. Ennek megfelelően a szekció munkáját élénk érdeklődés kísérte. Ülésünkön a referátumokhoz és az előre elkészített írásos korreferátumokhoz 24-en szóltak hozzá, és a mi vitánkról is elmondható, hogy minden felszólaló több lényeges problémát, kérdést is érintett, boncolgatott. Talán az sem érdektelen, hogy a felszólalók közül nyolcan jöttek a gyakorlati élet különböző területeiről, tizenegyen a felsőoktatás különböző intézményeiben dolgoznak, és öt kutató is részt vett a vitában. Ez lehetőséget adott arra is, hogy egy-egy kérdést eltérő tapasztalatokból merítve közelítsünk meg. Nyilvánvalóan közrejátszott ez abban is, hogy az ülésen jó szellemű, segítő szándékú, kritikus légkör uralkodott, és több kérdésben élénk vita bontakozott ki. A vitát a sokszínűség jellemezte, ami nemcsak a résztvevők nagy számában nyilvánult meg, hanem a felvetett kérdések sokaságában is.

Mielőtt a vitatott főbb kérdések összegezésére rátérnék, meg kívánom jegyezni, hogy többen úgy vélték: tanácskozásunknak a megtett út értékelése, az abból levonható tanulságok elemzése volt az erős oldala, de halványabbak voltunk a konkrét teendők felvázolásában, illetve a felvetett problémákra adott válaszok megfogalmazásában. Ezt egyébként a vitában részt vevők a plenáris ülésen elhangzott előadások többségére is érvényesnek tartották. Azt is hozzátehetem, szintén a vita tanulsága alapján, hogy jócskán vannak olyan problémák, amelyekre még nem tudunk adekvát választ adni. Így aztán, mint az egyik hozzászóló felvetette, sokszor elhangzik a „kell” szó, anélkül hogy meg tudnánk a „hogyan”-t mutatni. Ám végül is egyetértés alakult ki abban, hogy jó diagnózis nélkül nem lehet megfelelő a terápia, az első lépés tehát mindenképpen ez kell hogy legyen.

Egyik lényeges vitakérdés volt szekcióülésünkön a gazdaságpolitikával összefüggő kérdések vitatása, boncolgatása, értékelése. Ez-

zel összefüggésben mindenekelőtt a világgazdasághoz való felzárkózás, a gazdaság szerkezetének szükséges átalakítása került a figyelem középpontjába. Élesen vetődött fel, hogy az ipar szerkezetére vonatkozó felfogásunk ma is a harmincas években kialakultnál tart. Ily módon iparunk makroszerkezetében nálunk a nemzetközi átlagnál jóval nagyobb a súlya az energia- és az alapanyag-termelésnek. A rövid távú érdekek nemegyszer elodázzák a hagyományos ágazatok leépítését, ami jelentős forrásokat von el a fejlődés lehetséges hordozóitól. Többen hangsúlyozták azt is, hogy számottevő a lemaradás az oktatás, a tudományos kutatás és az infrastruktúra területén, és ennek felszámolása nélkül aligha képzelhető el jelentős előrehaladás gazdasági problémáink megoldásában. Felül kell vizsgálnunk a jelen és jövő viszonyát és meg kell hozni a szükségessé vált áldozatokat a jövő érdekében, vélték többen a szekció vitájában.

Szóba került, hogy az 1983–1984-es években a külgazdasági egyensúly javításában elért eredmények negatívumokat is szültek, hiszen több területen a volumenek növelését erőltettük, miközben leromlottak a kapacitások az iparban és a mezőgazdaságban, mint-hogy a belső felhasználás szűkítése elsősorban a felhalmozást érintette. E kérdések kapcsán merült fel, hogy megvalósítható-e egy időben a struktúra átalakítása és a gazdaság dinamizálása. Volt olyan vélemény, hogy ez költségrobbanáshoz vezethet, így az erőltetett dinamizálás bajokat okozhat. Ezért sürgették egy új gazdaságpolitikai célrendszer kidolgozását, hangsúlyozva, hogy a változások hatásainak felvállalása nem könnyű, de aligha kerülhető el. Mások úgy vélték, hogy a struktúraváltás és a gazdasági növekedés nem ítéltető meg csupán közgazdasági nézőpontból, mivel ez ma elsőrendű politikai kérdés is.

A mai világgazdasági helyzetben, hangzott el a szekció ülésén, indokolt az agrárpolitika átgondolása is. Az agrárgazdaságban is változtatni kell a termelés szerkezetén, különösen az élelmiszeripar területén. Előtérbe kell állítani ebben a szektorban is a hatékonyság növelését, a minőség javítását. Különösen fontosnak tartotta a szekció a szervezeti rendszer fejlesztésében rejlő tartalékok feltárását, amit sürgetővé tesz, hogy a felhalmozási forrásoknak szűkében állunk. Ilyen tartalékot jelenthet az integráció elmélyítése, a szövetkezeti forma korszerűsítése, gazdagítása, a nagy- és kisüzemek összekapcsolása, beleértve az utóbbiba a háztáji és egyéb kisgazdaságokat is. Nagy súllyal vetődött fel a vitában az is, hogy fejleszteni kell a mezőgazdasági árrendszert, s meg kell állítani az agrárrolló további szétnyílását.

A vita másik főbb csomópontja annak elemzése volt, hogy a gazdaságpolitikai célok, a szelektív fejlesztés megvalósításához mi-

lyen *szabályozórendszerre* van szükség. Mind elméleti, mind gyakorlati oldalról sok vonatkozásban bírálták, kritika tárgyává tették a szabályozórendszer mai formáját. Egyetértés volt abban, hogy a gazdasági szabályozórendszer komplex és konzisztens továbbfejlesztése elkerülhetetlen. A változásoknak lényeges eleme kell legyen a fejlesztések szelektív mechanizmusának helyes kialakítása. A szelektív mechanizmus akkor működik jól, ha a döntést hozó helyesen méri fel a gazdasági környezet és a gazdálkodás változását, saját beruházói teljesítőképességét, s ha biztosított a gyors alkalmazkodás lehetősége és kényszere a feltételek előre nem várt változásához.

Ennek megfelelően olyan politikát tekinthetünk sikeresnek, amely az ország teherbíró képességét szem előtt tartva és az erőforrások, ezen belül a munkaerő jó kihasználását biztosítva képes szabályozni a fejlesztés eszközeit. Ehhez tartozik, hogy a közszolgáltatások és az infrastruktúra fejlesztésére, valamint az államilag preferált egyéb célokra is megfelelő kereteket tud biztosítani. Továbbá kedvező körülményeket teremt ahhoz, hogy a piaci javak termelésének fejlesztésére szolgáló eszközök a gazdaság szereplői között a hatékonyság alapján osztódjanak el. Végül pedig biztosítja annak intézményes feltételeit, hogy a fejlesztési forrásokkal rendelkező vállalatok ne csak ismerjék a gazdasági feltételeket, hanem nyomon is követhessék azok változását és folyamatosan alkalmazkodjanak hozzá. Ehhez pedig csak a fejlett piaci viszonyok és azok kényszerítő hatása teremthetnek megfelelő alapokat.

A jövő szelektív fejlesztési politikájának alapvető kérdése – hangoztatták többen a vitában – a vállalat autonómiájának és a vállalatok hosszú távú nyereségérdekeltségének intézményes megalapozása. Ehhez kapcsolódva élénk vita alakult ki a szekció ülésén a *tervgazdaság és az áru-, pénz-, piaci viszonyok kapcsolódásáról*. A témát sokoldalúan vitattuk meg, és az eddigiekhez képest új szempontok is felmerültek.

A felszólalók véleménye megegyezett abban, hogy a szocialista termelési viszonyoknak az áru- és pénzviszonyok immanens részét alkotják. A továbblépés lehetőségét az árugazdaság keretei között kell keresni, aminek feltétele az áru- és pénzviszonyok erősítése, a vállalati gazdálkodás szabadságának növelése. Abban viszont eltértek a vélemények, hogy a szocializmus viszonyai között hogyan értelmezzük a piac szerepét, és az milyen mértékben válhat a gazdasági döntések alakítójává. A felszólalók többsége nem értett egyet az úgynevezett önszabályozó piac gondolatának a hazai viszonyokra való átültetésével, bár többen úgy foglaltak állást, hogy a gazdaság bizonyos területein az önszabályozó piacnak is érvényesülnie kell. A szerkezet átalakítását például nem lehet csak a piacra bízni,

noha, mint korábban említettem, ebben a piacnak is számottevő szerepe kell hogy legyen. A struktúra kialakításában, a szelektív fejlesztésben jelentős részt kell vállalnia az államnak erre vonatkozó központi programok készítésével. De azt nem várhatjuk, hogy a szelektív fejlesztést, a visszafejlesztést is beleértve, minden apró részletében egy központból, például egy ágazati minisztériumból, vezényeljék. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ennek legalább olyan negatív következményei lennének, mint ha az államot ebben a folyamatban háttérbe szorítanánk.

Elhangzott a vitában az is, hogy a valóságos piaci folyamatokat nem ismerjük eléggé, bizonyos mechanizmusokról gyakran téves, konzervatív elképzeléseink vannak. A mai piac távolról sem olyan, mint amilyen korábban volt, mert ma az áru sem ugyanaz, mint ami mondjuk egy fél évszázaddal ezelőtt a piacon megjelent.

Végeredményben a vita arról tanúskodott – ez volt a hozzászólók többségének a véleménye –: nincs ok olyasfajta aggodalomra, hogy az áru- és pénzviszonyok, illetőleg az ezzel kapcsolatos kategóriák felhasználása visszatérítene bennünket a kapitalizmushoz. Úgy gondoljuk, hogy ha a szocializmusnak immanens vonása az árutermelés, akkor ennek folyamatait gondosan tanulmányoznunk kell, és a mi társadalmi viszonyainknak megfelelő tartalommal kell megtöltenünk azokat. Nem könnyű feladatról van szó, sok még a fehér folt ezen a területen. Ezért is hangzott el a szekció ülésén az az igény, hogy ezen a területen is hasznos lenne a tudomány, a gyakorlat és a politika intenzívebb párbeszéde, hogy a problémák megoldásában gyorsabban haladjunk előre.

Az egyik hozzászóló úgy fogalmazott, hogy a megoldandó gondokról megalapozott leltárt készített ez a tanácskozás. Ez a leltár, úgy vélem, jól hasznosítható a további munkában, s nem csupán a kutatás területén, hanem az oktatásban, a propagandamunkában is. Sok kérdésben tudásunk tovább gyarapodott, ismereteink elmélyültek, és ez jó lehetőséget ad arra, hogy az említett területeken az itt szerzett tudást felhasználjuk. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a feladatok kijelölésében halványabbak voltunk. De felmerülhet az a kérdés is: egyáltalán lehet-e egy ilyen tanácskozástól azt várni, hogy a megoldásra az itt elhangzottaknál mélyebb, sokrétűbb, kidolgozottabb javaslatokat tegyen? Megítélésünk szerint egy ilyen jellegű tanácskozásnak ez aligha lehet feladata, s ilyen értelemben úgy gondolom, nem kell szemrehányást tennünk magunknak.

Társadalmi folyamatok és társadalomkép

ÖSSZEFOGLALÓ A III. SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

A szekció vitájára előzetesen megfogalmaztunk két kérdést, amelyek részben a tervszerűség és a spontaneitás viszonyát érintették, részben pedig a tudatos intézkedések várt és nem várt követelményeinek a problémáját. Ez a két kérdés, jóllehet a maga tisztaságában csupán egyetlen esetben merült fel, valójában megjelent a vitatott problémák mindegyikében, ami jelzi az előzetes orientálás hasznosságát. Egy másik, figyelmet érdemlő tapasztalat: nagyon hasznosnak bizonyult, hogy a társadalmi folyamatokkal foglalkozó szekcióban egymás mellett ültek és vitatkoztak közgazdászok, szociológusok, a politikai tudomány képviselői, jogászok, történészek. Ezáltal úgyszólván minden felmerült kérdés különböző oldalakról megközelítve új és új színeket mutatott, és nem állíthatnám, hogy a tudomány művelőinek bármelyik csoportja a megoldást egymagában meg tudta volna találni.

A vitán végighúzódtott az a kérdés, hogy *mit tehet a társadalomtudomány a politikai cselekvés fejlesztése érdekében*. Ez lényegében annak a kérdésnek a másként való megfogalmazása, amelyről más szekcióban is szó esett, nevezetesen, hogy adunk ugyan diagnózist, de adhatunk-e terápiát, meg tudjuk-e mondani, hogy mi az, amit meg kell tenni? A szekcióülésen abból indultunk ki, hogy a társadalomtudomány, idézve az egyik felszólalót, ugyanazon a terepen mozog, mint a politika, hiszen mind a kettő a társadalom területét érinti. A társadalomtudományok feladata ebből kiindulva fogalmazható meg, és pedig oly módon, hogy ennek *lényege* a társadalmi valóság minél alaposabb és sokrétűbb feltárása. A társadalomtudomány kidolgozhat javaslatokat, együttműködhet ebben a politikával, de nem valószínű, hogy bármikor is olyan „kész” megoldási „recepteket” tud adni, amelyek minden további nélkül elfogadhatók. Már csak azért sem, mert a két tevékenység jellege oly mértékben különbözik, hogy emiatt a politikának a társadalomtudomány eredményeit sok esetben nagyon nehéz közvetlenül átvennie. Ezért olyan igény is megfogalmazódott, hogy tudatosan ki kell alakítani

azt a közvetítőrendszert, amely a társadalomtudományok eredményeit képes becsatornázni a politikai döntési folyamatokba.

Felmerült ezzel kapcsolatban, s ez is nagyon lényeges dolog, hogy vajon a *tömegkommunikáció* mennyire veszi figyelembe a társadalomtudományok eredményeit. Olyan megállapítás hangzott el többek részéről is, hogy bizony nagyon csekély mértékben. A tömegkommunikáció gyakran leegyszerűsített, esetenként szinte jelzőszerűen megfogalmazott társadalomképet tükröz. Ilyen leegyszerűsített megfogalmazásokkal találkozhatunk például a jövedelemkülönbségekkel, a hátrányos helyzetű rétegekkel vagy a munka szerinti elosztás érvényesülésével kapcsolatban. Ezért elsőrendű feladat ezeknek a megfogalmazásoknak az alapos vizsgálata, a mögöttük meghúzódó összefüggések valóságának bemutatása.

A társadalomtudományok feladata, és ezt a szekcióülés ön maga számára is megfogalmazta, hogy alaposan elemezze a társadalmi valóságot, annak egyes folyamatait, problémáit. Derítse fel, hová vezetnek ezek összefüggései, mely problémák adódnak az objektív történelmi folyamatokból és melyek származnak saját döntési gyakorlatunkból, a politika tevékenységéből, továbbá, hogyan függ ez a kettő össze. Csak egy ilyen differenciált megközelítés nyújthat a politika számára igazán hasznosítható segítséget.

Tartalmi kérdésekre áttérve, a vita első csomópontja – ha szabad ezzel a kifejezéssel nekem is élnem – a *tulajdonviszonyok* kérdése volt. Szabó Kálmán írásos korreferátumot készített e témáról, a vitában ő maga is tovább mélyítette álláspontját, és mások is szóltak erről a kérdésről. A vita megerősítette, hogy ez a problémakör a maga elméleti összefüggéseiben sem kellően tisztázott még. Nem tisztázott például, hogy az állami tulajdont az állami vállalat kezeli-e, vagy pedig az egész irányítási rendszer, ideértve a közigazgatást, a bankrendszert, s természetesen az állami vállalatot is. Emellett persze gyakorlatibb összefüggésben is megjelent a tulajdonviszonyok kérdése. Szóba került, hogy e tulajdon hatékony működtetésében *mennyire érdekelt maga az állam*, más szóval, milyen az állam hosszú távú érdekeltsége a saját tulajdonával kapcsolatban. Vajon ez a bizonyos vagyonérdekeltség, amelyet számon kérünk a vállalati tevékenység kapcsán, mennyiben jelenik meg az állami tevékenység egészében? Itt bizonyos kritikai észrevételek is elhangzottak, például az, hogy az állam a maga szabályozórendszerével – az „államot” ebben az esetben egy kicsit absztrakt módon fogalmazták meg – elzárja a vállalatot az igazi piactól. Mint az ülésen mondták, a vállalat viszonylag igen keveset tehet a mai körülmények között a saját kezdeményezésére, döntési lehetőségei, pénzügyi eszközei igencsak behatároltak, s ilyen módon viszonylag ke-

vessé függ a dolgok kimenetele a vállalati döntésektől és a vállalati eredményektől.

Egy másik vitatott kérdés volt, hogy tulajdonképpen mennyiben „*vállalkozásbarát*” a mi társadalmunk. Az egyik felszólaló – véleményem szerint nagyon helyesen – azt mondta: bár a magánvállalkozás szerepe sem mellékes, de a fő kérdés mégis az, hogy az *elsődleges gazdaság szférájában* mennyire adottak a vállalkozás feltételei. Erre ma nem lehet egyértelműen pozitív választ adni, mert – mint a vitában is kitűnt – az irányítás ciklikusságától kezdve a visszafelé ható szabályozók gyakorlatán át az adózási rendszerig sok minden ellene hat a vállalkozásnak. Mint a szekcióülés egyik résztvevője mondta, körülbelül kétezernyi szabályozót, jogszabályt kell ma a vállalati vezetésnek figyelembe vennie a döntések meghozatalakor. Ha maga a szám talán a vita hevületében eltúlzott is lehet, mégis világos, hogy ilyen nagyságrendű előírás megtartása úgyszólván lehetetlen. A vállalatok ezek közül a leglényegesebbeket próbálják kiválasztani és ezeknek megfelelően működni, kicsit a jószerencsére bízva, hogy milyen következményei lesznek ennek a vállalati vezetésre.

Nagyon érdekes megjegyzés volt e kérdéskörrel kapcsolatban, hogy a mi nagyvállalataink csak hazai szemmel nézve tűnnek nagyoknak, de a világpiac méreteiben, ahol a multinacionális vállalatokkal kell versenyezniük, nem nagyok, hanem kicsik és szegények. Ez a verseny önmagában is nagyon nehéz, de ha gyakorlatilag megkötött kézzel, a szabályozórendszer bizonytalanságaival együtt kell ezt a versenyt állni, akkor elismerésre méltónak tekinthetjük még az önmagukban meglehetősen soványnak tűnő eredményeket is.

A második csomópont sem volt kevésbé érdekes, hiszen ez is egy olyan probléma, amely valamennyiünket izgat, nevezetesen a *teljesítményelv* összefüggései. Jelszószerűen ezt valamennyien elfogadjuk, és mint jelszó helyes is, csak meg kell néznünk, melyek azok a tényezők, amelyek a gyakorlati alkalmazását befolyásolják. Kezdjük ott, hogy már az sem tisztázott, milyen fajta teljesítményről van itt szó: egyéni, csoport-, szakmai vagy netán vállalati teljesítményről-e. Nyilvánvalóan mindegyikről, de valamennyi érvényesülésének megvannak a maga sajátos összefüggései, s mindez seregnyi társadalmi feltételtől függ. Ezért gondosan kell tanulmányoznunk azokat a társadalmi és gazdasági jelenségeket és folyamatokat, amelyek reális háttérrel adhatnak a teljesítményelv érvényre juttatásának. S ez igencsak messzire vezet, mert végül is a vállalati munkaszervezettségtől a munkaerőpiacig számos tényező közrejátszik a teljesítmények alakulásában.

A vita harmadik kikristályosodási pontja az a kérdés volt, amelyet tulajdonképpen előre megfogalmaztunk: *a hosszú távú tervezés*

és a spontaneitás összefüggése. Igen érdekesek voltak azok a felszólalások, amelyek bemutatták a hosszú távú elgondolások sajátos érvényesülését és az ebből adódó problémákat a településfejlesztés vonatkozásában. Elhangzott, hogy már 1949–1950 körül is születtek bizonyos elgondolások, amelyek később egy államilag kimunkált településfejlesztési koncepcióban összegeződtek, ám ezek nem vették figyelembe a reális viszonyokat, a magyar településfejlődés történelmi tendenciáját. Ehelyett egy elgondolt „ideális” településfejlődési sémát fogadtak el, amely a maga normativitásában természetesen egyúttal *értékké* is vált, az ettől való eltérés pedig nyilvánvalóan csak rossz minősítést kaphatott. A településfejlődés azonban hosszú távon természetesen nem honorálta ezeket az ideális elgondolásokat, s a voluntarista behatásoknak szükségképpen kedvezőtlen következményei lettek. Az élet ebben a vonatkozásban is tanúsította, hogy hosszú távú elgondolások csak a társadalom valóságában ható folyamatok alapos ismeretére építhetők, és pedig úgy, hogy a tudatos beavatkozás, a tudatos tervezés tegye lehetővé a racionális korrekciókat a folyamat egész menetében. A várttal ellentétes kedvezőtlen következmények, amelyek származhatnak a spontán és a tudatos folyamatok összeütközéseiből, de a tervek kialakításából is, ily módon csökkenthetők, jobban elkerülhetők.

Mindebből általánosabb következtetések is levonhatók a társadalmi folyamatok irányítására és a szabályozásra vonatkozóan. Ha nem kellően megalapozott feltételezésből indulunk ki, akkor a szabályozás könnyen elfut az élet mellett. Ez esetben a szabályok nem lesznek hatékonyak. Fennáll a veszélye, hogy megpróbáljuk a már besabályozott folyamatokat – a valóságos jelenségeket rosszul értékelve – újabb szabályokkal, netán büntetőjogi előírásokkal is „egyenestbe hozni”. Tehát olyan helyzetet teremtünk, amelyben a cselekvés, a magatartás nem felel és egyre kevésbé felelhet meg a szabályoknak. Emiatt – a szekcióvita egyik résztvevőjének szavaival élve – a társadalom folyamataiban lévő vegetatív elemek kerülnek előtérbe, ezek az elemek formálják a konkrét magatartást, nem pedig a sok szempontból be nem tartható és nem követhető szabályozás. A társadalom szabályozása tehát hallatlanul lényeges és fontos probléma, amely csak a valóságos folyamatok ismerete alapján vezethet a kívánt eredményre.

A voluntarizmus behatolása a szabályozásba nemcsak hatástalanságot eredményez, hanem egyúttal bizalmatlanságot is kialakít a „szabályozók” és a „szabályozottak” között. Ha ez utóbbiak azt látják, hogy a szabályok nem követhetők, akkor ez nyilvánvalóan kihat a két pólus közötti közvetítési rendszerre, annak értékelésére, elfogadására is.

További csomópontja volt a vitának, hogy *milyen a társadalmi*

változások és a szervezeti változások kapcsolata, más szóval a társadalmi változásoknak megfelelően történnek-e a szervezeti változások. Az e témával foglalkozó hozzászólók e kérdésre nemmel válaszoltak. Ezzel kapcsolatban annak a véleménynek adtak hangot, hogy társadalmunk szervezeti rendszere *nem eléggé tagolt, nem fejezi ki eléggé a különböző érdekeket*. Emiatt az egyes szervezetek a bennük megtestesülő érdekek közül hol az egyiket, hol a másikat helyezik előtérbe. A vitában elhangzottak szerint ez jól érzékelhető például a KISZ tevékenységében. Emiatt ezek a szervezetek nem tudják organikusan magukhoz kötni a tagságukat, és a szerveződésnek valamiféle másfajta, nem manifesztálódott, nem hivatalos formát öltött alakulatai jönnek létre. Ezeket egyébként távolról sem szabad ellenzéki, politikailag szemben álló „szervezkedéseknek” tekintenünk, egyszerűen az érdekek bizonyos fajta öntevékeny kifejezése megy itt végbe. Mivel azonban nem a hivatalosan működő szervezetek keretei között, vagy az ott előírtaktól eltérően alakul ki ez a mozgás, emiatt a szervezetek működésének hatékonysága csökken, s sajátos bizonytalanság fejlődik ki az egész szervezeti rendszerben. Ezen az segíthetne, ha a szervezetrendszer megváltozna, és létrejöhetnének azok a valóságos érdekekre alapozott szervezetek, amelyek ezeket a problémákat végül is megoldják.

Az utolsó csomópont, amelyre utalni szeretnék, *a hatalom és a társadalmi rétegződés viszonya*. Bizonyos vizsgálatok tanúsága szerint – amelyeket az MSZMP Társadalomtudományi Intézete folytatott – a mai magyar társadalomban nem lehet olyan viszonyrendszert találni, mely egyértelműen vagy egyedül befolyásolná a hatalmi helyzetet. A félreértés elkerüléseért szeretném világossá tenni, hogy itt *nem* a politikai hatalomról van szó. Hatalom köztudottan sokféle van, egyes emberek, csoportok, rétegek érdekei sokféleképpen érvényesíthetők. Ebben az összefüggésben az a kérdés merült fel, hogy milyen tényezők juttatnak ma kedvező helyzetbe adott társadalmi csoportokat. A szociológiai elemzések szerint e tényezők között a legfontosabb nem a politikai-intézményi struktúrában elfoglalt „hatalmi” pozíció, nem is a magas jövedelem, hanem az úgynevezett *kulturális tőke*, amely, úgy tűnik, leginkább tudja a vele rendelkezőket kedvező helyzetbe juttatni. Ez nagyon érdekes megállapítás, hiszen minduntalan felmerül az a vélekedés, hogy a politikai-hatalmi hierarchiában elfoglalt hely indukálja a leginkább a társadalmi egyenlőtlenséget. A vizsgálatok adatai szerint ez nem így van. Ha a társadalomban mutatkozó egyenlőtlenségi viszonyokat vizsgáljuk, ezek több tényezőre vezethetők vissza, s a közrejátszó tényezők közül éppen a kulturális előnyök, illetve hátrányok tűnnek a legfontosabbnak.

Végiggondolva ezeket a csomópontokat, joggal vetődik fel a kér-

dés, *tudunk-e adni valamifajta reális szocializmusképet*, vagy legalábbis konzisztens társadalomképet. Ezzel kapcsolatban nagy vita alakult ki szekciónkban. A véleményt nyilvánítók zöme szerint konzisztens szocializmuskép felvázolása ma, a jelenlegi tudásunk alapján nem lehetséges. Voltak, akik azt is kétségbe vonták, hogy volt-e valaha ilyen szocializmusképünk. Kérdés ugyanis, hogy egy ilyen, átmeneti folyamatokkal jellemezhető társadalomban, amelyben ma élünk, egyáltalán lehetséges-e a konzisztens szocializmuskép kialakítása. Hiszen, éppen az átmeneti jelleg miatt, egyes elméleti „meghatározások”, amelyek pillanatnyilag érvényesek, a folyamat továbbvitele esetén esetleg már nem lesznek azok. Ezért inkább az az igény látszott elfogadhatónak, hogy lehetőség szerint megalapozott – még ha egyes összefüggéseiben esetleg hézagos – társadalomkép kialakítására kell törekedni. Az is szóba került azonban: nem biztos, hogy ezt az eddig használt fogalmakkal meg tudjuk tenni. Tehát nemcsak a társadalomkép megrajzolása a feladat, hanem olyan *fogalmi rendszer* kimunkálása is, amellyel ez a társadalomkép felvázolható. Ez nagy követelményeket támaszt a társadalomtudománnyal szemben, de mint elméleti konferenciánk is tanúsítja, megvan bennünk a szándék és a törekvés, hogy a követelményeknek eleget tegyünk.

Politikai intézményrendszerünk hatékonysága

ÖSSZEFOGLALÓ A IV. SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Érdekes, tartalmas, őszinte, gondolatébresztő, nagyon kritikus és ugyanakkor felelős, konstruktív légkör jellemezte a negyedik szekció vitáját. Huszonnégyen kértek szót, egyesek többször is. Az álláspontok a vita folyamán egyes kérdésekben közeledtek, más dolgokban viszont ellentétesek maradtak.

Alapvető megállapítása volt a szekcióülésnek, hogy politikai intézményrendszerünk működése – az érzékelhető pozitív törekvések ellenére – még nem elég hatékony, az intézményrendszer nem tölti be teljesen a szerepét. Ezen feltétlenül javítani kell, világosabban meghatározva az egyes intézmények helyét. Ezt más megfogalmazással a politikai struktúra fejlesztési igényeként értelmezték a szekció egyes résztvevői.

Nagy súllyal fogalmazódott meg a vita főbb csomóponti kérdéseiről, hogy a legnagyobb figyelmet *a párt tevékenységére, annak fejlesztésére* kell fordítani, mert a párt megújulásától függ a politikai rendszer egészének korszerűsödése. Ez társadalmi igény, a társadalom várja, hogy a párt határozottabban mutasson utat, határozottan gyakorolja vezető szerepét. Ezzel kapcsolatban utaltak arra, hogy a párttagságnak a vezető szerep gyakorlásába történő bevonása nem kielégítő.

Többen szóltak arról, hogy *a párttagság informáltsága nem elegendő*, nagyon jelentős társadalmi problémák megoldására tervbe vett, készülő intézkedésekről nincsenek kellő információk. A párttagság nem tud megfelelő politikai munkát kifejtteni, ha nincs megfelelően bevonva az elképzelések kialakításába. Kitűnt az is, hogy még a pártmunka fejlesztésével kapcsolatos egyes elgondolásokról sem tud a párttagság eleget, például arról, hogy a Központi Bizottság elhatározta a politikai rendszer, benne a párt szerepének szisztematikus, több évre kiterjedő vizsgálatát, és napirendre tűzését. Igényelték, hogy ha ilyen nagyarányú munka folyik, akkor arról a párttagság kellő időben tájékozódhasson, hiszen véleményével, gondolataival hozzájárulhat a következtetések kialakításához.

A párt munkájával kapcsolatban megfogalmazódott az az észrevétel, hogy nem kielégítő *az alapszervezetek önállósága*, még saját tevékenységüket illetően sem. Gyakran azt sem ők döntenek el, hogy mivel foglalkozzanak, mikor mit tűzzenek napirendre. Feltétlenül szükségesnek ítélte a szekció ennek az önállóságnak az erősítését.

Vita folyt a párton belüli *érdekegyeztetésről* is. Ez annyiban újszerű, hogy többnyire nem a párt metszetében vizsgáljuk az érdekek problémáját. A vita megerősítette, hogy a párt maga is struktúrált, különböző érdekek élnek és működnek benne is. Rendkívül fontos, hogy a különböző érdekek egyeztetésének mechanizmusa a párton belül is létezzen, működjön, és ily módon biztosítsuk az egészséges, pártszerű érdekütköztetéseket és -egyeztetéseket.

Bíráló megjegyzésként hangzott el, hogy „ne hozzunk be mindent a pártba”, vagyis ne kerüljön minden kérdés pártfórumok elé. Más megfogalmazással: felvetődött annak igénye, hogy az érdekinTEGRÁLást is decentralizáljuk. A párt ne vállalja fel a társadalom összes érdekének integrálását, mert egymagában nem lehet képes rá. Decentralizáljuk ezt a folyamatot, és a párt segítse elő, hogy mások is jobban kivegyék a részüket belőle.

A pártról szólva többen hangsúlyozták, hogy az eddigi megújulási folyamatoknak is a párt volt a kezdeményezője, s *szükséges, hogy a jövőben is a megújulás élén haladjon*. Ez a szekció vitájának egyik alapvető és nagyon lényeges következtetése.

Igen szenvedélyes, markáns vélemények fogalmazódtak meg a *párt és a társadalmi szervek viszonyáról*. Az alapproblémának a szekció azt tartotta, hogy a társadalmi szervek súlya nem kielégítő. Nem rendelkeznek elegendő társadalmi presztízzsel, és nincsenek kellő garanciák a tényleges önálló tevékenységhez. Ez sok tekintetben személyi összeköttetésektől, esetleges kapcsolatoktól függ, és ezek a lehetőségek nem intézményesen biztosítottak. Hangot kapott az az igény, hogy váljék lehetővé a társadalmunkban meglévő és a párt által is már többször elismert érdekluralizmus markáns-sá és nyilvánossá tétele, mégpedig éppen a társadalmi szervek tevékenysége révén.

Ennek kapcsán felvetődött, hogy a munkahelyi szervezetek, a gazdasági egységek önállósága ma nagyobb, mint a helyi politikai szerveké. Ez is figyelemre méltó megállapítás volt szekciónkban. Itt bizonyos aszinkron keletkezett az elmúlt évek folyamán, s ez azért nem jó, mert emiatt a helyi politikai szervek nem tudnak megfelelő partnerei lenni a helyi gazdasági és állami szerveknek.

Ami a KISZ-t illeti, elhangzott, hogy megújulási törekvéseit lassítja, fékezi a paternalizmus, a túlzottan atyáskodó irányítás, ami akadálya az önállóság kibontakoztatásának. Másfelől elhangzott az a megállapítás is, hogy a politika máshol van, mint az ifjúság, s

a kettő gyakran nem találkozik egymással. A politika a maga szférájában mozog, létezik, az ifjúságot más kérdések foglalkoztatják, s ha nem oldjuk fel ezt az ellentmondást, komoly veszélyek származhatnak a jövőre nézve.

A *szakszervezetekkel* kapcsolatban felvetődött – és ez a társadalomtudományi irodalomban nem először fogalmazódik meg –, hogy indokolt-e fenntartani kizárólagosan ágazati alapon történő felépítését, amikor a társadalom más szervezetei, egységei nem ágazati elv szerint működnek. Így ugyanis eleve megnehezül a kapcsolattartás.

Általános vélemény volt, hogy a szakszervezetek tevékenységében a munkavállalói érdekképviselőt nem kap kellő súlyt. A szakszervezetek különböző fajta érdekeket képviselnek, és sajátos módon ma éppen a munkavállalói érdekképviselőt a legkevésbé megoldott. Végül elhangzott, megfogalmazódott, hogy a SZOT és a kormány együttműködése javult, ebben eredmények könyvelhetők el. A szakszervezetek és az állam viszonyában azonban mintha túlságosan nagy hangsúlyt kapnának a szakmai elemek, s elhalványodna a társadalmi kontroll funkciója.

A párt és az *állam* viszonyával kapcsolatban felvetődött: mondhatjuk-e, hogy a párt és az állam elválasztásának problémái elvileg megoldottak, nem volna-e célszerű ismételt és mélyebben visszatérni ezekre az elvekre? Szóba került az is, hogy esetleg szükség lehet nagyobb horderejű, strukturális jellegű változtatásra is, ha a viszony folyamatos javítása nem bizonyul elegendőnek az érzékelhető problémák megoldásához.

A *választási rendszerről és a képviseletek munkájáról* többen szólnak. Hangsúlyosan beszéltek arról, hogy a végbement lépések ellenére mindkét területen szükséges a továbbfejlesztés. Többek között azért, mert az érdekképviselőt nem tükröződik eléggé az országgyűlésben és általában a képviseleti szervekben. Újból megfogalmazódott az az igény, hogy az érdekképviselőt – talán más formában, mint ahogyan eredetileg elképzeltük – markánsabban megjelenhetne, főleg a parlament munkájában. A választókerületeken belül is újabb módokat kellene keresni a választási rendszer továbbfejlesztésére. A jelenlegi rendszer kétségtelenül hatékonyabb, korszerűbb az előzőnél, nagyobb aktivitásra serkenti a választópolgárokat. De a választókerületeken belül még vannak lehetőségek a korszerűsítésre, bizonyos formailag és politikailag is kifogásolható elemek kiküszöbölésére.

Többen hangsúlyozták a kormány nagyobb önállóságának szükségességét, a parlamenttel szemben meglévő felelősséget. Más szóval: alakuljon ki ebben is a nagyon fontos és szükséges együttműködés.

Ami a *parlament* tevékenységét illeti, szekciónkban részt vett és szót kapott egy gyakorló képviselő is, aki elmondta, hogyan éli meg a parlamenti tevékenységet, mennyire érzi bevontnak magát – és mennyire nem – a testületi munkába. Ennek kapcsán hangzott el az a vélemény, hogy ne olyan kérdések kerüljenek az országgyűlés elé, amelyekről az ott ülők úgy tudják, hogy már előzetesen eldőlték. Ez csökkenti a parlament értékét, a képviselők önbecsülését. Vagyis biztosítsuk jobban az országgyűlés számára a lehetőséget rendeltetése betöltéséhez.

Ugyancsak egységes vélemény volt, hogy jobban kellene építeni a parlament és a képviselők érettségére. Ezért szorgalmazni kellene, hogy a döntést hozó szervek gyakrabban kérjenek a döntés előtt ajánlásokat, véleményeket a képviselőktől, az országgyűlés szerveitől. Ez csak javíthatja a döntési mechanizmust, összmun-kánkat.

Szó esett a szekcióban a más típusú szervezetekről is, elsődlege-sen a *szövetkezetekről*. Ennek kapcsán megfogalmazódott az a véle-mény, hogy sokan nem veszik figyelembe a szövetkezetek politikai jellegét, azt, hogy nemcsak gazdasági egységek, hanem politikai képződmények is, a politikai rendszernek is részei. Ezzel nem szá-molunk eléggé. Érdekes megjegyzés volt, hogy növekszik a kisszö-vetkezetek száma, s ez a folyamat bizonyos változásokat hoz magá-
val a szövetkezeti tulajdonformában is. Ezen belül külön is figyel-met érdemel, hogy a szövetkezetek keretében 40 ezer kisszervezet működik, amelyek határozott öngazgatási vonásokat hordoznak.

Többmillió tagot képviselnek az *egyesületek*, mégsem tűnik tisztázottnak pártirányításuk tartalma és módja. Ez azzal is magya-rázható, hogy az egyesületek viszonylag fiatal szervezetek politikai rendszerünkben, és itt nem rendelkezünk még kiérlelt, követendő gyakorlattal.

Megfogalmazódott az a követelmény, hogy az *önkormányzatok* egyes tapasztalatait – például az oktatási intézményekben működő önkormányzatokét – jó lenne szélesebb körben felhasználni. Ennek kapcsán hangsúlyt kapott az a megállapítás, hogy az önkormányza-toknak, az önkormányzásnak egyik ismérve: mennyire támaszkod-nak a kereteik között ténykedő emberek öntevékenységére. Arra is ráirányult a figyelem, hogy működésük nemcsak a politikai rend-szer összefüggésében lényeges, hanem a személyiség önmegvalósi-tását is segítik. Ez teszi perspektivikusan is fontossá szerepüket.

Végül e témakör kapcsán elhangzott, hogy egészében véve na-gyobb szerepet kell kapniuk az alulról jövő kezdeményezéseknek, mozgásoknak. Az állampolgárok élete ma túlzottan beszabályo-zott, és kevésbé bontakozhatnak ki önállóan, spontán módon a kez-deményezések, a közösség javát szolgáló cselekvések.

További kérdéscsoportként megemlítem, hogy többen javasolták egyes témák tudományos elemzését, beleértve a pártnak mint szervezetnek a konkrét társadalomtudományi vizsgálatát. Szóba került a demokratikus centralizmus újragondolásának, a kisebbség és a többség viszonya újbóli értelmezésének szükségessége. Elhangzott, hogy elemzést érdemelne a horizontális pártszervek egymással kiépítendő kapcsolatának problémája, az, hogy lehet-e ennek helye a mi szervezeti rendszerünkben. Az érdekképviselői szervek tevékenységét szabályozó törvényt kellene előkészíteni – ez is hangot kapott a szekcióban. Javasolták, hogy induljanak meg az ezt előkészítő tudományos vizsgálatok.

Szó esett az alkotmányjogi tanács szerepéről is. Az egyik hozzászóló felvetette, hogy vajon módjában áll-e az alkotmányjogi tanácsnak adott esetben a törvényesség szempontjából felülvizsgálni a kormány egyes határozatait. Példaként említette, hogy jelenleg az 1049-es MT-határozat nincs összhangban a vállalati törvény egyes rendelkezéseivel. Ilyenkor alighanem az alkotmányjogi tanácsnak kellene fellépnie, de ennek a mechanizmusa még nem eléggé végiggondolt.

Vita folyt szekciónkban a terminológiáról is, nevezetesen, hogy miről beszéljünk most elsősorban: a politikai rendszer hatékonyságának növeléséről, avagy a politikai struktúra változásáról? Ez a vita olyan megegyezéssel zárult, hogy tartalmilag mindkét esetben ugyanarra, a *társadalmi és politikai rendszer minden intézménye rendeltetésszerű és súlyának megfelelő* működésére gondolunk.

Vita volt az ún. hatalmat védő reflexekről, egyesek szerint ugyanis ezek túl erősnek mutatkoznak. A vita során tisztázódott, hogy ami az ellenséges megnyilvánulásokat illeti, az ezekkel szemben történő fellépést semmiképpen nem lehet túlzásnak tekinteni, ott egyértelműen kell cselekednünk. De a hatalmat védő reflexek egyesek szerint nemcsak ilyen értelemben léteznek, hanem a társadalmi és államhatalmi szervek presztízsének védelmében is. Ennek indokoltságát is el kell ismerni, azonban óvakodni kell bármiféle túlzástól.

A szocialista országok tapasztalatairól is szó esett szekciónkban. Ennek kapcsán megfogalmazódott, hogy az egyes országok történelmi helyzetében meglévő különbségeket természetesen figyelembe kell venni, és ezért bármiféle másolás helytelen lenne. Egyöntetű álláspont volt az is, hogy mi egyértelműen üdvözljük, rokonszenvvel kísérjük a Szovjetunióban végbemenő változásokat, amelyek egyúttal megerősítik az MSZMP-t politikai vonalának helyességét illetően. A Szovjetunióban történtek ezen túlmenően egyben tanulsággal is szolgálnak számunkra. A szovjet elhatározások, ha

sok esetben még csak szándékot jeleznek is, mindenképpen nagyon fontos törekvéseket fejeznek ki.

Nálunk is volt vita a *tudomány és a politika viszonyáról*. Ebből azt hangsúlyoznám, hogy itt kölcsönös szemrehányások fogalmazódtak meg. Egyfelől felvetődött, hogy a tudomány nem segít elég a politikának és nem ad elég meggyőző választ fontos kérdésekre, másfelől szóvá tették, hogy a politika sokszor még a kiérlelt tudományos eredményekre sem támaszkodik eléggé.

A szekció résztvevői úgy érzik, hogy a politikai rendszer jobban meg kell feleljen a gazdasági rendszerből érkező kihívásoknak. A gazdasági rendszerben kialakuló konfliktusokat – például a vállalatok és a központi szervek között keletkező ütközéseket – a mi viszonyaink között csak a politikai rendszer intézményei képesek feloldani. Többen úgy érzik, hogy nem elég hatékonyak és főleg nem elég intézményesek az ilyen feszültségek kezelésének módszerei, nincsenek megnyugtató garanciák ezek folyamatos feloldásához. Ez pedig a jövő szempontjából nagyon fontos lenne. Ezért sürgették, hogy a politikai rendszer működése váljék hatékonyabbá, vagyis gyorsítsuk fel a megújulást.

Ideológia és közgondolkodás

ÖSSZEFOGLALÓ AZ V. SZEKCIÓ MUNKÁJÁRÓL

Az ötödik szekció munkáját is a sokoldalúság, a nyitottság és a problémaérzékenység jellemezte. Huszonnégyen vettek részt az eszmecserében, s minden hozzászóló igyekezett a nyitott kérdésekre választ keresni, illetve sürgette azok kollektív kimunkálását.

Az ideológiai területen dolgozók ma nincsenek irigylésre méltó helyzetben. Sok új kérdéssel szembesülnek, és nem hagyatkozhatnak kész ideológiai válaszokra, a gyakorlatban felvetődő ellentmondásokkal kapcsolatban sem és néhány más nagyon fontos kérdésben sem. Tudják, hogy az új válaszok keresésében és kidolgozásában elsősorban nekik maguknak kell részt vállalniuk, nem háríthatják át ezt a teendőt másra. Ennek megfelelően a szekció munkáját konstruktív szellem, a problémák tudatosításának igénye és a megoldás útjának keresése jellemezte.

Többen is felvetették az elméleti megújulás szükségességét, s hangsúlyozták azt is, hogy ez nem képzelhető el provinciális alapon, vagyis a hazai marxista gondolkodás megújulása nem lehetséges *a marxizmus nemzetközi eredményeinek teljesebb ismerete és hasznosítása nélkül*. Arra is többen felhívták a figyelmet, hogy a Szovjetunióban és néhány más szocialista országban megindult megújulási folyamatból fontos politikai és ideológiai következtetéseket vonhatunk le.

A szekció értékes gondolati anyagából külön kiemelésre érdemes a *közösségi formák és értékek ellentmondásos történelmi fejlődésének* bemutatása. Megfogalmazódott, hogy az individualizmust erősítő tendenciákkal szemben szükség van a helyi közösségek önszerveződésének támogatására. Gyarapítanunk kell a szabad társuláson nyugvó valóságos közösségek számát. A mindennapi érintkezési viszonyokban fel kell tárnunk a szolidaritás, az egymásra utaltság, az értelmes közösségi lét tapasztalatait. A gyakorlati politikai tennivalók súlypontját a társadalmi szolidaritás erősítésében, az egyén mind szervezettebb társas-személyes újraintegrációjában kereshetjük. Ebből a szempontból kiemelkedően fontos a helyi társada-

lom megerősítése, öngazgatásának, belső kapcsolatrendszerének és nyilvánosságának fejlesztése.

Igen jelentős az ideológiai közvetítőrendszerek tudatformáló hatása is. Fölvetődött, hogy a tömegkultúra területén egyre inkább nemzetközi hatások is érvényesülnek. A kommercializálódott tömegkultúra amerikai mintái Európa-szerte veszélyeztetik a nemzeti kultúrákat. Produktumai azonban tömegigényt elégítenek ki, főként individualizmust, magabiztosságot, optimizmust sugárzó, de a problémákat általában leegyszerűsítő jellegük miatt. Ezzel szemben nálunk a tömegkommunikációban gyakran előfordul egyfajta lehangoló megközelítésmód. Ezzel kapcsolatban megfogalmazódott az az igény, hogy *eszméinket jobban vállaló, tradícióinkra is jobban támaszkodó, önértetesebb tömegkommunikációs stílust alakítsunk ki.*

Nem kevésbé fontos gondolatok fogalmazódtak meg az *elvilágiasodás* folyamatának ellentmondásos jelenségeivel kapcsolatban. A vallásos ideológia kezdeti nagymértékű térvessztése után napjainkban tartalmi változás és a terjesztési módszerek finomodása figyelhető meg. Ugyanakkor fontos eredmény, hogy a vallásosság és az ateizmus között húzódnó világnézeti választóvonal ma nem jelez politikai, sőt bizonyos értelemben ideológiai szempontból markáns megosztottságot. A konkrét politikai és társadalmi kérdésekkel kapcsolatos ideológiai állásfoglalások ugyanis nem feltétlenül és közvetlenül világnézeti karakterűek.

Hallottunk a hozzászólásokban az ideológiai oktatás gyakorlati nehézségeiről, és néhányan arra is vállalkoztak, hogy elemezzék és feltárják ennek okait. Az okokat részben a társadalmi-gazdasági környezet megváltozásában látták. Utaltak arra is, hogy az életszínvonal megőrzése érdekében vállalt többletmunka ma sokakat távol tart az önműveléstől.

A felszólalásokban az értékválság vagy értékzavarok problémája sokféle formában jelent meg. Az egyik hozzászóló elmondta, ma számos tanulmány foglalkozik az értékek válságával, és terjedőben van olyan nézet is, amely azt tipikusan a szocializmus jelenségének tartja. Valójában a nagy történelmi átalakulások idején, például a társadalmi formák egymást követő váltásakor, vagy azon belül, jelentősebb szakaszváltáskor ez mindig megtalálható, jellemző. Szó esett az értékzavarok témakörében a munkával kapcsolatos értékelések megváltozásáról is, amiben gazdasági tevékenységünk nemzetközi leértékelődése is kifejeződik.

Megállapíthattuk, hogy esetenként már egy-egy kérdés pontosabb megfogalmazása is előrelépésnek tekinthető, ha a válaszokat még nem is találtuk meg rá. Termékeny gondolkodást indíthat el a marxista ideológia funkcióváltozásainak elemzése. Többen is érin-

tették, hogy a marxizmus legitimációs szerepének közvetettebbé válásával növekedhet programadó szerepe.

Érdekes empirikus adatokat hallottunk a mai magyar értelmiségben fellelhető *ideológiai tendenciákról*. Eszerint egyaránt találhatók liberális, népi-nemzeti, ún. konzervatív szocialista, az irracionális felé tájékozódó és az új értékeket kereső ideológiai jegyek. Miután ez a kérdés szorosan kapcsolódik a marxizmus hegemoniájáról folytatott vitáinkhoz, indokolt, hogy e területen további, módszer-tanilag is megalapozott kutatások folyjanak. Az empirikus adatok is azt jelzik, hogy noha társadalmunkban többféle és árnyalataiban eltérő szocializmusképet mutathatunk ki, ezekben számos közös elem is található. Hogy csak egyetlen dolgot említsek, a felmérések szerint a teljes foglalkoztatottság valamennyi szocializmusképben fontos helyet foglal el.

Szekciónkban, alighanem tárgyunk sokrétűsége és a résztvevők nagy száma miatt, a vélemények közvetlen ütközésére, polémiára kevésbé került sor. Mégis kibontakozott néhány nagy jelentőségű kérdéskör, amelyeket az egymást követő hozzászólók több oldalról is megvilágítottak. Az egyik ilyen *a gazdaság és az ideológia közötti kapcsolatrendszer* volt. E területen gyakori jelenség, hogy a tények és összefüggések sokoldalú, nyitott szemű elemzését gondolatsémák, előre gyártott szembeállítások és tézisek ismételtetése helyettesíti. Ez azért veszélyes, mert az ilyen klisék leegyszerűsítő, hamis következtetésekhez vezetnek, tévesen orientálják a gyakorlati cselekvést. Az egyik ilyen szokásos klisé például a gazdasági érdekek és az ideológiai értékek leegyszerűsítő szembeállítása. Ezzel szemben nem árt szem előtt tartanunk, hogy a gazdasági érdekek sem valamiféle tiszta racionalitás kifejeződései, általánosító megfogalmazásuk mindig is rejt magában ideológiai töltést és értéktételeket is. Ez következik abból, hogy az érdekérvényesítési törekvések keresik a maguk számára sikert biztosító ideológiai érveket. Az ideológiai értékek pedig mindenkor történelmileg meghatározott társadalmi, gazdasági érdekek tükröződései.

Egy másik példa lehet az említett klisék alkalmazására a gazdasági *teljesítményelvűség* szembeállítása az *egalitarizmussal* mint állítólagos szocialista értékkel. A valóság ezzel szemben az, hogy a szocializmus – Marx által megkezdett elméleti kifejtésében csakúgy, mint sok évtizedes történetében – elvileg mindig a munka, a teljesítmény szerinti elosztás társadalma kívánt lenni. Nem az egyenlősítés állítólagos régi elvét kell tehát felcserélnünk a teljesítményelvűség modernebb elvével, a feladat nem ilyen egyszerű. Azokat a bonyolult és sokféle dimenzióban keresendő társadalmi, gazdasági okokat kell feltárnunk, amelyek a munka szerinti elosz-

tás mindig elfogadott elvének gyakorlati megvalósítását akadályozzák, mert ugyanezek fékezik a teljesítményelv érvényesülését is.

Többen érintették a neoliberais gazdaságfilozófiák hatását a szakmai gondolkodásra. Ennek elemei megjelennek a piacelfogásban, a társadalompolitika egyes intézményeinek értékelésében, a szerkezetváltás mikro- és makrofolyamatainak megítélésében is. Említést érdemel, hogy a szakelemzések gyakran nem vizsgálják kellő alapossággal a neoliberais gazdaságfilozófiák és a névleg azt követő országok tényleges gazdaságpolitikai gyakorlatának viszonyát sem.

Hazai dolgainkról szólva, a kölcsönös összefüggések átgondolt, tervszerű érvényre juttatását hiányolták az irányítás munkájából. Változtatást igényelnek azon a gyakorlaton, hogy részintézkedések sorozatának előkészítése folyik anélkül, hogy az egyes akciók közötti összefüggéseket, egymásra hatásukat, valamint a társadalom életére gyakorolt együttes hatásukat megfelelően felmérnék, összehangolnák, rendszerben vizsgálnák. Fel kell ismernünk, hogy az ilyen gyakorlatban politikai veszélyek, komoly hibák lehetősége is rejlik.

Számos hozzászóló sürgetően vetette fel, hogy pártunknak halaszthatatlan feladata egy átfogó, jövőbe mutató, mozgósító erejű *társadalompolitikai koncepció* kimunkálása. Enélkül sem hatékony gazdaságfejlesztési gyakorlat, sem korszerű, egységes ideológiai értékrendszer nem képzelhető el. A szocializmusról vallott felfogást vagy koncepciót illetően a mi szekciónkban nem vetődött fel, hogy kialakításának nehézségei vagy kockázatai miatt ez felesleges vagy mellőzhető volna. Arról esett szó, hogy egy katekizmusszerű szocializmuskép mint követelmény, természetesen irreális, ilyenre tényleg nem volna helyes törekedni. De azt többoldalú érvelés erősítette, hogy a *múlt tapasztalatait feldolgozó, a jelen cselekvést orientáló, a jövő próbáját kiállni képes korszerű szocializmusfelfogás kialakítására szükség van*. A domináló az igény sürgető kifejezése volt, de hangot kapott az a felismerés is, hogy ez a feladat nem korlátozódhat sem a politika, sem a tudomány egyes műhelyeire. Ez csak demokratikus politikai folyamat terméke lehet, és ennek a társadalom mindennapi közös gyakorlatában is formálódnia kell.

Zárzó

Közös felelősségünkről

Tanácskozásunkat hosszú előkészítő munka előzte meg, s ez nem folyt vita nélkül. Felvetődött az is, hogy érdemes-e, lehet-e a mai bonyolult helyzetben, amikor a szocialista építőmunkában sok a nehézség és számos változás megy végbe, a szocializmus értékeit, fejlődési tendenciáit vizsgálni. Eerre korábban is, most is azt választottuk: bármennyire bonyolult is a helyzet, kötelességünk, hogy szembenézzünk vele, elemezzük és következtetésekre jussunk. De talán még fontosabb vitakérdés volt, hogy milyen legyen a konferencia jellege. Megelőzze-e külön e célból szervezett kutatómunka, vagy pedig azt vegyük számba, ami a tarsolyunkban van. Ez utóbbi mellett döntöttünk. Több műhely képviselői vettek részt az előkészítésben, kollektívák és egyének tudományos eredményei rakódtak egymás mellé és fölé, vagy ütköztek meg bizonyos kérdésekben. Ennek köszönhető, hogy színvonalasnak értékelhetjük a tanácskozáson végzett közös munkánkat. Most már azon kell gondolkodnunk, hogyan sáfárkodhatunk jól a birtokunkban lévő gazdag szellemi munícióval.

A konferencia nagy szellemi erőt mozgósított, s jelentős ismeretanyagot halmozott föl. Érdemi vitában csengtek egybe vagy ütköztek meg olykor szenvedélyesen is a nézetek, de bebizonyosodott: személyi konfliktusok nélkül is tudunk vitázni. Ez az egyik legnehezebb dolog. Szenvédélyre ugyanis szükség van, de az a nézetek ütköztetésében kell hogy megnyilvánuljon és nem személyi konfliktusokban.

Arra törekedtünk, hogy a fő folyamatban meglévő – bár néha elmentéses vagy nem teljesen azonos nézetet képviselő – szellemi erőt összpontosítsuk. Szükség van erre azért is, hogy más csatornákon, más körülmények között bátrabban és határozottabban tudjunk vitatkozni szélsőséges nézetekkel. Természetesen nem voltak, nem lehettek bizonyos ütközésektől mentesek a konferencia eszmecseréi. Jól tudjuk azonban, hogy a társadalmi és az ideológiai életben több a feszültség annál, mint amennyi felszínre kerül.

Az előkészítés során alapvető célunk volt, hogy a konferencián a szocializmusról beszéljünk, annak összefüggéseit elemezzük. Ez teljesült. Bármilyen kérdés került napirendre, az izgatta, foglalkoztatta a vitázókat, hogyan lehetne pontosabban, világosabban, egyszerűs mind korszerűen megfogalmazni a szocializmus érvényes koncepcióját, gazdagítani társadalmi gyakorlatát. Külön szeretném kiemelni, hogy a gyakorlat elemzése volt a tanácskozás fő módszere, ebből kiindulva vizsgáltuk az elméleti összefüggéseket, az erre építő szocializmusfelfogást.

A referátumot készítő előzetes vitát folytattak, de nem egyezteték véleményüket. Fontos részkérdésekben korreferensek foglalták össze a tudományos eredményeket, a politikai tapasztalatokat és fejtették ki saját véleményüket. A korreferátumok előre eljutottak a résztvevőkhöz. A leírtak és az elhangzottak ismeretében mindenki, aki fel akart szólalni, elmondhatta véleményét. Ki-k a saját nézőpontjából közelítette meg a szóba került témákat, de mindenki azonos szándékkal: jobbítani, gyarapítani! Elhangzottak nem egészen megérlelt gondolatok, úgy is mondhatnám: félmondatok is. Véleményt őszintén cserélni csak egész mondatokkal lehet, félmondatokat egyikünk sem köteles megérteni.

Amikor a konferencia munkáját értékeljük, természetesnek kell tekintenünk, hogy a kritika bizonyos értelemben mindig könnyebb, mint a felelősségvállalás a javaslattételben és aztán a döntésben. Persze, ez nem jelenti azt, hogy az ideológusok dolgát és felelősségét lekicsinyelhetnénk. Az ideológiai felelősség azonban úgy érvényesülhet konzekvensen, ha az ideológiai megnyilatkozásokban nincsenek olyan kritikai „félmondatok”, amelyeket voltaképpen senki sem tekint valódi kritikának, de arra jók, hogy később hivatkozni lehessen rájuk. Úgy hiszem, vannak még teendőink a tekintetben, hogy az ilyen félmondatainkat világosabban kibontsuk, vagy ha nem kiérlelték még, magunkban továbbérleljük. Igaz, az így értelmezett felelősséggel az is együtt jár, hogy véleményünket később esetleg módosítani, korrigálni kell. De ezt vállalni szükséges, különben nemigen számíthatunk arra, hogy az ideológiai véleményeknek, megítéléseknek komoly súlyuk lesz és hatnak a politikai döntésekre.

Bizonyos egyenetlenséget tükröztek a viták múltunk megítélésében is, s különösen az úgynevezett ötvenes éveket illetően. Ezek az esztendőök persze még mindig sok levonandó tanulságot hordoznak. Két dolgot azonban le kell szögezni: rossz úton jár, aki csak a bajokban akar mind mélyebbre ásni, de az sem cselekszik helyesen, aki – ez ellen védekezésül – csak a „szépre emlékezik”. A nemzet iránti felelősséggel kell megtalálni a helyes arányt. Ehhez továbbra is nagy segítséget adhatnak pártunk történelmi tapasztala-

mai. Pártunkban volt bátorság, volt erő szakítani azzal, amivel szakítani kellett, ez vezetett el a megújuláshoz. De volt olyan tapasztalat is ezekben az években, amelyre építeni lehetett, s ezért a folyamatossgot is vállalhattuk. Politikailag, eszmeileg ugyanilyen fontos, hogy a korábbi negatív tapasztalatok feltárásával ne váltsunk ki ellenszenvet az új nemzedékekben, hanem azt a meggyőződést erősítsük, hogy munkánkkal, politikánkkal mindent meg kell tennünk a hibák megismétlődése ellen. Csak így lehet értelme, pozitív hatása a szocialista építés első időszakában bekövetkezett politikai torzulások kritikájának. Annál is inkább meg kell ezt érteni, mert a mai nehezebb viszonyok között a történelmi tapasztalatokkal nem rendelkezők körében könnyebben lehet érzelmeket, indulatokat kelteni. Bonyolultabb helyzetben – bármennyire fájdalmas is – szükségképpen működésbe lép a hatalom önvédő reflexe is. Közös tehát a felelősségünk, hogy a múlt tanulságai ne ellenhatást váltsanak ki, hanem szellemi, politikai erőforrást jelentsenek a ma feladatainak megoldásához. Közös a felelősségünk abban, hogy az új nemzedékek egy vállalható, a jövő számára is tanulságokat hordozó múltat kapjanak örököül.

Nem jelentős mértékben, de itt-ott felbukkan még bizonyos kételkedés, hogy komolyan veszi-e és fenn akarja-e tartani a pártvezetés az itt kialakult légkört, ezt a szellemet, a nyílt vitát. A gyakorlat bizonyította, hogy ezt komolyan gondoljuk. Úgy hiszem, ezt mindenki érezte, ezért is hatotta át munkánkat a vita felelőssége. A komolyságnak és a felelősségtudatnak köszönhető, hogy a párt Központi Bizottságának kezdeményezésére összehívott elméleti konferencián a pártmunkások, a tudósok és az oktatók, valamint az élet más területein dolgozó gyakorlati szakemberek színvonalas eszmecserét tudtak folytatni. S ehhez az is hozzátartozik, hogy a továbbiakban is nyitottak akarunk maradni a vitára. A Szegeden elhangzottak nem lezárják a kérdéseket, hanem ösztönöznek a további együttgondolkodásra.

PÁRT, IDEOLÓGIA, POLITIKA

Gyakran elhangzanak olyan megjegyzések, hogy az ideológia nehéz helyzetben van, az ideológiai munka elmaradt a valóságtól. De volt-e valaha is olyan helyzet, amikor az ideológusok feladata könnyű volt? Jelenleg sincs egyszerű dolgunk, de ez nem vezethet tétlenséghez, különösen nem az ideológiai tevékenység szerepének lebecsüléséhez, társadalmi értékének devalválásához.

Színvonalasabb munkánkhoz nélkülözhetetlen, hogy az ideológia fontos szerepével maguk az ideológia munkásai is tisztában le-

gyenek, ha szabad ezt a kifejezést használni, önérzetesekek legyenek. Talán nem is baj, hogy nem mindig teljes az egyetértés tudós és politikus, az elméleti műhelyben munkálkodó kutató és a gyakorlatban dolgozó pártmunkás között. Egyetlen követelményt azonban akár tételesen is megfogalmazhatunk: a tudománynak és a politikának együtt kell munkálkodnia. A helyzetfeltáró társadalomtudományok és a döntést hozó politikai szervek, intézmények között feltétlenül lennie kell egy közösen művelt területnek, s ez a politikai ideológia. A politika épít a társadalomtudomány következtetéseire, de a helyzetfeltárás mellett a különböző változatok kimunkálását is várja e műhelytől. A tudományos következtetésekre építve lehet megfogalmazni a politikai szükségleteket, és viszont: a megalapozott politikai döntések mellett lehet felsorakoztatni a kidolgozásukhoz felhasznált tudományos érveket.

Úgy gondolom, az elmúlt harminc év számos eredménye, tapasztalata jól bizonyítja, hogy a tudomány és a politika együttműködése nélkül nem juthattunk volna előre. Nem születhetett volna korszerű szocialista mezőgazdaság, ha csak a politika hoz döntéseket egymagában. Előfordult, hogy a tudományos következtetések kontrolljának hatására menet közben kellett módosításokat végrehajtani pl. a termelészövetkezeti juttatások rendszerében, a különböző gazdálkodási formák egységesítésében, s közösen kellett meggyőzni a közvéleményt arról, hogy a választott út helyes és járható.

Kétségtelen, hogy ezen a közösen művelt területen, a politikai ideológiában van vulgarizálási veszély. Ahol a tudatformálás bonyolult feladataival kell megbirkózni, ilyen veszély mindig fennáll. A propaganda nem maradhat a tudomány szintjén, nem alkalmazhatja ennek fogalomrendszerét, nyelvezetét. Tudni kell a tudományos következtetéseket egyszerűsíteni és világossá tenni, még akkor is, ha ebben néha benne van a torzulás veszélye is. A politika azonban nem maradhat magára, mert az a társadalomnak kárára válna, s ez a tudománynak sem érdeke. Nem jó a tudomány és a politika között az olyan „munkamegosztás”, hogy az egyik csak feltár, a másik pedig majd kezd vele valamit. A reform is úgy született, hogy a politika, a tudomány és a gyakorlat szakemberei találkoztak. S ha valahol rés keletkezett közöttük, ha nem volt kielégítő az összhang, akkor megtorpanás vagy hiba következett be. Közös a felelősségünk abban, hogy épüljön, gyarapodjon ez az ország. Osztozni kell tehát a közös felelősségben. Ehhez azonban hozzátartozik még, hogy a társadalommal foglalkozó tudományok önmagukban sem építhetnek pusztán a rációra. Életünkben a ráció az első számú követelmény, de nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy nem tudunk érzelmek nélkül élni! A szükséges összhangot itt

is meg kell találni. Azt is figyelembe kell venni, hogy milyen az ország közérzete, milyen a közhangulat s milyen reményeik vannak az embereknek.

Érdemes megszívlelni azokat a gondolatokat, amelyeket Lenin utolsó írásaiban olvashatunk. Amikor Szovjet-Oroszországban a belső viszonyok konszolidálódtak, *Lenin* kijelentette: „*Kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a szocializmusra vonatkozó egész álláspontunk gyökeresen megváltozott.*” Ez a gyökeres változás abban állt, hogy az egész társadalmi tevékenység súlypontját a politikai harcra át kellett helyezni a békés szervező- és kulturális munkára. A politikai szemlélet ilyen nagy horderejű változásai különösen szemléletesen mutatják, hogy a politika mennyire megszabja a társadalmi racionalitás irányait és határait. Egy másik írásában Lenin azt fogalmazta meg: „*Elemezd pontosan a gazdasági viszonyokat, és csak ezután bizonyítsd személyes példával meggyőződésedet.*” Értelmes politikai meggyőződés és cselekvés tehát nem lehetséges a tudomány segítségével, a tudományos igazság ismerete nélkül. Végül hadd idézzek még egy lenini gondolatot: „*A kommunista számára az igazi próba az, hogy tudja, hogyan, hol és mikor változtassa át a marxizmust cselekvéssé.*” Lenin szerint az elmélet, a tudomány próbaköve nem általában a gyakorlat, hanem a mindenkor konkrét gyakorlati lehetőségek és szükségletek felismerése és figyelembevétel. E gondolatok arra ösztönöznek bennünket is, hogy biztosítsuk a tudomány, az ideológia és a politika összefogását, cselekvésük – óhatatlanul vitákkal együtt járó – összhangját.

SZOCIALIZMUS, REFORM

Ezen a konferencián általános volt a reformfolyamat melletti kiálás. A reform ma már létezésünk eszköze, formája, talán tartalma is. Ezért se feledkezzünk meg arról, hogy a szocialista építés folyamatában a párt kezdeményezte a reformot. Ha az 1957-től végrehajtott változtatásokat is reformnak tekintjük – és joggal tarthatjuk annak –, pártunk immár három évtizede a folyamatos megújulás politikáját folytatja. Úgy hiszem, arra büszkék lehetünk, hogy az MSZMP vitte be a szocializmus építésének folyamatába és gondolkodásába a reformot.

A kezdeményezést korábbi, olykor keserű történelmi tapasztalatok ösztönözték, politikai bátorság is kellett, az a meggyőződés, hogy erre van szüksége az országnak. Belső és külső okok miatt hullámozóan gyakoroltuk ezt a reformpolitikát. Most másutt is megindultak megújulási folyamatok, nemzeti és nemzetközi ügy lett a szocializmusban a reform kibontakoztatása. Tudományos alapos-

sággal kell feldolgozni, elemezni ezeket a külföldi tapasztalatokat úgy, hogy alkalmasak legyenek új tanulságok levonására, felhasználására. Erre természetesen figyelniünk kell, de számunkra most is az egyik legfontosabb feladat, hogy hasznosítsuk saját fejlődésünk tapasztalatait.

Vitánkból is kitűnik, hogy világosabb és nyíltabb választ kell adnunk a politikai reform és a pluralizmus kérdésére. A Magyar Szocialista Munkáspárt felismerte, hogy a társadalomban több területen pluralizmus van. Amikor kimondta, hogy a marxizmus-leninizmus hegemoniájára törekszik, egyúttal elismerte társadalmunkban többféle ideológia létezését. A magyar társadalom ideológiai szempontból plurális, a párt tehát nem monopóliumot, hanem hegemoniát hirdetett meg. Pártunk ezt természetesen nem statikus állapotnak tekinti, hanem küzd ideológiájának térnyeréséért.

Pluralizmust ismert el pártunk akkor is, amikor a reformprogram kidolgozása során megfogalmazta a társadalom érdektagoltságát. A reform céljából és jellegéből következett, hogy nem is lehetett volna a valóságnak ezt az objektív sajátosságát, a társadalom érdektagoltságát nem tudomásul venni. Tagadhatatlan, hogy kezdetben volt emiatt bizonyos félelem, olyan törekvések is megjelentek, amelyek a társadalmi érdekeket a régi sémákban gondolkodva, hatalmi eszközökkel kívánták érvényesíteni. Azóta azonban ezen a téren is sok tapasztalatot szereztünk, s ez a politikai intézményrendszerben is érezteti hatását. A gyakorlat bizonyítja, hogy intézményrendszerünk egyoldalúan negatív megítélése ugyanolyan sematikus gondolkodásra vall, mint annak piedesztálra emelése. Egyes intézményeink ma mozgásban vannak, fejlődhetnek, átalakulhatnak a változó követelményeknek megfelelően. Vannak olyanok is, amelyek funkcióját bővíteni, tevékenységi körét szélesíteni kell. A szakszervezeteknek például nagyon sok tapasztalatuk és elképzelésük is van arról, hogyan lehetne növelni szerepüket és befolyásukat. De hozhatnánk más példákat is. Nem szükséges tehát új politikai struktúrát kreálni, hogy politikai intézményrendszerünk működőképességét erősítsük, hatékonyságát növeljük.

Vitáinkban mostanában megjelenik a politikai pluralizmus kifejezés is. Erről egyelőre szégyenlősen beszélünk, bár azt mindenki logikus gondolatnak tartja, hogy ha van érdektagoltság, akkor annak vannak bizonyos politikai vetületei is. Maga a politika sem funkcionálhatna, ha nem venné figyelembe az eltérő érdekeket, s azok politikai tükröződését. Felvetődhet azonban a kérdés, hogy ennek következtében a szocializmus építésének jelenlegi történelmi szakaszában kifejlődhet-e nálunk a hatalom megosztásával járó vagy annak potenciális lehetőségét felidéző, többpólusú, több hatalmi központú szocialista társadalom. A válaszunk egyértelmű:

nem. Bár léteznek olyan szocialista országok, ahol több párt működik, ezek azonban nem hatalmi centrumok, hanem bizonyos érdekek kifejezésére, megfogalmazására szolgálnak. A szocializmus építésének mai történelmi időszakában nem képzelhető el a több hatalmi pólusú politikai pluralizmus. Azért nem, mert a köztük folyó politikai harc alapjaiban osztaná meg a társadalmat a többrétegű érdekeket kifejező politikai intézmények tevékenysége és együttműködése helyett. Jelenlegi történelmi körülményeink között tehát irreális a polgári demokráciában meghonosodott többpártrendszer.

A hatalmi pluralizmus koncepciójával vitázva persze ma már elvétve is alig gondol valaki az ellenkező végletre. Volt olyan időszak, amikor a pártvezetés szűk csoportja kisajátította a hatalmat. Ennek következményeit mindnyájan megsínylettük, nemcsak társadalmi, politikai válság, hanem politikai robbanás következett be. Napjainkban a hatalmat egy olyan, sokféleképpen fejlődő intézményrendszerben kell gyakorolni, amelyben a párt vezet, de a hatalom gyakorlását – együttműködve a társadalom különböző csoportjaival – megosztja. Így a különböző politikai intézményekben kifejeződő érdekek valóban a közös célt képviselik. Egyetlen intézmény vagy politikai párt sem vállalhatja egymagában a hatalom gyakorlását. A párt feladata, hogy vezető szerepet töltsön be, együttműködésben a társadalom különböző szervezeteivel. Ez nem zárja ki a társadalom differenciált politikai mozgását, a társadalmi csoportok sajátos arculatú szervezését, akár felülről, akár alulról kezdeményezzék is azt, sőt az önszerveződést sem. A hatalomgyakorlás perspektívája – a szocialista demokrácia fejlődésének útja – az önkormányzat, az öngazgatás fokozatos kialakulása. Ez még inkább nyilvánvalóbbá teszi, hogy a több hatalmi pólusú politikai rendszer nem lehet reális alternatíva, hiszen szükségképpen azzal járna, hogy egy társadalmi csoport érdekei válnának uralkodóvá a többi felett, ami az önkormányzat érdekképletével, az érdekegyeztetéssel ellentétes megoldást jelentene.

Különbözőség az érdekek megvalósítási módjának, az alternatíváknak a megválasztásában lehet, s ebben a kérdésben szükséges is, hogy az érdekek, a törekvések ütközzenek. A különböző alternatívák „mérkőzése”, a legjobb megoldások választása eredményezheti ugyanis a társadalmi érdek optimális érvényesülését.

Ebből a szempontból pártunknak is sokat kell még fejlődnie. A tanácskozás figyelmeztető tapasztalata volt, hogy néhol nagyobb a helyi intézmények önállósága, mint amekkora az ott működő politikai szervezeteké, pártszervezeteké. Ez képtelen ellentmondás. E téren természetesen még sok fontos, nagy horderejű kérdés vár tisztázásra. A kiindulópont azonban világos: most már nem elég a párt vezető szerepének korábban vallott globális felfogása, ki kell

egészülnie a különböző területeken működő szervezetek növekvő önállóságával, felelős politikai szerepével, mert ha nem, annak mindannyian kárát látjuk.

Ez másképp nem képzelhető el, mint a mozgalmi-politikai jelleg erősítésével. Pusztán határozatokkal való irányítás helyett csakis az eleven mozgalmi-politikai gyakorlat lehet az a kohéziós erő, amely megteremti az öntevékenyen működő szervezetek munkájának összhangját, biztosítja a párt belső egységét. A mozgalmi jelleg erősítésére azonban más okok miatt is szükség van. Ma már világosan látjuk például, hogy jobb munkamegosztást kell teremteni a párt és az állam között. A párt, irányítás címén, nem veheti át az állami, társadalmi szervek felelősségét. Kíváncsú, hogy a párt vezető szerepének érvényesítésében erősödjének a politikai befolyás, az orientáció, az elvi iránymutatás elemei. Ez alapvetően fontos feltétele annak, hogy kibontakozzanak a többi politikai intézmény és szervezet sajátos funkciói, hatékonyabbá váljon a politikai intézményrendszer egészenének működése.

GAZDASÁG, PIAC, VÁLLALKOZÁS

Különösen a gazdasági reform továbbvitelében tölt be jelentős szerepet az intézményi, vállalati önállóság. A gazdasági reform további kibontakoztatása óhatatlanul konfliktusokat is hoz a társadalomban, ám minden érdekütközés feloldását nem vállalhatja magára a párt. A konkrét gazdasági intézkedések konkrét következményekkel járnak, a döntések olykor érdeket sértenek. Ezt figyelembe kell venniük az állami szerveknek, gazdasági szervezeteknek. A döntés előkészítésében a párbeszéd ma már csak az érintett emberek bevonásával lehetséges. A mi társadalmunk ma már nem fogad el megmagyarázhatatlan döntéseket. Napjainkban mind több olyan esettel találkozunk, amikor a gazdasági, intézményi vezetők csak azt tekintik feladatuknak, hogy a gazdasági racionalitás alapján döntsenek, és nem törődnek eléggé döntéseik emberi-politikai következményeivel, a dolgozókkal való párbeszéddel. A gazdasági szempontok elsődlegességét csak helyeselni lehet, az említett stílust azonban a mi társadalmunk egyre nehezebben viseli el. Előfordul, hogy a gazdasági ésszerűség jegyében a munkahelyüktől megválni kényszerülő embereket nem tájékoztatják a döntés okairól, nem beszélnek meg velük sorsuk várható alakulását. Pedig ezek a dolgozók hosszú évtizedeken keresztül tisztességgel végezték munkájukat, egy közösség megbecsült tagjai voltak. Nem lehet csodálkozni azon, ha méltánytalannak, sérelmesnek érzik az eljárást, kifogásolják az ilyen vezetői magatartást. Sem az ország, sem a gazdaság,

sem a politika nem bírja el, s a jövőben még kevésbé fogja elviselni az emberek iránti közömbösséget, a partneri párbeszéd elmulasztását.

Ahhoz, hogy a megújulási folyamat eredményesen folytatódhasson és megfelelő társadalmi támogatást kapjon, néhány fontos fogalmunkat pontosítanunk, tisztáznunk kell. Ez egyszerre politikai, tudományos és ideológiai feladat, befolyásolja cselekedeteinket, de hatást gyakorol a közgondolkodásra is. Az egyik lényeges és vitatott kérdés napjainkban, hogy miként értelmezzük a piac szerepét a szocializmusban, hogyan fogjuk fel magát a piacot. Konferenciánk egyik felszólalójának szavaiból az derült ki, hogy a piacra úgy tekint, mint a szabad verseny színterére. Egy másik felszólaló az állammonopol-kapitalizmus piacát tekintette működőképesnek. Voltak olyanok is, akik a piac különféle – hátrányos vagy éppen szükséges – korlátairól beszéltek. Azt a kifejezést is többen használták: „igazi piac”. Tapasztalatból tudjuk, hogy a minisztériumok és a vállalatok piacfelfogása között is jelentős különbségek vannak. A minisztérium az általa kidolgozott szabályozók érvényesítését szorgalmazza, a gazdálkodó egységek viszont nem kívánnak korlátozó kötöttségeket, de igénylik a védettséget. A különféle nézetek, közelítések jelzik, hogy további mélyebb, alaposabb elemzésre, a tapasztalatok gondos számbavételére és általánosítására van szükség a piaccal kapcsolatban. Ki kell dolgoznunk a szocialista piac koncepcióját a magyar tapasztalatok elemzése alapján.

Ugyancsak vitakérdés volt a konferencián a reform és a műszaki haladás viszonyának értelmezése. Ezt a két fogalmat, amely gazdaságpolitikánk célrendszerében a lehető legszorosabban összetartozik, olyan kategóriába is beillesztették, mint a modernizáció.

Többször szóba került a vállalkozás értelmezése. Ezzel kapcsolatban sokan bírálták a jogi, szabályozási fékeket, amelyek a vállalkozás ellen hatnak. A vállalkozást, a kezdeményezést én szocialista elveknek tartom, mert a szocializmus nem képzelhető el a döntéseknek csupán végrehajtására kötelezett emberekkel. Jog és lehetőség a vállalkozás – gondolkodó, újjító, többre törekvő emberek, közösségek alkothatnak csak nagy dolgokat.

Kétségtelen, hogy a társadalomtudományok mindenekelőtt a gazdálkodás társadalmi feltételrendszerének, objektív tényezőinek vizsgálatára és feltárására hivatottak, és nem feladatuk dönteni valamely műszaki megoldással vagy vállalkozással kapcsolatban. Azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a műszaki fejlesztésnek, a vállalkozásnak egyaránt fontos szubjektív vonzatai vannak. Különösen napjainkban lényeges ez, mert nem várhatunk kizárólag a hosszú távú folyamatok majdani eredményeire, a szabályozás kényszerítő hatásának kedvező következményeire, hanem

ki kell használnunk a szubjektív tényezőkben rejlő, gyorsabban mozgósítható tartalékokat, többletenergiákat is. Ezenkívül a szubjektív oldalt azért sem tekinthetjük mellékesnek, mert a társadalom, a közvélemény élénken reagál minden gazdasági változásra, a gazdálkodói és a fogyasztói magatartás különféle formáira. Véleményével, érzelmeivel befolyásolja gazdaságunk fejlődését.

A szubjektív tényezőkben rejlő tartalékokat a legjobban talán az mutatja, hogy a műszaki fejlődés vezetői döntések sorozatán keresztül valósul meg, a vállalkozás nagymértékben függ a személyes kezdeményezőkészségtől. Persze a döntést hozókat, a vállalkozókat elsősorban az anyagi érdekeltség motiválja, a szabályozás befolyásolja, ösztönzi vagy fékezi. A társadalom számára azonban egyáltalán nem közömbös, fűti-e a gazdálkodókat a belső tisztesség, áthatja-e a felelősségtudat, képesek-e bizonyítani a közvéleménynek tevékenységük társadalmi hasznosságát. Kivételezettséget, gazdálkodási monopolhelyzetet élveznek-e, vagy kemény munkával boldogulnak. Az effajta kérdésekre a közgazdászok gyakran azt válaszolják, hogy nem lehet s nem is szabad másra alapozni, mint az anyagi érdekeltségre, és vállalni kell ennek negatív következményeit is, mert a gazdaság csak így haladhat előre. A társadalmi közvélemény azonban némiképp másként gondolkodik, erősek az ellenérzések, ellenvélemények a negatív jelenségekkel, az embereket irritáló kinövészekkel szemben. Kinek van igaza? Mindenkinek nem lehet! Úgy hiszem, helyes volna gazdálkodási elveinket, törekvéseinket a társadalom különböző területein dolgozók szempontjából is átgondolni, megvizsgálni. Ehhez hozzátenném: az elveket képviselve ne abszolutizáljunk egyes formákat. A vállalkozást ne azonosítsuk a kis-magánvállalkozással, mert vállalkozni az egész társadalomra érvényes szocialista követelmény. Kívánatos volna ennek az állami vállalatoknál is jobban érvényt szerezni.

A különböző gazdálkodási formák – a vállalkozás formái is – változnak, fejlődnek, a gazdasági követelmények és a környezeti reakciók együttes hatására új alakot öltenek. Ez tulajdonképpen nem más, mint a gyakorlat bírálata, az pedig az elmélet számára is fontos, a legtöbbet tanulhatjuk belőle.

EGYETEMES ÜGYÜNK

A vitában többen hangsúlyozták, hogy társadalmunk, gazdaságunk fejlődése szoros kölcsönhatásban van a többi szocialista ország helyzetének alakulásával, a szocializmus egyetemes ügyével. Mérécnk az, hogy a szocializmus internacionalista eszme, amely azonban konkrét nemzeti körülmények között valósul meg. Egyiktől

sem lehet eltekinteni. Jól tudjuk azt, hogy nincs szocialista fejlődés Magyarországon a többi szocialista országgal való kölcsönhatás nélkül. A mi számunkra az a fontos, hogy saját nemzeti tapasztalatainkra építsünk. Ugyanakkor a szocialista országokban lejátszódó folyamatok ösztönzést adhatnak számunkra, kedvezőbbé tehetik munkánk feltételeit, szélesíthetik nemzetközi mozgásterünket. Ezért is örömmel, várakozással, rokonszenvvel figyeljük az átalakításnak azt a folyamatát, amely a Szovjetunióban kibontakozik. Ez a folyamat kedvezőbbé, tisztábbá, egyértelműbbé teszi saját munkánk nemzetközi feltételeit is, s újabb tapasztalatok feldolgozására, hasznosítására ad lehetőséget.

Mi akkor járulhatunk hozzá a szocializmus további erősödéséhez, ha saját tapasztalatainkat jobban átgondolva és hasznosítva, tudatosan és cselekvőkészen nagyobb lendületet adunk a hazai építőmunkának.

Ma elsősorban cselekvésre van szükségünk. Igazuk van a munkásoknak, amikor nagyobb dinamizmust és nagyobb határozottságot kérnek a párttól. Igazuk van az értelmiségieknek, akik az alkotó szellemi légkör nagyobb szabadságát szorgalmazzák. Hát mindkettőt tessék gyakorolni. Nem lehet, hogy egyetlen grémium adjon minden kérdésre választ. A társadalomban kell hogy legyen önmozgásuk a különféle intézményeknek, s lehet, hogy ütközni fogunk, de vitában fogunk ütközni. Elfogadom azt a véleményt, hogy a párt fejlődése most kulcskérdés, s véleményem szerint végig kell gondolnunk azt is, hogy a demokratikus centralizmus értelmezése sem lehet tértől és időtől független. Mivel mindennek élén a párt áll, különösen fontos kérdés tehát a párt fejlődése.

Tanácskozásunk kezdetén többen azt a kérdést tették fel, várhatjuk-e, hogy a vita eredményeként egységesebb, világosabb lesz a szocializmusfogalmunk, a szocializmus további fejlődését illetően tudományosan megalapozott, elméletileg igényes szintézis jön létre. Úgy vélem, a mérleget megvonva azt állapíthatjuk meg, hogy a tanácskozás gazdagította tudásunkat. Azt is pontosabban látjuk, jelenleg hol tartunk s milyen irányokban kell lépnünk. Természetesen irreális lett volna arra gondolni, hogy a tanácskozás valamiféle befejezett, lezárt „elméletet” alkot a jövő szocializmusáról, amelyhez – ha törik, ha szakad – hozzá kell igazítani tevékenységünket. Politikánk, szerencsére, már régen túlhaladta az effajta dogmatikus elképzeléseket. A szintézis, a jövőkép végső soron mindig a gyakorlatban alakul ki, de sohasem befejezetten, véglegesen, hanem mindig az adott helyzetnek megfelelően. Ezt a gyakorlati folyama-

tot kell állandóan táplálnia, segítenie, tudatosítania a tudományos és ideológiai munkának. Van tehát szocializmusfogalmunk: a mi szocializmusunk a valóság talajára épül, figyel a világra, s van programja a jövőre is.

Most az a legfontosabb, hogy milyen lesz ennek a konferenciának az „utóélete”. Úgy hiszem, bízni lehet abban, hogy megtermékenyíti az alkotóműhelyek munkáját. Arra ösztönöz, hogy behatóbban vizsgáljanak napirenden lévő fontos kérdéseket, például a nem termelő szféra problémáit, a politikai intézményrendszer hatékonyabb működésének feltételeit, a reformfolyamat továbbvitelének soron következő egyéb feladatait. Tanácskozásunk minden bizonynyal nagy segítséget ad majd a párt ideológiai munkájával foglalkozó központi bizottsági ülés előkészítéséhez, a párton belüli ideológiai tevékenység erősítéséhez. Nagyon sok múlik azon, mennyire lesz érzékelhető a tanácskozás szelleme, mondanivalója a magyar sajtó szemléletében. A jó tájékoztatás nemcsak ahhoz járulhat hozzá, hogy a tanácskozás muníciója minél szélesebb körben ismertté váljon, hanem ahhoz is, hogy a közvélemény jobban megértse az országos gondokat, realisabban lássa fejlődési lehetőségeinket, és részesévé váljon annak a felelős gondolkodásnak, amely a társadalom anyagi és szellemi erőinek mozgósítását célozza.

Az írásban beküldött
korreferátumok jegyzéke

Szekcióülések

I. TÖRTÉNELMI UTUNK ÉS A KÖZGONDOLKODÁS

Szekcióvezető: *Huszár István* – az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója

1. Népi demokrácia és szocialista útválasztás
Balogh Sándor – az ELTE Bölcsészettudományi Karának egyetemi tanára
2. A szocialista építés első időszakának értékeléséről
Szabó Bálint – az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének főmunkatársa
3. Válság és ellentmondás a szocializmusban
H. Varró Rózsa – a Társadalmi Szemle főszerkesztő-helyettese
4. A szocializmus megvédése és megújulása
Molnár János – az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatóhelyettese
5. A nemzettudat alakulásáról 1945 után
Pach Zsigmond Pál – akadémikus
6. Szocializmusfelfogások és a mai magyar társadalom képe a közgondolkodásban
Halay Tibor – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese
7. A szocialista fejlődés megítélése a nyugati politológiában
Papp Zsolt – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főmunkatársa
8. A felszabadulás utáni magyar történelem az antikommunista propagandában
Kiss Artúr – a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára

II. GAZDASÁGI ÚTKERESÉS ÉS MEGOLDÁSOK A SZOCIALISTA ÉPÍTÉS MAGYAR GYAKORLATÁBAN

Szekcióvezető: *Berend T. Iván* – az MTA elnöke

1. A világgazdaság és a magyar gazdaság
Palánkai Tibor – a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára
2. A magyar gazdasági reform és fejlesztésének feltételei
Sipos Aladár – akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója

3. Hosszú távú gazdasági tervek és növekedés
Hoós János – államtitkár, Országos Tervhivatal
4. Iparpolitikánk stratégiai kérdései
Horváth Ferenc – államtitkár, Iparügyi Minisztérium
5. A magyar agrárpolitika és tanulságai
Csendes Béla – az Agrárgazdasági Kutatóintézet főigazgatója
6. A műszaki fejlődés és gazdasági közege
Vajda György – akadémikus, a Villamosenergia-ipari Kutatóintézet igazgatója

III. TÁRSADALOMKÉP ÉS TÁRSADALMI FOLYAMATOK A 80-AS ÉVEKBEN

Szekcióvezető: *Kulcsár Kálmán* – az MTA főtitkárhelyettese

1. A tulajdonviszonyok változásai és társadalmi következményei
Szabó Kálmán – akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára
2. Társadalmi struktúra, rétegződés, státusz
Kolosi Tamás – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos osztályvezetője
3. A gazdaságfejlesztés társadalmi vetületei
Kozma Ferenc – az MSZMP Politikai Főiskolájának tanszékvezető egyetemi tanára
4. Településfejlődés – településpolitika
Enyedi György – akadémikus, az MTA Regionális Kutatások Központjának főigazgatója
5. A generációs probléma változása, a család és a társadalom
Cseh-Szombathy László – az MTA Szociológiai Kutatóintézetének igazgatója
6. A szociálpolitika néhány elvi jelentőségű kérdése
Ferge Zsuzsa – az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tudományos osztályvezetője
7. A szervezeti változások néhány szociológiai jellegzetessége
Makó Csaba – az MTA Szociológiai Kutatóintézetének tudományos osztályvezetője

IV. POLITIKAI INTÉZMÉNYRENDSZERÜNK MŰKÖDÉSÉNEK HATÉKONYSÁGA

Szekcióvezető: *Lakos Sándor* – a *Pártélet* felelős főszerkesztője

1. A párt vezető szerepének erősítése
Petrovszki István – az MSZMP KB párt- és tömegszervezetek osztályának vezetője

2. A népképviselési és a választási rendszer
Halász József – az MSZMP Politikai Főiskolájának tanszékvezető egyetemi tanára
3. Gazdasági demokrácia – érdekegyeztetés a gazdaságban
Héthy Lajos – az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal Munkaügyi Kutatóintézetének igazgatója
4. A szövetkezeti mozgalom új vonásai napjainkban
Pál József – az Országos Szövetkezeti Tanács titkára
5. A szakszervezetek szerepe, főbb tennivalói a politikai intézményrendszer korszerűsítésében
Baranyai Tibor – a Szakszervezetek Országos Tanácsának főtítkára
6. A Hazafias Népfront szerepe és feladatai politikai életünkben
Pozsgay Imre – a Hazafias Népfront főtítkára
7. Az egyesületek, szövetségek szerepének növekedése politikai rendszerünkben
Ádám Antal – a Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tanszékvezető egyetemi tanára

V. IDEOLÓGIA ÉS KÖZGONDOLKODÁS

Szekcióvezető: *Benke Valéria* – a *Társadalmi Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke

1. Ideológia és politika
Katona István – az MSZMP KB nyugalmazott osztályvezetője
2. Gazdasági érdekkonfliktusok és társadalompolitika
Hoch Róbert – akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatóhelyettese
3. Egyén és közösség a mai magyar társadalomban
Pataki Ferenc – akadémikus, az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója
4. Politikai döntéshozatal – ideológiai értékválasztások
Forgács Imre – a *Társadalmi Szemle* rovatvezetője
5. Marxista humanizmus és vallásosság társadalmunk mai eszmei színpéjében
Lukács József – akadémikus, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója
6. Napjaink ideológiai kérdései a tömegkommunikációban
Agárdi Péter – a Magyar Rádió elnökhelyettese

Tartalom

Előszó / 5

Lakatos Ernő

Megnyitó / 7

ELŐADÁSOK

Berecz János

A szocializmus valósága és fejlődése Magyarországon / 13

Huszár István

Történelmi utunk és a közgondolkodás / 52

Berend T. Iván

Gazdasági útkeresés és megoldások a szocialista építés magyar gyakorlatában / 65

Kulcsár Kálmán

Társadalomkép és társadalmi folyamatok a nyolcvanas években / 87

Lakos Sándor

A politikai rendszer hatékonyságának növelése / 107

Benke Valéria

Társadalmi folyamatok, tudati viszonyok, társadalompolitika / 124

ÖSSZEFOGLALÓK

Huszár István

Történelmi utunk és a közgondolkodás

Összefoglaló az I. szekció munkájáról / 143

Sipos Aladár

Gazdasági útkeresés és megoldások

Összefoglaló a II. szekció munkájáról / 148

Kulcsár Kálmán

Társadalmi folyamatok és társadalomkép

Összefoglaló a III. szekció munkájáról / 152

Lakos Sándor

Politikai intézményrendszerünk hatékonysága

Összefoglaló a IV. szekció munkájáról / 158

Benke Valéria

Ideológia és közgondolkodás

Összefoglaló az V. szekció munkájáról / 164

ZÁRSZÓ

Berecz János

Közös felelősségünkről / 171

AZ ÍRÁSBAN BEKÜLDÖTT KORREFERÁTUMOK JEGYZÉKE / 183

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szikra Lapnyomda (87-0644)
Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató
A borító Pányi Béla munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Székffy Gyula
Terjedelme 12,6 (A/5) ív

30,— Ft

„Célunk az, hogy az ideológiai munka és a társadalmi gyakorlat tapasztalatainak összegzésével segítsük elő tudásunk gazdagítását és mélyítését a szocializmusról, annak magyarországi valóságáról és fejlődéséről. Ezzel járuljunk hozzá a párt és a magyar társadalom előtt álló nagy feladatok megoldásához. Tanácskozásunk adjon érdemi támogatást az ideológiai munkának a szocializmusfelfogás gazdagításához és szükséges megújításához.” • Berecz János